

MIROSLAV DŽAJA
KRUNOSLAV DRAGANOVIĆ

SA
KUPREŠKE
VISORAVNI

DR. KRUNOSLAV DRAGANOVIĆ
SA KUPREŠKE VISORAVNI
NASELJA I MIGRACIJE
NA KUPRESU

Miroslav Džaja
Krunoslav Dračanović SA
KUPREŠKE
VISORAVNI

II. izdanje

BAŠKO POLJE-ZAGREB
1994.

KUPRES 20. 10. 1935. godine

MJESTO UVODA

Rado sam se odazvao želji starog prijatelja O. fra Miroslava Džaje, seniora franjevačke provincije Bosne Srebrenе, da ponešto nadopunim njegovu temeljitu i solidnu monografiju o Kupresu posebnom studijom o naseljima i migracijama njegova rodnog kraja. On je svoju pažnju uglavnom posvetio važnijim zbivanjima na Kupresu, posebno u crkvenom pogledu. Meni pade u dio da pokušam prikazati ljudski elemenat tog kraja, promjene, gibanja i razvoj u njemu. Taj teče u vremenu poput rijeke, naoko uvijek jednake i nepromijenjene, a stvarno u svaki čas drukčije sastavljene od ljudskih jedinica koje dolaze i odlaze, zadržavajući u sebi kontinuitet jedne rijeke i jednog naroda. Gdje kada se mirna rijeka pretvara u bujicu koja se lomi, koja sve ruši i nosi da ostavi za sobom nanose kamenja i plodnog taloga. Gdje kada opet ona nestaje pod zemljom, u ponoru kao, uostalom, sve kupreške rječice-ponornice – da se kasnije, pročišćena i smirena pojavi u drugom kraju donoseći novi život.

Kupres je pun povjesnih spomenika u kamenu i starih uspomena u živoj predaji. Na Stožer-planini, jednoj od karakterističnih gora koje obrubljuju Kupreško polje i daju mu fizionomiju, izvire – po narodnom vjerovanju – 365 vrela, koliko je dana u godini. Time se ne misli reći samo to da planina obiluje vodom nego još nešto više i ljepše kao kad se u starini govorilo da Rim ima 365 crkava. Stožer, pod samim svojim vrhom, ima lokalitete koji sjećaju na bosansku samostalnost i bosanske kraljeve: šumu Kraljevac te Veliku i Malu Kraljevu lazinu. A pod njima se u »Vrilima« današnjim Otinovcima nekad dizala kraljevska zadužbina Stjepana Tomaša i Katarine kćeri Hercega Stjepana. A Stožer je važan i u drugom pogledu. On je pravi stožer u lancu razvodnog gorja koje dijeli područje Jadranskog i Crnog mora poput krova »na dvije vode«. Vode koje na Stožeru izviru par stotina metara jedna od druge salijevaju se u more tisuću kilometara razdaleko. Ali vodomeda na Kupresu ujedno je i granica dviju klimatskih i geopolitičkih zona čineći tako Kupres neke vrste krajinom jadransko-kraškog područja.

U centru pažnje ove studije leži migracioni proces kupreškog kraja tamo od početka turske vlasti. Tim se ne misli reći da nije bilo strujanja stanovništva i ranije. Samo ta strujanja, uslijed pomanjkanja historijskih vrela, slabo su i, gdje kada, nikako obrađena. Nema sumnje da je napr. na Kupresu bilo dosta pripadnika »Bosanske crkve« tzv. patarena ili bogumila. Ipak ni jedan od preko tisuću registriranih stećaka¹

¹⁾ Bešlagić Šefik: Kupres, srednjevjekovni nadgrobni spomenici, Sarajevo 1954.

ne nosi nikakva natpisa pogotovo ne patarenskoga. Jednako tako ima indicija o izvjesnim seobama plemičkih obitelji a s njima, svakako i nešto naroda, kao napr. jedne grane moćnih Vukčića Hrvatinića¹⁾, gospodara Donjih Krajeva, Ključa, Glamoča, Plive, Kupresa i sl. Cvijić²⁾ piše da o migracijama u srednjovjekovnoj Srpskoj državi ne znamo skoro ništa.

Do pravog pokreta masa dolazi tek turskom invazijom. Danas si teško možemo predviđati razmjere toga procesa, njegove komponente i rezultate kojemu, sigurno, tamo od doseljenja Hrvata i Srba u današnju njihovu domovinu nije bilo premca. Iako o njemu postoji mnoštvo dokumenata, znatnim dijelom još neobjavljenih, posebno iz turskih i dijelom iz zapadnih arhiva, ipak je to pitanje još daleko od svog konačnog rješenja. Na njemu ostaje još mnogo ozbiljnog istraživačkog rada, naročito u monografijama pojedinih krajeva. Govoreći o jednom problemu, koji je sa spomenutim migracijama usko povezan, ističe akademik Branislav Đurđev kako je »problem toliko komplikovan da je potrebno ispitati većinu procesa kako su se lokalno odigravali pa da bismo onda mogli dalje ići«³⁾. Upravo toj svrsi može i ova monografija ponešto poslužiti. U njoj su objavljeni i najstariji turski defteri, fiskalni popisi, o kupreškom kraju. Donose obilje posve nepoznatog gradiva koje nam dozvoljava dosta dobar pristup toj bijeloj, još neispisanoj stranici povijesti Kupresa. Dakako, ostaju još uvijek razne vrlo potrebne strane problema još neosvijetljene, ali nam ipak pružaju siguran službeni materijal, makar i u čisto porezne svrhe, o sastavu žiteljstva u krajevima, o kojima oni rade. Ustanovivši najprije što nam oni donose i svjedoče, možemo oprezno ući u pitanja raseljavanja i ponovnog naseljavanja dotičnog kraja, aklimatizacije novog stanovništva, njegovih komponenti, suprotnosti i srodnosti u novom kraju, postepenog suživljavanja i stapanja stanovništva, vjerskih i nacionalnih procesa, posebno islamizacije koliko to dokumenti i opseg ove sitne radnje dozvoljavaju.

Iako je proučavanje uglavnom vezano za jedan određeni manji kraj, ipak ono znači kamenić u gradnji veće zgrade koja je od širokog interesa. Osim toga, razne pojave makar one bile i od čisto mjesnog značaja, barem kako na oko izgledaju, ipak su one u biti samo dio jednog općeg procesa koji je zahvatio široke pojase naše zemlje, možda i svu Bosnu pa i preko njezinih granica. Tako ćemo na njemu lakše razumjeti i zbivanja općih razmjera ne samo onih lokalno-kupreških. Kupres je u migracionom pogledu vrlo živ kraj, koji neprestano prima i daje dalje

¹⁾ Thalloczy Lj.: Povijest banovine, grada i varoši Jajca, Zagreb 1916. 9–10, 12. Radi se bratu kneza Donjih Krajeva Hrvatina Grguru Stipaniću te o Hrvatinovim unucima Petru i Hektoru.

²⁾ Antropogeografski problemi, 164–165.

³⁾ Simpozijum o srednjovjekovnom katunu (cir.). Posebno izdanje Naučnog društva S. R. BiH, II, Sarajevo 1963., 14.

svoje stanovništvo. Nalik je na kotaо u kojem stalno vrije i stalno se nešto kreće, naizgled bez reda i zakona. Pažljivim promatranjem naći ćemo izvjesne konstante i izvjesne opće norme po kojima se ti procesi vrše.

O migracijama stanovništva i njegovu podrijetlu mnogo se kod nas pisalo¹⁾. Radilo se većinom na bazi današnjeg stanja i skupljenih tradicija u narodu. A te su obično neprovjerene i, barem one stare i najstarije, nesigurne, s dosta legendarnih i mitskih elemenata, ukoliko ne nađu potvrde u pisanim historijskim dokumentima. Upravo ta strana ostala je mnogo puta zanemarena, najviše radi pomanjkanja takvih povjesnih vrela. Kako se ta danas sve više otkrivaju, potrebno je preispitati neke rezultate starijih etnoloških ispitivanja.

U slučaju Kupresa pučke tradicije u ovom radu nisu nipošto zanemarene. One su redovito ispitivane na temelju sigurnih i dosad bilo nepoznatih bilo neupotrijebljenih povjesnih spomenika. Osim turskih, bili su to izvjesni rimski popisi kao i naše domaće crkvene matice ukoliko su one sačuvane. Nažalost, one su u Bosni skoro sve tek iz XVIII. vijeka uz iznimku Kraljeve Sutjeske i možda još kojih manjih ostataka u kojoj našoj župi. Međutim matice u susjednoj Dalmaciji, koje su radi neprestanog pokreta stanovništva i za Bosnu od posebne važnosti, vode se one već ubrzo nakon Tridentskog koncile (1545–1563) koji ih je propisao. Radeći studiju o Kupresu osjećao sam često manjak što taj veliki arhivski materijal, sadržan u maticama, nije dosada objavljen i nije uvijek lako pristupačan. Zato će se i ovi rezultati, koji su ovdje doneseni, moći s vremenom dosta popuniti, a valjda i dijelom ponešto ispraviti.

U prošlom ratu spaljene su i uništene matice u izvjesnom broju župa. Tim je propalo i historijsko gradivo od velike vrijednosti, koje se ne da ničim nadoknaditi. Bilo bi skrajnje vrijeme da se počne sa sistematskim izdavanjem starih matica kod nas, posebno u Bosni i Hercegovini.

Ovaj mali rad će ipak donijeti nove rezultate. Spominjem ovdje one u pitanju topografije Kupresa, albanske komponente u Bosni i, posebno, mnogobrojne činjenice u zamršenom pitanju migracije. Nastojao sam da o svakoj obitelji na Kurpesu, ukoliko sam imao o njoj sigurnih podataka iz povjesnih vrela, a to su bile ponajviše hrvatske katoličke familije, donesem kratak historijski osvrt i utvrdim činjenice. Tako izlaze mnoge obitelji iz anonimnosti na svjetlo povjesnog zbivanja, što mi čini posebnu radost. Naišao sam na tragove i izvjesnih znamenitijih obitelji u vezi s Kupresom i najbližom njegovom okolinom. Takve su napr. da spomenem samo one kojih danas tu više nema, Posilovići, Meštrovići pa i sami kraljevski Kotromanići.

¹⁾ Vidi napr. izdanja SKA Naselja i poreklo stanovništva, tridesetak opsežnih svezaka. Cvijić Dr. Jovan: Antropogeografski problemi Balkanskog Poluostrva, Naselja srpskih zemalja I, Beograd 1902., str. I-CCXXXVI.

Zanimljivo je – da završimo s narodnom pjesmom – kako nam i lirske pjesme daju gdjekada izvjesne elemente o migracijama iznoseći njihove dublje razloge po narodnom shvaćanju. Takva jedna u originalu glasi:

*Oj Kuprese, alaj si na glasu,
jer po tebi bile ovce pasu,
a po Skoplju crne šljive rastu.
Skoplje lipše, Kupres bogatiji¹⁾.*

Na kraju toplo zahvaljujem svima koji su mi pružili bilo materijalom bilo savjetom pomoći u ovom radu. Njihova imena, ukoliko su oni to dozvolili donosim tokom radnje, posebno uglednih naših orijentalista gg. prof. Hamida Hadžibegića i Mehmeda Mujezimovića.

Pisac

---

¹⁾ C. Rithman i Lj. Šimić: Janja Čičak, narodni pjevač sa Kupresa, Bilten Instituta za proučavanje folklora u Sarajevu I, 1950., 47.

I. HISTORIJSKI OKVIR

1. TURSKI POPISI XV. I XVI. VIJEKA

Stariji period turske vlade u Bosni, onaj XV. i XVI. vijeka kad bismo sudili po objavljenim dokumentima domaće i zapadne provenijenije, bio bi oskudan pisanim povjesnim spomenicima. Upravo s toga razloga od vrlo velike važnosti su turski spomenici iz tog razdoblja posebno t. zv. defteri, popisi poreznih obveznika po krajevima i mjestima, rađeni s velikom marom i točnošću. Jedna od prvih brig turske vlasti, čim bi neki kraj došao u njezin posjed, bila je da sastavi u fiskalne svrhe takve popise. Osmanlijsko carstvo imalo je dobro uređene financije, kojima se posvećivala izvanredna pažnja.

O kupreškom kraju govore nam tri deftera XVI. vijeka, barem koliko nam je o tome dosada poznato; jedan defter iz god. 1489. usput ga se samo doliće. Ti dosad neobjavljeni podatci unose mnogo svjetla u inače nepoznate prilike na Kupresu toga vremena, posebno u socijalnom, etničkom i topografskom pogledu, a ponešto i o širenju turske vlasti u ovom kraju. Dakako, ti popisi ne donose mnogo toga što bismo mi trebali – napr. oni ne navode prezimena obitelji što su, uostalom, mnogi krajevi jedva i poznavali, a tako i Turci sve do Kemal-paštine reforme, a ni drugih podataka koji bi danas bili od neprocjenjive vrijednosti, jer oni rade deftere isključivo po svojim, poreskim kriterijima. Ipak, i tako sastavljeni daju nam siguran uvid u prilike na temelju preciznih službenih dokumenata. Najprije donosimo povijesno gradivo, koje nam oni pružaju, a zatim nastojimo barem donekle ući u široke i dotad nepoznate vidike, što nam ih oni pružaju. Dakako kod svega toga makar i pažljiva rada ostaju mnogi problemi neriješeni. Ipak ovo razmišljanje pa i postavljena hipoteza o njima ne će biti beskorisno. Pronalaskom kojeg drugog, novog dokumenta, posebno deftera, moći će barem neki od njih konačno biti riješen.

Bosanski defter iz god. 1489.

Defter spominje naselje **Kupresovo** u nahiji Rama. U njemu živi pet kuća »Vlah« (Radak, Radonja ... i udovica Vladislava) te dva »mudžerida« tj. odrasla člana obitelji, još neoženjena, koji već moraju plaćati porez. Popisivač se tuži da ljudi ne plaćaju (ili slabo plaćaju) uobičajene poreze, a veli ujedno da su oni »bagi«. Ta riječ znači siledžiju ili čak direktno odmetnika.

Izgleda međutim da se riječ Kupresovo može i treba točnije čitati kao **Kupres-ova** (si), Kupreško polje. U Sandžaku n. pr. postoji mjesto Bijelo Polje, turski Ak-ova, kako mu je bilo službeno ime u doba turske vladavine.

Mi ćemo u našem dalnjem razlaganju uzeti u obzir ova ova moguća načina čitanja i onda u ova slučaja nastojati prodrijeti u tajnu njihova značenja.

Valja ovom zgodom posebno istaći, da je u ovom defteru po prvi put nakon najstarijeg spomena imena Kupres u povelji zadnjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića god. 1461. ovo drugi najstariji spomen tog imena. Kasnije, u XVI. vijeku, ime Kupres dolazi u mnogo spomenika kao već uobičajeno ime.

Defter br. 56 iz god. 1516.

On upisuje nahiju Kupres (list 18.) u kadiluk Neretvu među »Vlasima Bosanskog sandžaka« u hasu sandžak-bega Mustafa-paše. Svi su ovi »Vlasi« bili podijeljeni u dvanaest džemata ovako:

1. džemat Krajčina sina Radonje: selo **Ilići** sa 12 kršćanskih kuća i 2 mudžerida (neoženjena);
  2. džemat Strahinje sina Vukmira: selo **Ravno** (»Ravne«) sa 7. kršć. kuća i 2 neoženjena;
  3. džemat Vukosava s. Vukčina: selo **Vukovsko** sa 7 kršć. kuća i 2 neoženjena;
  4. džemat Ivana s. Vlatka: selo **Dugo Polje** sa 5 kršć. kuća i 2 neoženjena;
  5. džemat Miloša s. Đorđa: selo **Galičić** 8 kršć. kuća i 2 neoženjena;
  6. džemat Selaka s. Stipana: selo **Crljenci** 7 kršć. kuća i 3 neoženjena;
  7. džemat Radoja s. Radonje: selo **Gklenčići?** (Glinčić?) sa 9 kršć. kuća i 2 neoženjena;
  8. džemat Radivoja s. Ilije: selo **Šuica**, 7 kršć. kuća;
  9. džemat Vignja s. Đuranova: spomenuto selo **Šuica** sa 5 kršćanskih kuća;
  10. džemat Radoja s. Mirčića: selo **Ograđe** sa 6 kršć. kuća;
  11. džemat Milana s. Radoje: selo **Jednjaci** (Bednjaci?), 6 kršć. kuća i jedan neoženjen;
  12. džemat Sunduka s. Hoškadema (bez imena sela): jedna muslimanska i pet kršćanskih kuća.
- Svega 85 kršćanskih i jedna muslimanska kuća, te 16 neoženjenih. Feudalni prihod, ukupno 4.400 akči.

¹⁾ radi posebne važnosti za mnoge dijelove Bosne, koji dotad nisu bili popisani, bilo bi poželjno što prije objaviti taj defter.

Bosanski defter iz 1528./1530.

U nahiji Kupres (list 484) navodi samo selo Šuicu. Ona je timar novog muslimana Ilijasa, sina Vukosava. Selo je imalo status derbenta (klanca) i njegovi stanovnici su derbendžije (čuvari klanca), pa po običaju uime daća svaki oženjeni domaćin plaća po jednu kilu (mjera za žito) pšenice, isto toliko ječma i po 10 akči uime ispendže i ostalih daća, dok su oslobođeni od davanja izvanrednih divanskih nameta i običajnih tereta.

Pojedinačno daće izgledaju ovako:

ispendža	33 po 10 akči =	330.- akči
pšenica	33 kila =	495.- akči
ječam	33 kile =	330.- akči
desetina od lana	. . . . . =	100.- akči
porez na bostan	. . . . . =	50.- akči
porez na svinje	. . . . . =	250.- akči
desetina od sijena	. . . . . =	300.- akči
dva mlina	. . . . . =	30.- akči
desetina od košnica	. . . . . =	250.- akči
nijabet, svadbarina i poljarina	. . . . . =	356.- akči

U selu su upisani:

Viganj s. Đure, primičur
 Dragić, njegov brat
 Radul, s. Vignja
 Rajić s. Jule (možda Jure)
 Vukašin s. Vlatka
 Radonja s. Vukašina
 Radobrat s. Đure
 Radonja s. Ivana
 Vukac (Vukač?) s. Vukše
 Marko, njegov brat
 Petar s. Vukše
 Vučihna s. Vukodraga
 Ivaniš, njegov brat
 Vukodrag s. Stipana
 Radivoj, njegov brat
 Dragić s. Maglice?
 Grubac (Grubač?), njegov bat

Radonja s. Radonje (ili Radote)
 Vukač s. Vlatka
 Dragić njegov sin
 Radoje s. Gudelja?
 Rajić s. Bogdana
 Vuk s. Bogdana
 Herak s. Radosava
 Vučihna s. Branoša
 Stipan s. Branoša
 Vladković s. Dobrila
 Radivoj s. Radiča
 Gorđe (?) s. Vukše
 Vukić s. Radiča (Radice?)
 Radoje (Radonja?) s. Vukića
 Radivoj s. Vukića
 Radosav s. Ivana

Svega domova 33 i 10 neoženjenih. Od prihoda timara (2.491 akča) ide Ilijasu 1.500 akči, a ostatak od 991 nekomu drugomu, čije ime nije označeno.

Defter Kliškog sandžaka 1574.

(Arhiv Predsjedništva vlade u Istambulu – Istanbul, Bašbankanlik Arşivi, Tapu defter, no. 533, fo. 146, popis Kliškog Sandžaka, završen između 23. 4. i 2. 5. 1574. godine).

Unešeno je više sela i čifluka na Kupresu i to:

1. selo Donje Vukovsko (7 baština po 180 akči poreza na godinu):

baština Rajka, drži je Vukman sin Rajka;
baština Radoje, drži je Miloš sin Ljubinka;
baština Pribice, drži je Marko sin Miloša;
baština Vukova, drži je Ferhad sin Stipana;
baština Radosava, drži je Miloš sin Radmana;
baština Brajka, drži je Radosav sin Vukmana;
baština Vukmana, drži je Ivko sin Juraja.

2. Dugo Polje (9 baština po 180 akči):

baština Divca, drži je Milanko sin Radoja
baština Radice, drži je Dučić
baština Vukše, drži je Dragas sin Vukca
baština Vukše, drži je Strahinja sin Radice
baština Vukše, drži je Raduk sin Radice
baština Divca, drži je Radivoj sin Radoja
baština Bjelaka, drži je Vukić sin Radoja
baština Bogina, drži je Nikola sin Vujice
baština Ilijasa, drži je Ferhad sin Davuda.

3. selo Lisine (11 baština po 180 akči):

baština Milorad, drži je Vukman sin Radice
baština Milorad, drži je Radovan sin Radoja
baština Milorad, drži je Mileta sin Cvetka
baština Milak, drži je Milko sin Nikole
baština Radovan, drži je Vuksan sin Vukića
baština Dola (?), drži je Radman sin Radivoja
baština Cijan, drži je Pavle sin Vukše
baština Cvetko, drži je Rade sin Boška
baština Vukašin, drži je Radula sin Pribića (Tribić?)
baština Vučeta, drži je Novak sin Vukmana
baština Bogdana, drži je Murad sin Mehmeda.

4. Selo Močila, drugim imenom Dolac Polje

(9 baština po 180 akči):

baština Udbino, drži je Radonja sin Vilaka (Ivlaka?)
baština Vladko, drži je Ivan sin Radosava
baština Udbin, drži je Radovan sin Radice
baština Udbin, drži je Vukić sin Budimira

JENJIČARSKI AGA I NJEGOV »CATO« (PISAR) (IZ VOJNOG MUZEJA U CARIGRADU)

baština Vukašin, drži je Miloš sin Nike
 baština Ivan, drži je Vukdrag sin Radkov
 baština Radica, drži je Radoja sin Milka
 baština Vukac, drži je Vuksan sin Vukmira
 baština Radica, drži je Marko sin Ivana.

5. **Kuti** (2 baštine po 180 akči):

baština (bez oznake čija), drži je Ejne-beg sin Alagoza
 baština (bez oznake čija), drži je Ejnehan sin Atmadže.

Ćifluk od dijela sela **Ošljan** i od dijela baštine sina ... (nenavedeno) i od dijela mezre **Selac** sa travnjakom i gorskim pašnjakom, livadom i mlinovima u nahiji Kupres u posjedu zajima Ibrahim-bega s. pok. Malkoč-bega, kepetana grada Novi Obrovac. To je prema starom (ranjem) defteru u vrijeme ovog popisa uvršteno u njegovom posjedu sa police njegova oca, pa je na njega upisano u novi defter.

Zemin (zemljiste) u **Ošljanu** sa travnjacima, ispašama, livadama i dva mlina u posjedu Omer-bega s. pok. Malkoč-bega ... (isto kao i gore).

Ćifluk u istom selu u posjedu Dursuna, čahaje grada Ostrovice, i Pir Uvejsa sinova Jahje, i Hurema Korkuta, sinova Divane Alije ... (dalje kao gore).

Dalje se navodi još sedam ćifluka koje su držali Husein-beg sin pok. Malkoč-bega; zatim Ali-beg, kapetan Sane i drugi neznačniji ljudi. Na ćiflucima nema imena stanovnika, čifčija.

6. Bakčići (3 baštine po 180 akči)

baština Ablaka, u ruci Pervana sina Alije
 baština Vladislava, u ruci Sefera sina Mustafe
 baština Obrada, u ruci Obrada sina Abdulaha.

Zatim slijedi šest čifluka, koje su držale kćeri Malkoč-bega i pok.
 Hasan-bega, bivšeg alajbega Kliškog sandžaka.

7. Lučiniće?, drugi naziv **Bili Potok sa Vukosićima**

(23 baštine po 180 akči):

baština Nikole, u ruci Mustafe sina Abdulaha
 baština Radohne, u ruci Mustafe sina Abdulaha
 baština Mustafe, u ruci Radice sina Vukosava
 baština Radoče, u ruci Memije sina Murata
 baština Slavca, u ruci Jusufa sina Božidara
 baština Vukmana, u ruci Pervana sina Božidara
 baština Radovana, u ruci Hasana sina Mustafe
 baština Nikole, u ruci Velije sina Abdulaha
 baština Gojila, u ruci Džefera sina Aladroza
 baština Mihala, u ruci Cvjetka sina Radosava
 baština Tomice, u ruci Vuka sina Radice
 baština Nikole, u ruci Vuka sina Juraja
 baština Radivoja, u ruci Vuka sina Ivana
 baština Radice, u ruci Matka sina Ivana
 baština . . . . . u ruci Juraja sina Ivana
 baština Nikole, u ruci Velije sina Radoče
 baština Došlaca, u ruci Ivana sina Milka
 baština Todora, u ruci Radaka sina Radoje
 baština Radka, u ruci Ivaniša sina Vladka
 baština . . . . . u ruci Grgura sina Matijaša
 baština vikadora (?) Šuice, u ruci Vragoja sina Radice
 baština Došlaca, u ruci Ivanka sina . . . . .
 baština Vukića, u ruci Balije sina Huseina.

8. Mrđebare i u njemu mezra **Kostenića** (6 baština po 180 akči):

baština Tvrta, u ruci Mahmuda sina Hasana
 baština Tvrta, u ruci Korkuta sina Uvejsa
 baština Pave, u ruci sina Martina
 baština Bratića, u ruci Sajka sina Radoje
 baština Radko, u ruci Radice sina Vladka
 baština Vukić, u ruci Vladka sina Đuravca

Zatim slijede tri čifluka bez imena ljudi na njima u selima:

Papratnici, **Vrbici** i **Riliću**. Jedan je držao vojvoda Gazanfer, drugi Lufti sin Ejnebega, a treći zaim Husein-beg sin Džafer-begov.

9. Ravno Osoje (11 baština po 180 akči):

baština . . . . . u ruci Tome sina Tvrta (ili Borka?)

baština Ratka, u ruci Radoja sina Vukmana
 baština Radosava, u ruci Vukmana sina Ivaniša
 baština Radoja u ruci Radosava sina Radoče
 baština Radosava, u ruci Milivoja sina Lole?
 baština Radoja, u ruci Vicka (Vučka?) s. Ivka
 baština Rajka, u ruci Radivoja sina Ivana
 baština Vlatka, u ruci Radina sina Petra
 baština Došlaca, u ruci Vukašina sina Radoja
 baština Ivana, u ruci Milije sina Radivoja
 baština Radoja, u ruci Hasana sina Ivka.

Slijede četiri čifluka u selu **Ravno Osoje**, koje drže Skender sin Abdulaha pa u selu **Papratnica** i na mezri **Mračaj**, koje drži Lufti sin Ejne-bega i čifluk na baštini Velije u selu **Ravno Osoje**.

10. **Radoglije?** (Ranoglije? ili nešto slično), 3 baštine po 180 akči:
 baština Radoja , u ruci Radice sina Cvetka
 baština Radice , u ruci Andrijaša sina Ivana
 baština Došlaca, u ruci Radoša sina Radešina.

11. **Ravno Posoje?** (očekivali bismo: **Prisoje**, ali nije. Ova druga riječ nije jasna ni sigurno dešifrirana) – 16 baština po 180 akči:

baština Radomina, u ruci Ivana sina Radena
 baština Radice, u ruci Tomaša sina Vukana
 baština Vukca, u ruci Ivanka sina Mihovila
 baština Hamze, u ruci Balije sina Timura
 baština Jusufa, u ruci Pir Alije sina Jahje
 baština Hasana, u ruci Nezira sina Ahmeda
 baština Mehmed Jalije, u ruci Turhana
 baština Stipana, u ruci Timura sina Ferhada
 baština Milić, u ruci Huseina sina Hamze
 baština Antula, u ruci Pervana sina Hasana
 baština Radice, u ruci Mustafe sina Skendera
 baština Milovca, u ruci Šabana sina Matijaša
 baština Paval, u ruci Jusufa sina Radoja
 baština Radovan, u ruci Vukosava sina Radovana
 baština Milije Luke, u njegovoј ruci
 baština Ivanka, u ruci Velije sina Jusufa.

12. **Gornji i Donji Ošljani** (1 baština po 180 akči): Baština Mustafe u ruci njegova sina Velije, te tri čifluka, koja drže Luftija, Murat i Skender sinovi Hisira.

13. **Blagaj** (13 baština po 180 akči):
 baština Vujice sina Ostojе
 baština Mehmeda sina Ratka
 baština Ćejvana sina Ferhata

baština Mustafe sina Alije
baština Kurta sina Skendera
baština Mehmeda sina Pavla
baština Kurta sina Dragića
baština Murata sina Karadoza
baština Radovana u ruci Vukmana
baština Milana u ruci Radice
baština Alije sina Hasana
baština Nesuha sina Mustafe sa svojim sinom Davudom ?
baština Balije sina Karađoza.

14. **Prokos** (12 baština po 180 akči):

baština Dragoja sina Vukmira
baština Vladisava sina Ognjena
baština Jurašina sina Vuka
baština Juraja sina Bilaka
baština Pavla sina Marka
baština Milka sina Staniše
baština Cvjetka sina Divinića ?
baština Mihalja sina Rodina
baština Kurtića sina Pervana
baština Vukmana sina Milića
baština Ivanka sina Radina
baština Brajka sina Radivoja.

15. **Barjovo ?** (Bartovo ? Barnovi ? Tarnovo ?),

12 baština po 180 akči:

baština Pervana sina Alije
baština Balije sina Huseina
baština Mustafe sina Huseina
baština Balije sina Alije
baština Radivoja sina Vukoja (Vukote ?)
baština Novaka u ruci Dragobrata
baština Petra u ruci Vukasa
baština Cvetka u ruci Vukodraga
baština Bajezida sina Jusufa
baština Filipa sina Ivana
baština Radmana u ruci . . . . .
baština Ibrahima sina Abdulaha.

Čifluk, zemља kneza Petra te Gornji i Dolnji Nogaj (?) i **Borak** (Novak?) – **Polje** u posjedu džemata spomenutog kneza.

Mezra **Oborci**, drugi naziv **Suho Polje**, u posjedu stanovništva sela **Rogonje** (?).

Mlinovi na rijeci **Šuici**, kraj istoimenog sela, u posjedu njegovih stanovnika.

Mezra **Gazivode?** blizu Kupresa u posjedu žitelja s. Šuice.

Mezra **Rastovača**, drugi naziv **Suhodolje** u posjedu stanovnika sela **Oguše**.

Mlin na vodi **Duboka** u posjedu stanovnika sela **Dolnje i Gornje Vukovsko**.

Mlinovi na vodi **Suhodolje** u posjedu stanovnika sela Gornje i Dolnje **Vukovsko**, te stanovnika sela **Dugo Polje** i još druga dva.

Panađur sv. Ilije koji se sastaje dva puta (na godinu) i naplaćuje badž od koliba (?) i ruhbana po 200 akči.

2. RANO TURSKO DOBA NA KUPRESU

Turski defter iz 1489., kako smo već vidjeli, spominje selo **Kupresovo** u nahiji Rama. Kupreška nahija još ne postoji.

Postavlja nam se najprije pitanje, kako su izgledale u to vrijeme granice na Kupresu i oko njega. One u to doba još nisu utvrđene nikojim mirovnim ugovorom već naprsto faktičnim stanjem. Mjesta, koja su zauzeli ili zaposjeli Turci, bila su turska. Preostala spadala su Jajačkoj banovini Ugarsko-hrvatske kraljevine. Uostalom, i kad bi bio sklopljen mirovni ugovor, on nije pravljen po zemljopisnoj karti i granice nisu išle po karakterističnim gorskim kotama. Običaj je bio da se nabroje gradovi koji bi ostali jednoj, a koji drugoj državi. Tim se zapravo potvrđivalo već zatećeno stanje. U takvim prilikama obično se nije mogla iz teksta ugovora točno odrediti granica u jednom kraju ili u jednom polju. Vrlo čest je bio slučaj »ničije zemlje«, i to upravo u dvije krajške banovine, Jajačkoj i Srebreničkoj. Kako su Turci bili organizirani i vojnički spremni, to je ipak »ničija zemlja« postepeno i bez većeg truda padala u turske ruke. Takav slučaj nalazimo u Bosanskoj Posavini nakon pada Srebrenika 1512. Sličan takav slučaj bio je i na Kupresu.

Jasnije prilike, barem za nas pet stoljeća kasnije, bit će tek iz tzv. deftera, kompletnih popisa turskih porezovnika. Koja sela i gradove oni označe kao turske, ti su doista i bili turski. Zato ćemo, korak po korak, nastojati slijediti turske deftere, počamši od onoga iz god. 1489.

Kad se je zadnji bosanski kralj Stjepan Tomašević bio predao na vjeru Turcima, izdao je naredbu svim tvrdim gradovima da se predaju, što oni i učiniše. Kralj nije glave spasio, a bez borbe otvorilo je 70 gradova svoja vrata Turcima. Tako tvrdi Dlugoš, a po talijanskim izvješćima bilo ih je 117¹⁾. Protuofenzivom kralja Matijaša Korvina dospjelo je opet u

¹⁾ Napretkova Povijest h. z. BiH, Sarajevo 1942., 572.

kršćanske ruke oko 30 gradova. Matijaš je pomagao Vladislav, sin starog Hercega Stjepana, pa je za nagradu primio Prozor i Veselu Stražu sa pripadnim mjestima, a kasnije također i Livno¹⁾.

Livno je rano palo u turske ruke²⁾, negdje između 1476. i 1480. Međutim, grad Hum u livanjskoj nahiji bio je već 1469. u turskom posjedu³⁾. Vilajet (upravna oblast) Neretva u »Kraljevoj zemlji« (kralja Matije sina Radivojeva, postavljenog od Turaka), sa središtem u Konjicu postoji po dokumentima sigurno 1477, dok je stvarno osnovan negdje oko 1470.⁴⁾ S njim se poklapa i kadič (sudsko okružje) Neretva, a u njemu i nahija Rama. Mirovnim ugovorom⁵⁾ između sultana i Ugarske od 23. 8. 1503. priznaju se Turcima već prije osvojeni gradovi Livno, Duvno i Glamoč, a u župi Uskoplje grad Susid (pod njim je i trg Skopaljska Gračanica) i Vesela Straža. Turska nahija Uskoplje sa Susid-gradom spominje se već 1469. godine, »ali se ne zna šta je s njom bilo sve do 1501, kad je definitivno došla turska vlast«⁶⁾. U istoj nahiji je i tvrdi Prusac (Biograd, turski Akhisar). Sudbina Prusca također je nejasna, kao uostalom i cijele nahije Skoplje ili Uskoplje; oni se ne spominju u turskim popisima 1485. i 1490., premda su godine 1480., valjda tek časomično, bili u turskoj vlasti⁷⁾. To bi otprilike značilo da su sela pa i gradovi u Skoplju naizmjence mijenjali gospodare, da od 1503. ili možda još do 1501., ostanu definitivno u turskoj vlasti. Moralo je biti dosta borbe u toj pitomoj oblasti, kada Turci već rano naseljuju tamo 24 džemata »Vlaha«⁸⁾.

U osvajanje Bosne, kao i u svim ratnim pohodima sultana XV. i XVI. vijeka, živo učestvuju jenjičarski odredi. Jenjičar Mihajlo Konstantinović, koji prelazi kralju Matijašu u gradu Zvečaju, opisuje pad Bosne (gl. 35 »Turske istorije«, Glasnik Srpskog Učilišta XVIII). – »Jeni čeri«, na turskom »nova vojska«, znači tursku stajaću vojsku, sastavljenu spočetka od islamiziranih ratnih zarobljenika. Od početka XV. vijeka uvedena je *devširma*, »periodično uzimanje danka u krvi od pokorenih kršćanskih naroda« za popunjavanje jenjičarskih četa »tako prikupljenih i silom poturčenih dječacima i mladićima⁹⁾. U Bosni je spominju izvješća

¹⁾ Fermendžin E.: *Acta Bosnae*, Zagreb, 1892., 257–258. – Šabanović H.: *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959., 151.

²⁾ Mandić d.: *Bosna i Hercegovina. Povjesno-kritička istraživanja I*, Chicago 1960., 173.

³⁾ Šabanović H.: n. dj. 151.

⁴⁾ Isto, 151.

⁵⁾ Klaić Vj.: *Povijest Hrvata III*, 180.

⁶⁾ Isto, 152.

⁷⁾ Isto, 128.–129.

⁸⁾ Isto 128., 152.

⁹⁾ B. Đurđev, *Historija naroda Jugoslavije II*, Zagreb 1959., I. pogl., 16. – O jenjičarima v. kod Mandića, *Etnička povijest BiH*, Rim 1969., 219–220, 346–351., J. Šidak U *Hist. zborniku VIII*, Zagreb., 220

JENJIČARSKI ČASNICI (FIGURE IZ VOJNOG MUZEJA U CARIGRADU)

biskupa Baličevića god. 1600. i vizitatora P. Mazarekija 1624. Kasnije sve više muslimani idu u jenjičare, što od Murata IV. (1623–1640) dalje ostaje za njih isključivo rezervirano.

U svjetlu tih okolnosti valja nam potražiti i tumačenje za mjesto Kupresovo godine 1489. Ime mjeseta nipošto nam ne kaže da bi se tu radilo o doseljenicima ili bjeguncima s Kupresa. U tom slučaju zvalo bi se ono Kuprešaci ili Kuprešani ili nekako slično, ali ne Kupresovo. Samo ime nam kaže ipak da je mjesto moralo stajati u nekom odnosu s Kupresom ili da mu je na izvjestan način i pripadalo, recimo geografski. U selu se nalazi pet obitelji »Vlaha« (Radak, Radonja ... udovica Vladislava).

U istom defteru spominje se i selo Brsika ili možda Bosika, što nije jasno iz rukopisa, u nahiji Uskoplje. Mislimo da se mjesto ima čitati Bojska, jer i danas postoji selo tog imena u tom kraju. Moguće će daljnjim čitanjem spomenutog deftera izronuti još koje naselje, pa ćemo onda moći točnije postaviti granice tadašnjoj turskoj vlasti u tom kraju.

Po našem mišljenju Kupresovo, koje leži politički u nahiji Rama, geografski pripada Kupreškom kraju. Lako nam je zamisliti da je skoro bez otpora i neopazice izvjestan okrajak Kupresa već bio od Turaka, zapravo lokalnih glavarja, zauzet. Rama služi kao važna baza za postepeno osvajanje južnog dijela Jajačke banovine. Iz nje, s jedne strane, Turci postepeno nadiru u Skopaljski kraj, doprvši tada privremeno do Bojske. S druge strane, idu oni prirodnim, još od rimskih vremena starim putem

na Kupres od izvora Rame na Ravanjsko polje. Tako bi selo Kupresovo imalo biti negdje na istočnom kraju Ravanjskog polja, možda tamo gdje je današnje selo Zvirnjača. – Izvjesne poislamljene ramske obitelji stiču zasluga da osvajanje Skoplja kao i prostrane posjede u njemu: Vilići oko Gornjeg Vakufa (Vilić – Saraj) i Kopčići kod Donjeg (selo Kopčić). Možda u takve spadaju i Malkoči?

Nameće nam se pitanje, da li je ime »Kupresovo« točno pročitano. Možda se ono s većim pravom treba čitati kao »**Kupresova(si)**« tj. **Kupreško polje** na turskom jeziku (usporedi Ak-ova tj. Bijelo Polje u Sandžaku). Što u tom slučaju trebamo kazati o onih pet obitelji, koje su tamo naseljene?

Onda bi dokumenat pokazivao da Turci zapravo ne drže Kupreško polje u svojoj vlasti. Pet obitelji u jednom neznatnom naselju sigurno ne mogu značiti prostrano Kupreško polje, a uz njega također Ravanjsko i Vukovsko. Kraj je sigurno i tada bio razmjerno nerijetko naseljen. Turci nastoje da podvrgnu sebi bez većih neprilika cijeli taj kraj i da u znak priznanja turske vlasti pokupe poreze od naroda. Uspijevaju ih skupiti tek od pet obitelji, dok se ostali tomu odupiru. I onih pet obitelji, što plaćaju porez čine to nevoljko i nestalno. Defter spominje da neredovito plaćaju, te veli, što je vrlo karakteristično, da su oni »bagi«, a to je ujedno i isprika slabog vršenja obaveza prema državi. »Bagi«¹⁾ znači zapravo ljude pod nekim nasiljem ili, još bolje, odmetnike. Ta riječ baca nam posebno svjetlo na stanje na Kupresu. Kupreško polje imalo je sigurno više stotina obitelji u to vrijeme. Samo pet ih plaća porez i to vrlo neredovito, svi ostali naprosto odbijaju učiniti, oni su potpuni »bagi«. S druge strane vidi se da Turci podižu svoje pravo na Kupres, smatraju ga svojim krajem odnosno zemljom, ali to stanovnici ne priznaju i zato ne plaćaju poreza. Turci puno ne insistiraju da provedu svoje pravo i poberu porez, iako to u drugim nahijama od sela do sela čine. Samo negdje na rubu kupreškoga kraja pet familija, i to samih doseljenika, kako-tako plaćaju porez. Ne ćemo se prevariti da njihovo naselje stavimo negdje na rub kupreškog kraja, u neposrednu blizinu s Ramom, ukratko negdje na Ravanjsko polje, pa se zato oni i pribraja ramskoj nahiji.

Imamo još jedan razlog, da Kupreško polje nije u turskoj vlasti. Osvajanje Kupresa išlo bi bilo s jugo-zapada, od Duvna i Livna, bilo s jugo-istoka, iz južnog dijela starog Uskoplja sa Susidgradom, koji je već 1489., možda samo prolazno, bio u turskom posjedu. Iz Rame je direktni pristup na Kupreško polje posve neprirodan i vrlo težak, ali je ona s Ravanjskim poljem prirodno povezana. Da je Kupres već 1489. bio u

¹⁾ »Bagi« u arapskom znači odmetnika. Onaj koji trpi nasilje je »mazlum« (particip pasivni od zalame, činiti nasilje). U Bosni »mazlum« znači naivna čovjeka, naivčinu (A. Škaljić, Turcizmi, 450).

turskim rukama, on bi imao ili svoju posebnu nahiju pod imenom kupreška, kao što je to u kasnijim defterima slučaj, ili bio dijelom livanjske ili možda skopaljske nahije, a nikako ramske. Onaj sitni dio kupreškog kraja, ne polja, u Ravnom mogao se mirne duše pribrajati ramskoj nahiji dok sav ostali dio Kupresa u to doba nije uopće bio turski.

3. TOPOGRAFIJA KUPRESA U XVI. VIJEKU

Nakon najstarijeg spomena imena Kupres u povelji kralja Stjepana Tomaševića 1461. istom turski defteri XVI. vijeka obiluju gradivom za hitorijsku topografiju kupreškog kraja. Mi smo naprijed iznijeli te do sad neobjavljene fiskalne popise iz god. 1516., 1528/30. i 1574. Odmah se njima koristimo i pokušavamo da doznamo nešto više i preciznije o tadašnjem stanju na Kupreškoj visoravni. Defteri nam donose preko 30 raznih lokaliteta, ali tek manji broj nosi i danas isto ime kao prije 400 i više godina. Njih najprije valja ustavoviti, a zatim pokušati odgovarati i ostale nazive mjesta kojim današnjim naseljima ona odgovaraju. Gdje-kada naši razlozi ne prelaze granice vjerojatnosti i ne dozvoljavaju sigurne zaključke ali ipak unose nešto svjetla u produbljivanje ovog zamršenog i mutnog pitanja. Kada bismo imali više takovih popisa, pa i iz XVII. vijeka, uvjereni smo da bismo mnoga pitanja historijske topografije Kupresa konačno riješili. Ovako raspolažemo zapravo samo s dva deftera, koja donose veći broj naselja, dok se onaj treći, iz godine 1528./30., zaustavlja samo kod Šuice.

Poteškoće koje stoje na putu sigurnoj ubikaciji mjesta jesu slijedeće:

1. razna mjesta promijenila su u zadnjih četiri-pet stoljeća svoje ime; druga su opet bila opustošena i propala;

2. više puta nije moguće sa sigurnošću pročitati imena mjesta iz turskih deftea, pisanih arapskom jazijom (pismom), često puta bez jasnije vokalizacije i jednim stranim pravopisom, koji nije prilagođen našemu jeziku¹⁾. Turska abeceda nema na pr. slova za glasove c, ž, lj i nj. Nadalje, nije sigurno da li je turski pisar dobro ili barem dostatno poznavao naš jezik, pa je izvjesne riječi netočno razumio. Rukopis pisara, koji radi u brzini gdjekada je nečitljiv ili slabo čitljiv. Sam dokument nije uvek dobro uščuvan. Ne manjkaju ni omaške pera, koje onda tek uz veće

¹⁾ H. Šabanović, Bosansko Krajište 1448–1463, u Godišnjaku Istor. društva BiH, IX, Sarajevo 1958, 178, ističe indicije da su turski službenici, sastavljači deftera, poznavali ne samo tehniku popisa već i jezik i običaje kraja popisivanja; odatle preciznost i fonetska vjernost »kojom su oni, *sasvim nepodesnim* arapskim pismom, obilježavali naše toponime, uspijevali da dadun vjerne vidove tih toponima i da sačuvaju njihove fonetske i dijalektalne odlike sa arhaičnim elementima«. Nažalost to nije bio uvek slučaj. Tako gdjekada ni u popisima koji rade o Kupresu.

poteškoće i s dobrim poznavanjem mjesnih prilika možemo naslutiti i gdjekada ispraviti. Sličnih poteškoća sigurno će još biti. Zato su gdjekada i naši orijentalisti¹⁾ koji su nam učinili prijateljsku uslugu glede čitanja turskih dokumenata o Kupresu dešifrirali izvjesna mjesta na razne načine napr. kolebajući na jednom mjestu iz popisa god. 1574. između »Vilan« i »Ošljan«, »Borak« i »Novak« i slično.

Naprotiv, za dešifriranje imena mogu nam korisno poslužiti izvjesne okolnosti. Najvažnija je dakako, ako je neki lokalitet zadržao svoje staro ime do danas, makar i u donekle promijenjenom obliku; zatim, značenja imena pojedinih naselja trebaju u pravilu odgovarati stvarnom stanju mjesta, kojemu su dala naziv kao napr. Dolac, Stijena, Mračaj, Mlinište itd. Ako nikako ne odgovaraju, onda ih treba tražiti na nekom drugom mjestu, gdje se značenje imena bolje verificira.

Izvjesnu vrijednost ima također red kojim slijede mjesta u našim popisima. Češće puta bit će to upravo geografski redoslijed na terenu. Pisar obilazi jedan kraj, pa kako popiše selo prelazi u drugo na putu prema trećem mjestu iz popisa i ide dalje. Ipak je pri tome potrebna velika opreznost. Iznimke od ovoga pravila nipošto nijesu rijetke. Pisar je popisao nekoliko sela i prešao u potpuno drugi kraj, ne znamo zašto. Tako se tu geografski red teško poremetio. Ipak, ako u dva ili više popisa dolaze neka dva mjesta uvijek jedno kraj drugoga, imamo uglavnom pouzdan dokaz da ona u blizini jedno od drugoga i leže. Gdjekada nam i imena stanovnika u raznim popisima pomognu za određivanje mjesta. – Mislimo da ovim nipošto nisu iscrpljena sva pomagala za utvrđivanje povijesne toponomastike.

Istakavši ovo prelazimo na *ispitivanje naziva naselja* na Kupresu u defterima. Glede popisa iz 1516. pada u oči da se sva imena, u koliko ih možemo razriješiti, nalaze se u okolini Šuice, zatim na Vukovskom i Ravanjskom polju. Ni za jedno ne možemo sigurno dokazati da leži na samom Kupreškom polju. To je vrlo značajna činjenica.

Taj katastralni popis donosi imena dvanaest džemata »Vlaha«. Svaki od njih nosi ime naselja kao i kneza (vojvode) čiji je dotični džemat. Jedino zadnji džemat pod vojvodom muslimanom Sundukom sinom Hoškadema ne nosi nikakvo geografsko ime²⁾.

¹⁾ V. str. 85 te 326–327, 329 i 330. – Svoju zahvalnost na trudu izrazio sam našim orijentalistima na str. 320 koji su me pomogli, što ovdje još jednom činim.

²⁾ U austrijskom premjeravanju terena u BiH (»Vermessung«) zabilježen u općini šuičkoj predio »Sanduk« (Zona 30, XVI, sekcija 12, c/3, u god. 1883. Ime i zemljiste vjerojatno je u vezi sa Sundukom sinom Hoškadema. Ime Hoškadem nerijetko susrećemo u ispravama XVI. vj. Možda taj domišljaj nije siguran. »Sanduk« je poseban oblik stećka u terminologiji naših arheologa, ali ne i u životu govoru naroda na Kupresu koji je jedini mogao stvarati mjesne nazive. – Uvid u spomenute detaljnje austrijske karte, u posjedu Zemaljskog muzeja u Sarajevu, dobili smo susretljivošću g. Dr. Vlajka Palavestre, šefa etnološkog odjeljenja.

Defter započinje sa selima **Ilići i Ravno**. Oba sela su na istom Ravanjskom polju, gdje je početak posla turskog popisivača i kamo se onda više ne vraća.

Ime **Ilići** kasnije, u drugim popisima, više se ne spominje. Naselje je dobilo ime po istoimenoj obitelji a imalo je sigurno i neko drugo, geografsko ime. Defter iz 1574. spominje dva sela imenom Ravno, Osoje i Prisoje, a uz njih i seoce **Radoglije** (Ranoglije?). Ilići iščezavaju odnosno dolaze pod drugim imenom, ali ne znamo po kojim. Ne znamo također gdje je ležalo Ravno Osoje. Oba današnja Ravna, Gornje i Donje, a jednako i Mušići, leže u čistom prisoju polja pa je bezrazložno među njima tražiti Ravno Osoje. Tomu nazivu donekle bi odgovarala jedino Zvirnjača, u jugoistočnom dijelu polja ili neko drugo, danas nepostojeće selo.

Radoglije su najverovatnije dobile svoje ime po knezu (primičuru) Radaku iz deftera god. 1489. (odakle Radaklije, Radoglije). Imajući pred očima postepeno širenje turske vlasti u tom kraju bit će Radoglije skrajnje ravanjsko selo u pravcu Rame, ono što se spominje u turskom fiskalnom popisu iz god. 1489. sa pet »vlaških« kuća i primičurom, knezom Radakom.

Naš orijentalista izričito veli da u rukopisu deftera stoji **Ravno »Posoje«**, premda bi se tu trebalo očekivati »**Prisoje**« prema prvom selu **Ravno Osoje**. Međutim carski berat iz god. 1622., u posjedu porodice Hasanagića, govori o timaru Plavuz kojemu spadaju i sela Ravno Osoje i Prisoje te mezra¹⁾ **Ludven** u kupreškoj nahiji prusačkog kadiluka²⁾. Jednako tako spominje opširni carski defter uz ferman sultana Ahmeda II. od 13. 5. 1717³⁾ Ravno Osoje i Prisoje. Nema, dakle, sumnje da se riječ »Posoje« u defteru god. 1574. ima čitati kao »Prisoje«. Slova »vov« (v) u rukopisu gdjekada se jedva razlikuju od slova »ri« (r) pa odatle ona razlika u čitanju.

Ravno Prisoje bilo je 1622. oveće selo sa 20 baština (15 muslimanskih i 5 kršćanskih). Prve dvije od njih navodi defter po imenu i prezimenu: Grgur(aj) sin Ivanka Malovića i Iva sin Blaža Milovića⁴⁾ (danас tih prezimena nema više u Ravnom). Ivanku je ubilježeno u defteru da plaća samo polovicu od poreza, resmi filurije, što znači da je i on imao

¹⁾ Mezra, veće obradivo zemljište ili čitavo polje (H. Šabanović, u PZOF, Prilozima za orijentalnu filologiju II, 19, bilješka 39). Često ona znači i napušteno selo, selište (po prof. H. Hadžibegiću).

²⁾ D. Buturović, Isprave spahijskih porodica u Herzegovini PZOF VI-VII, Sarajevo 1956-7, 238.

³⁾ Buturović, n. dj. 245.

⁴⁾ Malovića nema ni u Vukovsku. Imo Malušića u Gornjem i Donjem Vukovsku, ali su oni doseljenici iz Glamoča u prvoj polovici XIX. vijeka (Milojević n. dj. 93 i 95). Malići u G. Vukovsku su »stariji doseljenici nepoznata porekla« (isto, 94) pa će i oni jedva imati veze sa Malovićima iz XVI. vijeka.

»vlaški status« odnosno spadao u vlaški džemati. Razlog te olakšice bio je zanimljiv, značajan za kupreški kraj. Put iz Ravnog Prisoja (još dalje, iz Gornjeg Vakufa i Vukovska) vodi u Livno i Split. Opasan je, jer na njemu ljudi ginu »od vjetra« (mećave) na ciji zimi pa se zato stanovnik Grguraj sin Ivankov obavezao da će do granice sela Šuice udariti direke (stupove) i staviti znakove kao putokaze putnicima.

Put je s Ravanjskih Vrata i Ravnog Prisoja vodio na jug polja, gdje je izbijao na staru rimsku cestu, koja je iz Duvna vodila u Ramu. Tu negdje, na južnom rubu Ravanjskog polja, imamo po svoj prilici tražiti **Ravno Osobje**, na mjestu gdje danas nema više nikakva sela, a predstavlja osojni kraj Ravanjskog polja.

Iza Ravnog slijede u popisu od 1516. odmah sela **Vukovsko i Dugo Polje**. Ravno i Vukovsko i jesu dva susjedna polja, povezana klancem Ravanjska vrata. Popis iz 1528. ih i ne spominje. Defter god. 1574. opet ih donosi, a uz njih, neposredno iza Donjeg Vukovska, i Dugo Polje.

Sela Donje i Gornje Vukovsko i danas se zovu tim imenom. Naselje Dugo Polje danas više ne postoji ili se barem tako ne zove. Po defterima, D. Vukovsko i Dugo Polje stalno idu zajedno kao neki blizanci. Spontano se nameće misao da **Dugo Polje** nije zapravo ništa drugo već selo **Gornje Vukovsko**. A **Donje Vukovsko** istovjetno je sa današnjim selom tog imena. U razdoblju 1516. – 1574. Vukovsko (Donje Vukovsko) nije se povećalo ostavši uvijek na 7 dimova; naprotiv Dugo Polje raste sa 5 na 9 baština. Islamizacija u prvom selu uopće se nije pomakla s mrtve točke, a u drugom tek zadobila svoju prvu kuću.

Na kraju deftera iz g. 1574. stoji odredba, kojim se mlinovima ima služiti koje selo. Mlin na vodi Duboka u posjedu je stanovnika Gornjeg i Donjeg Vukovska, a mlinovi na potoku Suhodolje vlasništvo su stanovnika obaju Vukovskih, zatim Dugog Polja i još dvaju sela (očito se radi o dva Ravna).

Na ovom mjestu odmah da riješimo i pitanje tih voda »Duboka« i »Suhodolje«. »**Duboka**« se danas zove **Duboko** ili **Duboki potok**, a to je ona rječica u guduri sjeveroistočno od Gornjeg Vukovska, koja, izašavši iz strmih i visokih klisura teče dalje pod imenom Bistrica, te ujedinivši se sa Prštanicom dobiva ime Veseočica; ove teče kroz selo Veselu, ispod starog grada Vesele Straže, te se kod Bugojna salijeva u Vrbas.

Voda »**Suhodolje**« zove se danas **Suhodol**. Izvire ispod brda Kamenice (1382 metra), teče okrajkom Donjeg Vukovskog te zatim kroz Ravanjska vrata i ponire u Ravanjskom polju nedaleko od crkve. Ona se samo u gornjem toku zove Suhodolom, dok kasnije nosi ime Vođenica.

Potrebitno je naglasiti da danas Donje Vukovsko obuhvaća zapadni odnosno sjevero-zapadni dio Vukovska, a Gornje istočni odnosno sjevero-istočni, svako s više zaselaka; neki od njih postali su iza rata samostalnim

selima kao Kudilji u Donjem i Bućevača u Gornjem Vukovsku. Takvo jedno selo ili zaselak bilo je i **Dugo Polje**. Ime se sačuvalo do danas više kao ime jedne od tri doline u Gornjem Vukovsku nego kao naziv naselja. Sve tri doline idu pravcem od sjeveroistoka na jugozapad i zovu se: Dugo Polje, Široka i Bućevača. U dolini Dugo Polje stanuju Golići, Manojlovići, Malići i Ostojići¹⁾. Dugo Polje bilo je nekad samostalno selo, koje je postepeno nestalo u općem nazivu Gornje Vukovsko.

Ne znamo zašto, osim Dugog Polja, defter bilježi i selo Gornje Vukovsko, iako mu ne donosi popisa baština i njihovih ondašnjih korisnika. Po svoj prilici su njegovi stanovnici, ili barem većina njih, iskazani pod naslovom Dugo Polje. Kasnije se Dugo Polje više ne spominje nego samo selo Vukovsko kao u već navedenom carskom defteru iz 1717.

U istom defteru zabilježena je i mezra **Ludven**, koju obrađuju Vukovljaci. Danas tom imenu nema traga. Vukovljaci uskraćuju razne daće za tu mezru, ubilježeno je u defter. Brane se govoreći: »ova mezra spada u naše baštinske zemlje ... mi smo davali porez filuriju a ušur ne damo, plaćamo filuriju svom zajimu«²⁾. Odatle slijedi da je mezra Ludven ležala na području Vukovska. Nadalje, Vukovljaci su bili filurdžije, plaćali su uime poreza po »filur« (dukat) i imali posebne obaveze prema turskoj državi, naorčito kao neredovita turska vojska tzv. martolozi. Spadali su timaru Plavug (danasa Plavuzi) pod Zec-planinom u konjičkom kraju.

Popisivač deftera br. 56. iz god. 1516., pošto je popisao sanovnike na Ravanjskom i Vukovskom polju, ne ide dalje na Kupres već se spušta u Galičić, selo kod Šuice i druga nabrojena u istom kraju.

Galičić se i danas zove tim imenom. Dva džemata »Vlaha bosanskog Sandžaka« zapисani su u samom selu Šuici: Radivoja sina Ilijina (7 kuća) i Vignja sina Đuranova (5 kuća).

Ostala sela nose imena koja danas ne možemo naći ni na jednoj karti ili ih se narod više ne sjeća. Ta su: **Gklenčići** (možda Klančići?), **Crljenici**, **Ograđe** i **Jednjaci** (možda Bednjaci). Kasnije ih defteri više ne spominju. Istina, defter iz god. 1528/30. radi samo o šuičkom kraju, ali sve sitne džemate ujedinjuje u jedan jedini veći, i ne spominje ih dalje posebnim imenima – na štetu historijske topografije. Primićurom svih šuičkih »Vlah« postaje poznati nam knez Viganj sin Đurin, nekad glavar najmanjeg džemata u tom kraju, dok ostali knezovi gube svoje položaje u turskoj upravi i vojsci. Od svih kršćanskih žitelja šuičkog kraja (53 kuće god. 1516) nije primio islam nitko osim sina kneza Vukosava iz Donjeg

¹⁾ Milojević, n. dj. 93.

²⁾ Buturović, 238, 245.

Vukovska. On je dobio ime Ilijaz i postao timar-sahibijom (feudalnim gospodarom) Šuice. Stanovnici Šuice pod vlaškim statusom poboljšavaju svoj položaj i postaju »derbendžijama«, čuvarima klanca kod Šuice, očito onog pod Stržanjem. U svom novom svojstvu, oni su povlašteni, stalniji na svom mjestu i službi, plaćaju manje poreza, ali imaju veće i stalnije obaveze kao čuvari javne sigurnosti na jednom važnijem klancu. Radi toga su i bili izuzeti iz poreznog popisa god. 1574. Zato u prvom redu ne možemo ništa sigurno kazati o spomenutim mjestima. Možemo samo iznijeti neka naša domišljanja o njima koja ne prelaze granice puke vjerojatnosti.

Crljenici bi mogli biti selo **Crljenice** na Duvanjskom polju¹⁾. Nije to jedini slučaj da neko mjesto kupreške nahije leži i izvan nje, u drugoj susjednoj upravnoj jedinici ali pod istim feudalnim gospodarom, spahi-jom. To ćemo malo dalje pokazati obzirom na selo Ošljane. *Basler* (GZM 1953, karta iza str. 336) bilježi groblje »**Crljenac**« u Mušićima k. Ravnog. Ime bi odgovaralo, ali smještaj manje jer se selo ne nalazi kod Šuice već kod Ravog.

Gklenčić, po svoj prilici imamo čitati kao **Klančić**, Klanac, koji je možda istovjetan sa **Stražnjem** ili s nekim manjim klancem niže Šuice.

Selo **Ograde** moguće leži negdje kraj utvrđenog mjesta (»grada«) Šuice, u samoj njegovoј blizini. To se potvrđuje podatcima iz austrijskog kataстра, premjeravanje g. 1883.: zaselak Ograđenice sjeverno od b. šuičke pilane (Z. 30, X. sek. 11, b/3).

U defteru Kliškog sandžaka iz god. 1574. popisivač stavlja nakon oba Vukovska najprije selo Lisine sa 9 baština i Močila, drugim imenom Dolac Polje sa 11 baština. Kako ta imena danas više ne postoje, postavlja se pitanje, kojim bi ona mjestima danas odgovarala.

Ona bi imala ležati na putu iz Vukovska u Kute, ali ne izravnim, prijekim putem preko Kukavica nego zaobilaznim, na Rilić, da tako stigne popisati i ta sela sa vlaškim statusom. Kraj oko Kukavica pridržavali su turski dostojanstvenici za svoje čifluke i nisu dopuštali novim doseljenicima s drugaćijim statusom nego što je bio čifčijski da se tu nasele.

¹⁾ Očevidno su oba imena jedno te isto. *Crljenice* se danas zovu Crvenice, nategnuto prema književnom jeziku. Seoce je imalo god. 1768. 4 katoličke kuće sa 42 duše, jedno od najmanjih duvanjskih sela. Možda je imalo pravoslavnu većinu. Francuski general Ch. N. d'Anthouard (d'Antuar) izvidajući za Napoleona po Bosni god. 1806. veli za Crljenice da su čisto pravoslavno selo (Vj. *Jelavić*, Francuska izvješća o Bosni, GZM 1906., 312). Iz izvještaja biskupa Bogdanovića 1768. i Miletića god. 1813. to nije točno, ali je sigurno da je u to doba pravoslavni elemenat na Duvanjskom polju bio svakako razmjerno bolje zastupan nego kasnije. Brojne srpske obitelji prezimenom Duvnjak na Kupresu, u glamočkom i ponešto livanjskom kraju to svjedoče, a slično tako i one drugih prezimena s obiteljskom predajom da su doseljene iz Duvna kao Karani i Kureljušići u Blagaju (*Milojević*, n. dj. 67-8) itd.

Tražeći selo **Lisine** moramo najprije vidjeti, ne postoji li neko naselje ili predio s imenom, koje bi se dalo izvesti od imena lisa, lija, lisica. Na cijelom Kupresu ga nema, a ni u njegovoј blizini. Jedino u Želivodiću, južno do ponora Milača i dna Kupreškog polja, postoji predio Lisičić. Moguće bismo negdje na južnom rubu Kupreškog polja mogli naslućivati to danas zaboravljeni selo Lisine. Rilić, posebno spomenut u defteru, u tu svrhu ne dolazi u obzir, ali Zanogline ne bi bile isključene. U austrijskom katastru postoji predio Liskovci vrh Stražnja na starom drumu u Rilić. Međutim, vjerojatnije se ima tražiti Lisine u G. Malovanu gdje *Basler* također nalazi tri srednjovjekovne nekropole, znak blizog naselja.

Selo **Močila ili Dolac Polje**, ako je popisivač išao redom, imalo bi ležati nešto sjevernije i bliže Kutima, u kraju gdje ima močvarnih terena. Istina, postoji zaselak Dolac k. Šuice, ali ga ovdje moramo isključiti. Prvo jer je u najstrožem smislu riječi spadao na derbent Šuicu, a zatim jer kraj njega nema nikakvih podvodnih predjela. Još manje, čini mi se, mogu Dolac-košare i selo Mokronoge, na ulazu rijeke Šuice u Duvanjsko polje, doći u obzir. Leže daleko od puta defterskog popisivača, u drugoj, već formiranoj duvanjskoj nahiji (spadala je mostarskom kadiluku, a od 1575.–1633. imotskom, dok i samo Duvno nije dobilo stalnog kadiju 1633.¹⁾

Tako nam preostaje da Močila – Dolac Polje tražimo u današnjem selu Brda ili oko njih. Pod njima, na Milaču leži predio Bare ili Donje Bare, a malo dalje, u pravcu Poganca, prostrano Vlaško polje. Kako je novih doseljenika tzv. »Vlaha« bilo na sve strane Kupresa, a najmanje u plodnom Gornjem Kupresu, koji su bezi ljubomorno čuvali za sebe, to je fenomen jačeg »vlaškog« sela i njihova »vlaškog« polja kao iznimka morao pasti u oči i biti tim imenom označen. Dakako, ne mislimo da je ovim razlozima sigurno i dokazano ono što navodimo tek kao vjerojatno. Baslerova karta bilježi 3 nekropole pod Brdima u polju.

Iza njega dolazi u popisu 1574. selo **Kuti**. To mu je i danas ime (Kuti ili Kuta). Ima samo dvije baštine, obje u muslimanskim rukama. Ostalo je do danas razmijerno najjačim muslimanskim selom na Kupresu koje ima i svoju džamiju.

Postoji ferman iz mjeseca ramazana 1096 p. H. (1685) na prusačkog kadiju, da ispita stvar i zabrani smetanje ispaše od strane stanovnika sela Kuti u blizini čitluka »Bakilić«. Tužila su ih »Podnožju Sreće« (Visokoj Porti) u Stambolu braća Mustafa i Mehmed, spahinski sinovi iz sela Goruše u Skoplju, navodeći da su njihovih djedovi i očevi držali ljetnu ispašu Suho Polje blizu sela Kuti, a sada ih seljaci tog sela u tom

¹⁾ H. Šabanović: Bosanski pašaluk, Sarajevo 1959., 196, 194.

pravcu smetaju, usprkos starom običaju (adet-i kadîme) i šerijatskim hudžetima¹⁾.

Za nas je važno da se ovdje spominju ispaše Suho Polje, a ne neko selo tog imena. Još druga dva različia predjela istog imena zabilježena su u defteru 1574. na Kupresu, u svemu, dakle, tri međusobno udaljena mjesta Suho Polje. Zatim i čifluk Bakilić blizu Kuta, koji bi mogao biti istovjetan sa Bakčićima iz našeg popisa, samo nešto drukčije, iskrivljeno napisan.

Nakon Kuta stavlja popisivač slijedeće selo **Bakčiće** sa 3 baštine, od kojih su dvije sigurno muslimanske, a treća, radi netočnog upisa (»Obrad sin Abdulaha«), vjerojatno. Između njih iskazuje defter desetak čifluka uz neke mezre i zemine (zemljista) sve u znaku zamršenog agrarnog režima u Turskom carstvu. Selo Bakčići leži blizu Kuta, ali je ipak posebno selo. Treba istaknuti da cijeli plodni, vodom bogati i od vremenskih nepogoda dovoljno zaštićeni Gornji Kupres ima samo dva, po svoj prilici već posve muslimanska seoca, Kute i Bakčiće, a sve ostalo su posjedi i raznih čifluk-sahibija (posjednici čifluka). Feudalna gospoda rezervirala su za sebe najbolji dio Kupresa i ne trpe oko sebe jačih sela i brojnijih doseljenika, posebno ne »Vlaha«, koje je spočetka carski zakon posebno štitio.

Gdje leže ti Bakčići i kako se oni danas nazivaju?

Nažalost, pitanja će radi nedostatka dokumenata morati ostati bez pravog odgovora. Dužnost nam je najprije upozoriti na tri slična imena koja bi možda mogla biti jedno te isto ime, današnji **Bakovići**. Oni su samo dio, zaselak sela Kuta, udaljeni od njih jedva 1/2 km. Broje desetak kuća tog istog imena. Bakovići su, po Milojeviću²⁾, starosjedoci u selu, iako su oko 1850. brojali samo jednu kuću. Osim toga slaba je vjerojatnost da su oni uvijek bili na današnjem mjestu. Drugo, slično ime jest čifluk »**Bakilić**« blizu Kuta, koji spominje prije navedena carska naredba god. 1685.

Ne da se dokazati da su ta tri izraza samo drukčije pročitane varijante iste riječi. Nadalje, onda bi selo Bakčići postepeno bilo pretvoreno u čifluk, a njegovi stanovnici u čifčije, tipične bezemljaše koje posjednik može dignuti sa zemlje kada hoće, što je za dugih 111 godina od deftera god. 1574. po svoj prilici učinio. Konačno, Kuti i Bakovići jedno su selo, a defter ih strogo luči kao dva posebna selâ, jedno od drugoga rastavljeno s više čifluka. Ona nisu daleko jedno od drugoga, ali, u poredbi s ostalim kupreškim selima iz deftera, za tadašnju razmjerno

¹⁾ H. Hadžibegić: Porez na sitnu stoku i korištenje ispaša, PZOF VIII-IX, Sarajevo 1958.-1959., 103.

²⁾ Milojević, n. dj. 85

slabu naseljenost tog kraja, ipak je razmak od 500 m daleko premaLEN da bi se na njemu formirala posebna sela.

Čini nam se, dakle, da »Bakčiće« imamo tražiti negdje nedaleko od Kuta, možda najprije u današnjim Vrilima, koja će istom kasnije dobiti to ime (stara »Vrla« iz god. 1447. i gradnje Katarinine i Tomaševe crkve sv. Trojstva su današnji Otinovci) ili negdje od Otinovaca prema gradu Kupresu, a svakako ne u Kutima-Bakovićima.

U defteru god. 1574. navodi se deset čifluka između Kuta i »Bakčića« te dalnjih šest nakon »Bakčića«. Sistem čifluka bio je najteži oblik izrabljivanja poljoprivrednog stanovništva, iako ne možda od njegova početka. Svoj vrhunac postiže on u XVIII. i prvoj polovini XIX. vijeka. U odnosu prema čifčijama raja i stanovništvo s »vlaškim statusom« u povoljnijem je položaju. Raja je ipak, u neku ruku, vlasnik svog zemljišta i aga je ne može otjerati s njega osim po sudskom procesu i dokazanom težem zanemarivanju dužnosti obrađivanja zemlje. Nakon očeve smrti prelazi zemlja na sina, zašto nije potrebna nova tapija. Stanovnike s »vlaškim statusom« mogla je premjestiti samo država, obično iz vojničkih razloga. Kasnije su i oni, naročito tokom XVI. vijeka, izgubili taj svoj status i postali običnom rajom. O postanku čifluka i čiflučkih odnosa u našim zemljama, jednom od najzamršenijih pitanja naše povijesti za vrijeme turske vlade, raspravlja posebno Avdo Sućeska¹⁾.

Od 10 čifluka, zapisanih nakon sela Kuta, tri od njih drže sinovi Malkoč-begovi: Ibrahim-beg, Omer-beg i Husein-beg, a barem isto toliko i njegove kćeri. Defter ih imenom ne navodi, a njihove čifluke, zajedno s onima kćeri umrlog Hasan-bega, bivšeg alajbega Kliškog sandžaka, ne specificira u grupi od šest čifluka.

Prvi se spominje čifluk od dijela sela **Ošljan** i od dijela mezre **Selac**, sa travnjakom i gorskim pašnjacima, livadom i mlinovima u nahiji Kupres. U Ošljanu je i zemin drugog Malkoč-begova sina Ibrahima. Nikakav dokumenat ni tradicija ne spominje na Kupresu sela Ošljana. Međutim, u susjednoj nahiji, u Rami, postojalo je odavno selo Ošljan. Berat sultana Mustafe III (1757–1773) spominje to selo u nahiji Rama kao posjed spahija Buturovića²⁾. Ošljani su danas komšiluk (zaselak) sela Kranjčići župe Uzdo u Rami³⁾, dok su nekada, vrlo vjerojatno, Kranjčići bili samo zaseokom starog i dosta velikog sela Ošljani. Ovo leži ni dva km na istok muslimanskog sela Duge, zavičaja begova Dugalića.

Po mlinovima, pašnjacima i livadama mogao bi »Ošljan« jednako tako ležati na Kupresu kao i u Rami, iako se taj spominje samo u Rami.

¹⁾ Sućeska Avdo: O nastanku čifluka u našim zemljama, u Godišnjaku D. I. BiH, XVI, Sarajevo 1965, 37–57.

²⁾ Buturović, n. dj. 226.

³⁾ Hauptresultate der Volkszählung in Bosnien u. Herzegowina von 22. April 1895. Sarajevo 1896., 462.

Kako na Kupresu stvarno nema sela Ošljana, to ga s vrlo velikom vjerojatnošću imamo tražiti u susjednoj nahiji Rami. Ako se pokaže, da su Malkoči imali bližih krvnih i imovinskih veza s plemićkom obitelji iz sela Duga,¹⁾ onda nam ubikacija Malkočevih Ošljana u Rami izgleda skoro sigurna. Ošljani su nekad pripadali Malkoč-begu pa su u defteru 1574. samo preneseni s njegove police na njegove sinove Ibrahim-bega i Omer-bega.

Još jedamput u defteru iz 1574. pod. br. 12 zabilježeno je selo Ošljan, »Gornji i Donji Ošljani«, jedna baština Velije sina Mustafina i tri čifluka u rukama Mustafe, Luftije i Skendera, sinova Hizirović. Ovaj put je dosta jasna veza Ošljana sa Ramom. Oni se u defteru odmah nadovezuju na sela na Ravanjskom polju, jedina na Kupresu od starine vezana sa selima ramske kotline.

Na Kupresu leže imanja sinova i kćeri kliškog sandžak-bega *Malkoča*, jednog od najznamenitijih turskih stratega i ratnika u Bosni, »najljućeg bosanskog bega« kako ga naziva narodna predaja i pjesma²⁾. Malkoč je sin Osman-bega ili, po junaštvu, Kara Osman-bega, nekad hercegovačkog sandžaka, čije je upadno turbe u Kopčiću kraj Vrbasa zapazio već mletački poslanik *Carino Zeno* (v. str. 81). Okretni Venecijanac, na putu u Carigrad 1550., bio je gostom Malkoč-bega, zapovjednika utvrđenog Kupresa, da se odatle spusti preko Prusca (»Biograd«) do Vrbasa i kreće dalje na istok. Sam Malkoč umro je u Banja Luci 26. 10. 1565. i tamo pokopan³⁾. Imao je više sinova i kćeri. Dvojicu poznajemo iz historijskih vreda: Džafer-bega i Husein-bega⁴⁾, a možda i trećega, Ali-bega, ako je vjerovati jednoj vijesti Evlije Čelebije sto godina kasnije⁵⁾). O znamenitom rodu Malkoča nije pisano razmjerno malo⁶⁾. Ipak je ostalo više važnih pitanja, posebno o podrijetlu te porodice, neriješeno, obavijeno neprozirnim velom. To nam onda upravo ovdje smeta da izvjesna specifična pitanja glede topografije Kupresa ne možemo izvesti na čistac. Ipak sa zadovoljstvom bilježimo da defter Kliškog

¹⁾ M. *Prelog*, Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade I, 66, tvrdi ali ne dokazuje da je »Malkoč rođen u Duzi (Dugama) k. Prozora pa ga zovu i Dugalić«.

²⁾ Šabanović H.: Natpisi na nadgrobnim spoemnicima Malkoč-bega i njegova sina Džafer-bega, PZOF II, 1951. 249. Isto k. *Preloga*, n. dj. 66.

³⁾ Šabanović, n. dj. 254.

⁴⁾ Isto, 249, 250.

⁵⁾ Šabanović pobija Evliju i Pečeviju da je taj Ali-beg bio požeški sandžak-beg i da je sin Malkočev. Nedim Filipović ga usvaja, ali ne donosi za to dokaza (Historija naroda Jugoslavije II, 134). Malkočev sin Ibrahim-beg – piše Evlija – gradi u D. Vakufu džamiju.

⁶⁾ Osim Šabanovića, v. n. dj. 249–258, i M. Filipovića, n. dj. 119. 133–134, o Malkočima (Malkoč-oglu ili Malkočevići) pisali su, uz ostale, Fr. Babinger: Beiträge zur Geschichte des Geschlechtes der Malqoč-oghl's, Annali d. Istituto Orientale di Napoli, n. ser. I, 30 ss; A. Šimčik: Odsutnost Husrev-begova iz Sarajeva 1534–1536, GZM 1934. i D. Tafro: Spasavalački radovi na turbetu u Prači i Malkoč-begovu turbetu u D. Kopčiću, Naše starine II, Sarajevo 1954., 221–226.

sandžaka iz god. 1574. donosi sigurno svjedočanstvo još o dva mlađa Malkoč-begova sina: Ibrahim-begu, kapetanu grada Novog Obrovca u Dalmaciji i bratu mu Omer-begu. Nažalost, isti defter ne spominje imena ni jedne od Malkočevih kćeri, posjednica čifluka u Gornjem Kupresu.

Po logici stvari Malkoč-beg, a još više njegovi sinovi i kćeri, trebali su imati svoje begovske odžake na Kupresu. Izvjesni putnici dolazeći sa zapada spominju muslimanske kuće u manjoj udaljenosti desno od grada¹⁾. Tu leži i selo **Odžak**, upravo kako su ga putopisci zapisali, sa starom begovskom kulom, davno nestalom, na koju je ostala uspomena u narodu pod imenom »Kuletine« (v. str. 26). Po Milojeviću²⁾ sagradio ju je u Donjem Odžaku »na tri boja« Alaj-beg koji je doselio iz Klisa. Njegovi se potomci i danas zovu Alajbegovićima. Ipak ta riječ ne znači osobno ime već čast i službu u nekad turskom gradu, tvrdom Klisu.

Defter iz god. 1574. govori o šest čifluka kraj sela Bakčića, a drže ih kćeri Malkoč-bega, nekad kliškog sandžaka, i Hasan-bega, bivšeg alaj-bega u istom sandžaku. Oni su bili suvremenici i suborci, vjerojatno i uži prijatelji, posjednici zemalja na Kupresu jednih kraj drugih, a u vrijeme defterskog popisivanja već odavno crna zemlja i zelena trava, kako narodna pjesma pjeva. Carigrad priznaje njihove zasluge i široko-grudno dodjeljuje njihovim kćerima i sinovima posjede na Kupresu koje su valjda upravo njihovi oci uživali.

Odžak na Kupresu zovu dokumenti XVIII. vijeka obično Pašinim Odžakom (Odžakpašin, kod biskupa Bogdanovića 1768.), dok ga fra Petar Lozić, kupreški domorodac, zove čas Odžakom Pašinim (vidi skopaljske matice krštenih, MK od 21. 12. 1754). čas Alajbegovim Odžakom, i to na više mjesta. Po tome izgleda da je čovjek koji je dao ime tom Odžaku bio ujedno i paša i alajbeg³⁾, što je u XVI. vijeku rijetko kada bio slučaj. Alajbega po kojem se Odžak zove Alajbegovim poznajemo. To je spomenuti Hasan-beg (živi još sredinom XVI. vijeka). Naprotiv, nije vjerojatno da je naš Odžak bio najprije Malkočev pa kasnije prešao u ruke Hasan-begove. Ne zato što Malkoč-beg nije bio paša (Evlija Čelebija ga izrijekom zove Malkoč-pašom⁴⁾) nego zato jer je ime Malkoč, posebno u kasnijim naraštajima, posve zasjenilo ime paše: bio je samo jedan Malkoč, junak i borac bez straha i milosrđa, a paša mnogo pa bi se njegov Odžak nazvao Malkočevim a ne »Pašinim«.

¹⁾ D'Anthouard god. 1806. nalazi u gradiću Kupresu same muslimane, a kraj njega 20 kršćanskih kuća te »desno, nekoliko usamljenih muslimanskih« (GZM 1906., 315).

²⁾ Milojević, n. dj. 80.

³⁾ Ili je možda Odžak bio uzastopce u posjedu nekog paše pa zatim alaj-bega.

⁴⁾ Šabanović, n. dj. 249. – Po Jukiću g. 1845. na Kupresu nema nikakve varoši nego samo grad (tvrdava). Muselimov namjesnik stoji u selu Osmanlijama (Putopisni i istorijsko-etnografski radovi, Sarajevo 1953., 104).

Važna je okolnost da se Odžak nalazio na području nekadašnjeg sela »**Bakčići**«; važna za Bakčice, ne za Odžak. Po tome se donekle može odrediti položaj sela Bakčića. Ono je u znatnoj blizini Odžaka, a ležalo je, po svoj prilici, na mjestu današnjih sela Odžaka i Begova Sela.

U selu Osmanlijama bilo je staro sjedište obitelji *Huseinbegovića*. Oni su tu imali kulu na 5 spratova i kraj nje malu bogomolju, mesdžid. Spomen na nju ostao je u zaseoku Osmanlija zvanom Mečet, kraj Čaletinih kuća (vidi austrijski katastarski pregled 1883. zona 30, XVI, sekcija 3, a/2). Tu je ujedno bilo sjedište turske vlasti za sav Kupres barem nekih sto godina, sve tamo do okupacije. Znak je to i visokog ugleda roda Huseinbegovića. Možda i oni potječu od Malkoč-bega i njegova sina Husein-bega, zabilježena u tom kraju u defteru iz god. 1574. ? Obiteljska predaja govori o Ahmed-begu, njihovu pretku, koji se navodno borio još na Mohačkom polju (1526) i po kojem su se oni nekada zvali Baba-ahmetovići. Po jednom njegovu potomku krajem XVIII. vijeka dobili su oni ime Huseinbegović sve do danas¹⁾. Kako o cijeloj toj usmenoj tradiciji ne nalazimo pismene potvrde, bilo bi potrebno preispitati slučaj i potražiti njihove eventualne veze sa rodom Malkoča.

Osmanlije već leže u Donjem Kupresu. Iako se radi o starom selu, koje je nekada nosilo drugo ime, nemamo nikakvih jasnih razloga koji bi nas navodili na to da im pripisemo neko od imena spomenutih u našim defterima.

Dva sela koja slijede nakon Bakčića nose, i poslije četiri vijeka, ista imena kao i danas: **Bili Potok** i **Mrđebare**.

Slučaj Bilog Potoka nešto je složeniji. Selo se zove dvostrukim imenom: **Lučinići** i **Bili Potok**, prvo po nekoj staroj obitelji u selu, a drugo po potoku koji kroz njega teče i čije se korito svojim sitnim, izrazito bijelim šljunkom jasno zacrtava u zelenom planinskom polju. Selo ima najveći broj obitelji (kuća) na cijelom Kupresu, njih 23. Obuhvaća cijeli tok Bilog potoka, dakle i njegov donji dio, današnja **Zlosela**. Staro im je ime **Vukosići**.

Uz manje selo **Mrđebare** (6 kuća) u današnjem rastičevskom kraju leži i mezra **Kostenić** o kojoj danas ništa ne znamo.

Slijedeća tri sela, **Papratnica**, **Vrbica** i **Rilić** imala bi ležati negdje u donjem kraju Donjeg Kupresa, slijedeći tok rječice Milača. Tražimo ih na putu, kojim je trebao popisivač proći idući iz Mrđebara i Zlosela u Vukovsko i Ravno. Tamo upravo i leži Rilić, dok o druga dva sela ne znamo ništa osim imena.

Na kraju deftera nalaze se tri sela u sjevero-zapadnom kutu kupreškog kraja: Blagaj, Prokos i Bajrovo (Bartovo?).

¹⁾ Milojević, n. dj. 76.

Blagaj (10 baština) bez sumnje je današnje selo Blagaj. Selo je staro, iako više puta raseljavano. U njemu je i staro crkvište (možda i dva) iz starohrvatskog perioda, prije nego je Kupres pripojen bosanskoj banovini (XIV. vijek) i bogumilstvo na njemu prevagnulo. Bogumili nisu gradili crkava, a i stare, zatečene, znali su rušiti. U doba sastavljanja deftera islamizacija sela bila je u punom jeku. Od 10 obitelji 8 ih je već bilo muslimanskih, neke od najnovijeg vremena (Mehmed sin Pavlov i Kurt sin Dragićev).

Slijedeće je selo **Prokos** sa 12 baština (porodica ili zadruga) od kojih je tek jedna prešla na islam. Mislim da se ovdje radi o selu **Prosik** koje je pogrešno napisano tako da su slova »s« i »k« zamijenila svoja mjesta. U najstarijoj povelji koja spominje ime Kupres spominje se ujedno i selo Prosik. Bila je to darovnica posljednjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića svom stricu Radivoju od 18. 9. 1461. (v. str. 72–74). Da je »Prokos« zapravo Prosik vidi se i iz položaja sela u blizini Blagaja i »Bajrova« i iz činjenice da se je ime Prosik sačuvalo neprekidno kroz više od pet stoljeća pa je tako moralo postojati i u vrijeme sastavljanja deftera god. 1574. Selo je bilo smješteno na rubu polja pod klancem Prosikom, otprilike na mjestu sadašnjeg Novog Sela. Propalo je u XVII. vijeku, za borbi i četovanja u Kandijskom (1645–1669) ili, najkasnije, u Bečkom ratu (1683–1699).

U istoj darovnici spominje se i naselje »**Rast**« za koje neki misle da je identično s Rastičevom na Kupresu. Međutim »Rast« leži u Neretvi, u istom kraju u kojem leži i selo Buljina, dakle stotinjak km daleko od kupreškog Rastičeva. Naprotiv, »Rastu« dobro odgovara seoce »**Rastić**« (Rastić-Trešnjevice) u popisu biskupa Dragićevića god. 1743. u neretvanskom kraju¹⁾. – Defter god. 1574. bilježi »mezru **Rastovaču** drugi naziv Suho Polje u posjedu sela Oguše«. **Oguša** nam je posve nepoznato naselje koje dolazi jedino u ovom defteru. Polje ispod sela Rastičeva posve dobro odgovara nomine et omine (imenu i značenjem) nazivu Suho polje, a lokalitete tog imena naš defter spominje tri puta, na tri razna mjesta. Radi toga i držimo da se i ime »Rastovača« nakon skoro 200 godina ponešto oblikom promijenilo u **Rastičovo**, selo i ime koje i danas u tom kraju nalazimo. Najstariji mu se spomen u ovom obliku nalazi u skopaljskim maticama god. 1755. (v. u odsjeku Obitelji pod Ninići i Kristići), a ne; kako se do sada držalo, god. 1785. u izvješću zastavnika Božića²⁾.

Zadnje selo sa svim popisanim obiteljima u našem defteru jest **Bajrovo** ili **Bartovo** (?), posve u kutu Kupreškog polja u pravcu Vitoroga. S velikom vjerojatnošću to je današnje selo **Bajramovci**. Radi se o starom selu raseljenom radi vremenskih nepogoda kada je posjećena šuma na

¹⁾ Mandić D., Chroati catholici, 102.

²⁾ Kreševljaković-Kapidžić: n. d. 77.

Prosiku¹⁾. Istom nakon II. svjetskog rata vodi se opet kao samostalno selo. U njemu ima staro muslimansko groblje. Već 1574. polovina stanovnika sela bila je islamizirana.

Sva preostala sela, kojih točniji smještaj (ubikaciju) ne znamo, a gdjekada nismo sigurni ni da je ime sigurno pročitano, leže iza linije Mrđebare-Rastičevo-Blagaj, dakle u sjevero-zapadnom kutu Kupreškog polja. Tu su već spomenuta sela Prosik i Bajramovci, dok su pobliže neodređena **Rogonje (?)**, **Gornji i Donji Nogaj**, ako ga tako treba čitati, a zatim i **Borak (Novak?)-polje**. Neka od njih sigurno su današnja naselja Stražbenica, Šemanovci i Mrđenovci.

Vrlo je zanimljiv slučaj sela **Nogaj**. Oba Nogaja i Borak-polje u posjedu su džemata *kneza Petra*, koji, osim toga, ima tu negdje i svoj vlastiti čifluk. Dakle, tipičan slučaj turskog spahije kršćanina, koji ima dužnost ići u rat na turskoj strani, na čelu ljudi svog džemata. Od primićura ili vojvode, kakvih je bilo na stotine još početkom XVI. vijeka napredovao je do spahije s vlastitim čiflukom i zvao se ponosno »knezom Petrom«. On je god. 1574. bijela vrana među truskim spahijama jedini kršćanin na Kupresu među nekih 35 muslimanskih čifluk-sahibija. Nije čudo da se živ spomen na to sačuvao u narodnoj predaji do danas. Mislim da ne ćemo pogriješiti ako tog kneza Petra smatrano rodonačelnikom jakog plemena *Knežića* u selu Šemanovcima²⁾. Interesantno je da se slična, iako dosta mutna tradicija sačuvala i s obzirom na hrvatsku obitelj *Smolje*, nekada Ćormarković u istom selu Šemanovcima, danas u Olovu. Bilo je sigurno i katolika s »vlaškim statusom« na Kupresu koji su bili obavezni ići u boj kao turski vojnici.

Jos teže nego selâ može se odrediti položaj »mezra«, već tada pustih selišta. Takva je, među ostalim, i mezra **Oborci** ili **Suhopolje**. Jedna mezra tog imena leži u Gornjem Kupresu, druga kod sela Rastičeva.

¹⁾ Od Nine Čička zabilježio sam god. 1932. predaju: iz Bajramovaca izlazilo je u Grad po 60 sedlenika da petkom klanja u džamiji. Zna se gdje su bili, gdje stoje zidine; kašnje je tu bio posjed bega Miralema. Pobjegli su od mraza. Onda je bila šuma na Prosiku i otale mraz. Kad je šuma sasječena, onda bura razbi mraz. Sada su tu šemanovačke staje i Miralem-begova šuma. I sada tamo ima »tursko« groblje i zna se za »turska« kućišta.

²⁾ Milojević, n. dj. 64. piše za Knežiće: Oni su od »veta« (fet, osvojenje Bosne). Priča se da su njihovi stari »pasali sablje« i išli uz Turke u boj. Kad je bio ovладao »zulum«, jedan od njihovih predaka pobegne »u Kavure«. Docnije se povrati sa tapijama u Kopčić (Uskoklje) i Turci mu dadnu njegovu zemlju. On je podigao prvo kuću u Dolinama, na mestu koje se sada zove »Rimino kućište«; docnije je sišao u selo. Idrizbegovići iz Vrla oteli su im mnogo zemlje. – Ova vrlo stara tradicija jasno kaže, da su Knežići tu otkada su Turci zauzeli Kupres. Imali su obavezu ići s Turcima na vojsku, zato su imali mnogo zemlje i tapije na njih. Kasnije su prebjegli na kršćansku, mletačku stranu, slučaj koji se opetovao hiljadu puta. Vraćaju se opet pod Turke i ovi im na temelju tapija vraćaju zemlju, ali ne svu, jer im dosta toga otmu Idrizbegovići. Čovjek se pomalo čudi, kako su Turci brzo »zaboravljalji« grijeha nevjernih podanika, ne osvećujući se do petog koljena. Možda je najviše bilo iz praktičnih razloga, potrebe za radnom snagom. Konačno ova tradicija spominje i stare katolike u selu, »Rimino kućište«. – O Smoljama v. isto djelo 77.

Ova treća najvjerojatnije bit će današnje Suho Polje, zaselak Osmanlijia, po kojem se i središnja kupreška župa zove tim imenom. Ne smeta ništa da postoji i selo Oborci kod D. Vakufa. Ovi naši Oborci su na Kupresu, a ime im kaže da je na tom mjestu bilo obora za stoku.

Mezra **Mračaj** ne će biti, kako izgleda, današnje selo Donji i Gornji Mračaj. Spomenuta se mezra nalazila u predjelu Ravno-Papratnica, a taj leži daleko od Mračaja pod Lupoglavom.

Na kraju, još mezra **Gazivode** »blizu Kupresa, u posjedu stanovnika sela Šuice.« Začudo je da Šuičani tako daleko od svog sela obrađuju neku zemlju. Jedini od starine poznati gaz na rječici Mrtvici u tom kraju jest poznati **Fratarski gaz**, nazvan tako jer su tu prelazili fratri da zaobiđu sjedište turske vlasti u Osmanlijama i grad Kupres.

Mnogo kasnije, god. 1711., spominje se na Kupresu timar **Grubisna Međa** (Vl. Skarić: Popis bosanskih spahija iz 1123 (1711) godine, GZM XLII, 2, 1930., 73) koji također ne možemo ubicirati.

Nakon pojedinačnih razmatranja o toponimima Kupresa iz deftera XVI. vijeka pokušat ćemo da iz svega povučemo i izvjesne *opće zaključke*.

Sudeći po tim defterima iz 1516., 1528./30. (tiče se samo Šuice) i 1574. kupreški kraj bio je tada razmjerno dosta dobro naseljen. Sela nisu velika; najveće je dvojno selo Bili Potok-Vukosići, današnja Zlosela, sa 23 kućanstva. Sravnivši ovaj popis s raznim drugim, na kuću bi otpalo 10 do 15 stanovnika, što sigurno nije previše stavljeno. Više sela te svi čifluci nemaju uopće pribilježenih imena porodica i njihova broja. Upada u oči veći broj pustih selišta, »mezra«, god. 1574. One su znakom gubitka stanovništva uslijed borbi, potjera i bijega. Iako je najbliži neprijateljski grad, Jajce, pao prije skoro pola vijeka, još rane tih borbi nisu bile zacijselile.

Iz XV. vijeka poznajemo samo dva toponima ovoga kraja: Kupres kao kraj i Prosik kao selo. Oba su sačuvana do danas. U našim defterima XVI. stoljeća nalazimo skoro 40 toponima samog Kupresa bez šuičkog kraja.

Ne imajući polaznog dokumenta ne možemo ustanoviti koliko je toponima izgubljeno od XV. do sredine XVI. vijeka. To nam je jasno tek za period od druge polovice XVI. vijeka do danas ili, točnije do početka XVIII. Od starijih imena kupreških lokaliteta nestala su, izgubljena ili zaboravljena mnoga, *preko dvije trećine* svih njih.

To znači da je *glavni dio stanovništva nestao*, možda manje izumro nego nekuda odselio. Pustimo po strani one velike pokrete žiteljstva izazvane turskom invazijom u XV. vijeku. U ovom drugom periodu važnije je talasanje naroda na Kupresu u dva krvava rata, koji su se i na kupreškom tlu vodili u obliku dugotrajnog četovanja u XVII vijeku. Ona ranija gibanja ljudskih množica ne možemo svestrano pratiti po defterima, ali ih ipak vrlo živo osjećamo po snažnom prilivu novog stanovništva, koje

vode Turci sa sobom i poimence upisuju u svoje popise. Sačuvao se i izvjestan dio starijeg stanovništva koje će do god. 1700. možda potpuno isčezenuti, a s njima i najveći dio kasnijih došljaka tamo iz vremena od kraja XV. i početka XVI. vijeka. S njima *nestaju i stari toponimi* na Kupreškoj visoravni; ostaje ih tek manji dio.

Drugi važni zaključak slijedi iz promatranja koja naselja obuhvataju spomenuti defteri. Uvijek je jedna od prvih briga čim bi Turci osvojili neki kraj da u njemu popišu porezne obveznike. Tako je u načelu novoustanovljena turska vlast sezala dотle dokle je ona ubirala poreze.

Po defteru Bosanskog sandžaka god. 1489. samo jedno selo na Kupresu plaća poreze. Plaća ih loše, i nikako, tako da ih defter naziva naprosto »bagi«, odmetnici. Istina, Turci podižu svoje pretenzije na cijelo Kupreško polje, »Kupres ovasi«, ali bez vidljiva uspjeha. Svi krajevi oko Kupresa su turski: Rama, Duvno, Livno, Glamoč i znatan dio Skoplja. Jedino se još čvrsto drži kraljevsko Jajce i njegova banovina. Tamo od prodora kralja Matijaša Korvina pod konac godine 1463. povraćeno je ne samo Jajce nego i Kupres, Skoplje, Livno i Rama uz pomoć Vladislava Hercegovića. Sve što Turci nisu natrag osvojili, činilo je Jajačku banovinu, pa tako i Kupres. Veza s Jajcem išla je preko Prosika i Janja. Postajala je iz godine u godinu tanja i slabija, kako su se Osmanlije širili, dok nije na kraju i pukla. Jajce, a po svoj prilici i Kupres, ostali su otocima u turskom moru.

Defter iz god. 1516. vrlo je poučan. Turci tada ubiru vrlo točno određene poreze u Šuici te na Ravnom i Vukovskom polju. Ni jedno u defteru zapisano selo nije na pravom Kupreškom polju, gdje turska vlast praktično i ne postoji.

Popis iz 1528./30., dakle upravo iz doba propasti Jajca, ograničen je samo na Šuicu odnosno njezine stanovnike, derbendžije. Velika šteta jer tako o Kupresu ništa ne doznajemo. Padom Jajca, s kojim Kupres dijeli sudbinu, kao što ju je ranije dijelio s Livnom, morao je pasti i Kupres, ukoliko se to nije dogodilo već ranije.

Defter Kliškog sandžaka iz god. 1574. prvi je, koji je obuhvatio sav kupreški kraj od Ravnog do Prosika. Mi po historijskim vrelima ne možemo pratiti postepeno zauzimanje Kupresa niti znamo godinu kada je i zadnji okrajak Kupresa bio osvojen. Da je po Kupresu bilo ljutog kreševa i mučne pljačke indirektno nam svjedoči putopisac Evlija Čelebija koji 1660. boravi na Kupresu (v. str. 81). On priповijeda kako »Mađari« svake godine hvataju na Kupresu mnogo roblje. Nikakvih »Mađara« nije bilo ni blizu i Turci su sjedili u Budimu već skoro 120 godina. Dalmatinske serdare i Mlečane vrlo bi teško itko zamijenio s Mađarima. U Čelebije to je samo neke vrste povjesna jeka, koja je kasnije borbe i pljačke po Kupresu okrstila istim imenom kao i onda dok je još u tvrdom Jajcu sjedila posada sastavljeni od Hrvata i Mađara, valjanih vitezova i

megdandžija onog vremena. Šteta da se ranije nije našao i neki rimski globtrotter, nalik na Turčina Evliju Čelebiju, da i on zabilježi neka sjećanja na stoljetne borbe Ilira protiv rimskog invazora, koje istom za cara Augusta tragično završavaju upravo u duvanjsko-kupreškom kraju.

Imamo još jedno rječito svjedočanstvo nijemim jezikom kamenih spomenika. Daju nam ga »Rastičevski mašeti«, centralna nekropola Donjeg Kupresa »koji je živio nešto drukčije i prilično izoliran od ostalih krajeva dosta dug period« sve tamo do prvih decenija XVI. vijeka. Ovo vrlo zanimljivo srednjovjekovno groblje s impozantnim brojem od 240 stećaka (katoličkih i patarenskih) pokazuje »dugotrojan kontinuitet stanovaštva koje je živjelo mirno i daleko od velikog prometa, baveći se svojim jednim te istim poslovima (stočarstvom i zemljoradnjom) od sredine XIV. vijeka pa sve do sredine XV. vijeka. Blizina Turaka i njihov dolazak odrazili su se u trećoj fazi (nekropole) koja je mogla trajati sve do u XVI. vijek¹⁾. To je upravo ono vrijeme kada zadnji ostaci Kupesa, onaj kraj pod Prosikom, padaju u turske ruke.

Radi što potpunije slike stare toponimike kupreškog kraja donosimo još i vijest o selu **Šibeniku** navodno na Ravanjskom polju. Potječe upravo iz god. 1574. kada je pisan onaj važni defter Kliškog sandžaka. Šibenčani Frane Butrišić i Zane Divnić (Difnico) idući sandžak-begu Ali-begu Kuču (ili Čuči?, »Chucha«) prođoše prostranim poljem zvanim Ravno »na kojem je bilo selo pod gorom zvano Šibenik«²⁾.

Na Ravanjskom polju nema nikakva Šibenika niti ga je ikad itko spominjao. Ima ga upravo na putu te dvojice poslanika kroz Ramu prema Skoplju. Zaselak Šibenik leži iznad Rame nasuprot sela Luga. Bilježi ga karta Prozor 2, izdanje Vojnogeografskog instituta, popunjena 1954. Spominje se vrlo davno kao selo Šibenik sa 14 vinograda u zeametu (zijamet) spahije Buturovića »u području Rame³⁾. Taj feudalni posjed uživa spahija još od god. 1485. I carski ferman iz god. 1730. opet bilježi to selo pod imenom Donji Šibenik⁴⁾. Dakle, nema nikakva Šibenika na Ravnom, tim više što tamo ni šljive ne uspijevaju a kamo li vinograd. Butrišić i Divnić nisu na putu pravili bilješke nego, po sjećanju, tek kasnije, kod kuće, pa su pomiješali izvjesna ramska naselja s ravanjskim. Oba Šibenika leže na padinama brda s južne strane rijeke Rame.

Zanimljivo je da nam naši Šibenčani daju ključ za postanak toponima **Rumboci**, najvećeg sela u Rami. Oni su prenoscili u selu zvanom »Rudi Boci⁵⁾, od čega je nastalo ime Rudboci, Rumboci.

¹⁾ Bešlagić Š.: Kupres. Srednjovjekovni nadgrobni spomenici. Sarajevo 1954., 145.

²⁾ Starine JAZU XIV, 1884., 192.

³⁾ Buturović., n. dj. 208.

⁴⁾ Isto, 218.

⁵⁾ Starine JAZU XIV, 1884., 192.

Ima još jedno ime koje, na prvi pogled, zavodi čovjeka na misao da se radi o nekom starom skoro zaboravljenom toponimu. To je u zanimljivoj pjesmi Janje Čičak selo **Bogosavljani**¹⁾. Ipak, oko varu. Već po poretku sela koja točno slijede geografski red vidi se da se tu radi o Begovu selu, pa su njegovi stanovnici Begoseljani, što *Bešlagić* krivo prepisuje kao Bogosavljani.

4. STANOVNIŠTVO KUPRESA U XVI. VIJEKU PO TURSKIM DEFTERIMA

Po prvi puta u povijesti ovog kraja, turski defteri XVI. vijeka donose poimenični pregled stanovnika na Kupresu; ne doduše svih nego tek izvjesnih poreznih kategorija koje su bile popisivane. Pominim proučavanjem tih imena – ne prezimena jer ih Turci nisu poznavali – namjera nam je da doznamo kako je to stanovništvo izgledalo po svojoj socijalnoj, vjerskoj, jezičnoj i nacionalnoj strukturi, ukoliko se taj posljednji pojam može primijeniti na ondašnja davna vremena. Dakako, ne ćemo dozнатi sve što bi nas zanimalo, jer Turci ne sastavljaju svoje deftere za potrebe moderne statistike. Ipak, pokoja nova i vrijedna spoznaja upotpunit će naše poznavanje Kupresa u XVI. stoljeću.

Popisi od 1489., 1516. i 1528./30. nazivaju popisane stanovnike Kupresa »*Vlasima*«, nikako u smislu neke jezične, nacionalne ili vjerske skupine nego naprosto *kategorije* ljudi s izvjesnim *pravno-političkim statusom*, položajem u odnosu prema Turskoj državi. Popisani ljudi imali su tzv. »vlaški status«, posebni ponešto povlašteni položaj, plaćali su manje poreze, a od nekih su uopće bili izuzeti, imali su svoje starještine iz svojih redova tzv. primičure, knezove, vojvode itd., bili su izuzeti od vlasti mjesnih spahija (sve dok nisu bili proglašeni običnom rajom), nosili su oružje, sjedili na svojoj zemlji koju su sinovi od oca naslijedivali bez posebne pristojbe, ali i imali obavezu služiti u turskoj vojsci, u nekim posebnim odredima (akindžije, martolozi, »vojnuci« tj. konjušari i tren turske vojske i sl.). Ta po sebi teška dužnost bila je na drugoj strani rekompenzirana tim da su oni bili izuzeti od nečovječnog poreza u krvi tzv. »devširme«, uzimanja kršćanske djece u jenjičare: razumljivo jer su i oni sami bili turski vojnici na svoj posebni način, ali s tim privilegijem da nitko nije dirao u njihovu vjeru, dok su dječaci dignuti u jenjičare odmah bili prevodeni na islam. Pošto su ljudi s »vlaškim statutom« sjedili na svojoj vlastitoj zemlji, a ne spahijskoj, nisu ih feudalni gospodari, u kasnija vremena odreda muslimanske vjere, mogli po svojoj volji dizati i

¹⁾ *Bešlagić*, n. dj. 191. – *Rihtman-Šarić*, n. dj. 53. pišu Bosavljani.

premještati s njihovih zemalja kao što su to znali činiti sa svojim čifčijama i kmetovima. Mogla ih je dići i prebaciti bilo u koji kraj samo država, koja ih je, uostalom, organizirano bila dovela u nove krajeve i dala im zemlje, dakako uz uzvrat da se bore u ratu i četovanju na njezinoj strani, ali im je priznavala i znatan dio plijena kojeg bi se oni na protivnoj, kršćanskoj strani bili domogli.

Turci su vrlo spretno i bez skrupula iskoristili poluvojničku organizaciju stočarskih plemena u svoje ratne i kolonizatorske svrhe. Samo intervencija države, a donekle možda i duboko nezadovoljstvo tih socijalno ugnjetavanih »vlaha«-stočara s prijašnjim stanjem može nam razjasniti da su se tako brojne mase novog lako pokretnog stočarskog stanovništva stavile u gibanje, našle se na svim granicama mladog Turskog carstva i bile mu od zamjerne koristi. One će se postepeno stalno naseliti u raznim krajevima i polagano prelaziti od stočarstva na poljodjelstvo kao svoje glavno zanimanje. Ipak dosta brzo pod imenom »Vlaha« nalazimo i brojne skupine seljaka nestočara, posebno u sjevernoj Srbiji¹⁾, samo ako su oni imali »vlaški statut«, prava i dužnosti te kategorije stanovništva. Turskom gospodaru bila je etnička pripadnost ili jezik tih tzv. Vlaha sporedna, nevažna stvar samo dok su oni vjerno ispunjavali svoje dužnosti prema sultanicu i državi, a oni su mogli biti, već prema kraju, sastavljeni od pravih Vlaha, Grka, Makedonaca, Srba, Albanaca itd. a gdjekada u manjoj mjeri, od Hrvata i Mađara²⁾.

Kako je bilo u tom pogledu sa stanovništvom Kupresa?

Moramo odmah spomenuti da prva tri popisa donose isključivo stanovnike s »vlaškim statusom«, dok ostale, specijalno »krštenu raju«, uopće i ne spominju. Tek u defteru iz god. 1574. kada je žiteljstvo te vrste već bilo degradirano na položaj raje dolaze s velikom vjerojatnošću i druge kategorije stanovništva. Spominju se i imena čifluk-sahibija, posjednika čifluka, a imena samih čifčija koji obrađuju zemlju za svog gospodara

¹⁾ Većina martoloza u Srijemskom, Segedinskom i nekim drugim sandžacima sjeverno od Save i Dunava imala je svoje uglavnom slobodne baštine i bila zemljoradnička. Došli su iz ekonomski sličnih oblasti u Smederevskom sandžaku, gdje su bili poljodjelci i kao takvi ostali (Vasić Milan: Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom, ANU BiH, Djela XXIX, Sarajevo 1967., 129).

²⁾ Vasić M., n. dj. 101, 146, 147. – Historija naroda Jugoslavije, Zagreb 1959., 27–28. – Turci su se razvili od neznatnog plemena Ōguza do prvorazredne vojničke sile. Osjećali su nedostatak ljudstva za vojsku pa je taj »mogao biti nadoknađen angažovanjem u vojnoj i poluvojnoj službi jednog dijela neturskog i nemuslimanskog stanovništva ... U turski timarski sistem ulazi i dio starog feudalnog plemstva. Vrlo rano je turska vlast postigla kompromis i s vlaško-stočarskim stanovništvom (svih) balkanskih zemalja, priznala njegov povlašteni društveni status i tako cijeli ovaj društvenih sloj predobila na svoju stranu«, Vasić, n. dj. 32–33). Sa crkvene strane nije bilo pravog otpora tom sistemu. Među kršćanskim spahijama u turskoj vojsci znamo i za jednog popa kod Debra. Manastir Ravanica uživa vojni feud, timar od 6000 akči i šalje jednog džebeliju (konjanika) s Turcima na vojnu. Slično tako i manastir Manasija (Historija naroda Jugoslavije. II, 103).

nisu navedena. Slično tako ne navode se ni stanovnici nekoliko drugih sela, bili oni kmetovi ili slobodni seljaci. Tako nam onda turski defteri ipak ne daju potpunu i u pojedinostima razrađenu sliku kupreškog stanovništva.

Iz deftera doznajemo za feudalne gospodare koji su spočetka bili ne samo muslimani nego i kršćani. Broj ovih posljednjih neprestano je opadao dok god. 1574. nije pao na jednog jedinog, kneza Petra. Stanovništvo s »vlaškim statusom« bilo je brojno, 12 džemata (skupina ili općinica sa 5 do 12 domaćinstava) u prva tri popisa, dok je u zadnjem onom iz 1574., već svedeno na običnu raju, izuzevši, dakako, one derbendžije u Šuici. Uz njih se već pojavljuju na sve strane i čifčije na begovskim naslijednim čiflucima a kasnije će pridoći i kmetovi. Iako nam nije jasno iz deftera, po svemu izgleda da je bilo i slobodnih seljaka na svojim vlastitim baštinama, barem među muslimanskim elementom. Građanskog stanovništva nije bilo, ali je u gradu Kupresu bila stalna vojnička posada¹⁾.

Kako je bilo sastavljeno stanovništvo Kupresa, koje defteri navode, po njihovoј etničkoј i vjerskoј pripadnosti?

Defter iz 1489. navodi samo jedno tursko selo na Kupresu sa pet »vlaških« domova. Svih pet tih domaćina od kneza Radaka do udovice Vladislave nose *narodna imena*. Oni će biti velikom vjerojatnošću, jezično i etnički pripadnici naroda, u kojem su ta imena bila uvriježena (dakle Srbi i Hrvati). Imamo međutim dosta primjera da su nosioci čisto slavenskih osobnih imena bili napr. Rumunji. Historijski dokumenti često spominju ime Bogdan, Dragan, Radul (uz slavenski korijen, nastavak -ul je romanski i znači član, koji se stavlja iza imenice, dok se u talijanskom isti član »il« stavlja pred imenicu), Dražnul itd. kod Rumunja pa i samih vlaških i moldavskih knezova.

Zanimljiv je primjer »otroka« koje je priložio vlastelin Ivanko Pribištitović svojoj crkvi u Štipu. Među njima su bili Gin Arbanas, Manoo Vlah, Dragoslav Vlah i Dragoslav Srbljin s bratom. Darovnicu je potvrdio car Dušan 1350.²⁾

Ostaje pitanje da li su nosioci spomenutih narodnih imena bili Srbi, Hrvati, Makedonci ili tko drugi? Iako je znatna većina tih doseljenika bila pravoslavne vjere i pripadala srpskom narodu, kako to vidimo iz paralelnih historijskih dokumenata, ipak moramo istaći da je po samom narodnom imenu vrlo teško i, gdjekada, nemoguće odrediti nacionalnu pripadnost. Značajan primjer je ime *Nemanja*, koje zadnjih stoljeća

¹⁾ Kreševljaković H.: Prilozi povijesti bos. gradova pod turskom upravom, PZOF II, 1951., 166. – Vidi naprijed str. 37–39.

²⁾ Filipović M. S.: Struktura i organizacija srednjovjekovnog katuna, u Simpoziju o srednjovjekovnom katunu, Sarajevo 1963., 58.

dolazi samo kod Srba. Međutim, to isto ime među Hrvatima na Krku dolazi u XII. vijeku, u Zadru u XIII. i u Dubrovniku u XIV¹⁾. Među Hrvatima na Kupresu u XVI. vijeku bilo je omiljeno ime Vuk (Vuk, Matko i Juraj, sinovi Ivanovi u Bilom Potoku god. 1574. i drugdje), zatim Vukosav u Istočnoj Bosni kao jedan od prvaka katoličkog otpora protiv pokušaju pravoslavnih vladika u bosanskom Podrinju, da podvrgnu sebi katolike u preznom i hijerarhijskom pogledu²⁾. Nije potrebno nabrajati mnoge druge slične slučajeve narodnih imena među katolicima odnosno Hrvatima. Odatle je jasno da se narodna i vjerska pripadnost u XVI. i ranijim stoljećima vrlo teško ili nikako ne može odrediti samo iz narodnog imena³⁾.

Međutim, često je to mnogo lakše odrediti iz crkvenog imena osoba, barem u raznim specifičnim slučajevima. Izvjesne svece štuje samo Istočna crkva ili su barem dugo vremena bili nepoznati među vjernicima Zapadne, Katoličke crkve, a isto tako i obratno. Stoga će čovjek koji se zove Franjo, Jerko, Martin, Dujam i sl. biti katolik, dok će Savo, Pantelija, Varnava itd. biti redovito pravoslavac. Koji puta isti svetac, visoko poštovan u obje crkve, ima u njima drugi oblik izgovora napr. Đorđe i Jure (ime Đuro je poznato i rašireno među katolicima Hercegovine s lijeve strane Neretve kao i ravne Posavine, jednako tako i među mnogim pravoslavcima), Gavrilo i Gabrijel, Stevo i Stipo, Simo i Šimo, Bartol (Bariša) i Vartolomije itd. Osim toga, mnoga crkvena imena posve su jednakog oblika i izgovora među pripadnicima obiju crkava napr. Petar, Jakov, Nikola itd.

Koji puta za razlikovanje pripadnosti nosilaca pojedinih imena služi nam vrlo dobro narječe koje oni govore. U našim defterima dolazi napr. ime Bilak i Bjelak, Cvjetko i Cvjetko i sl. Prvi je oblik ikavski kojim se u to vrijeme služilo staro stanovništvo Kupresa. Ijekavski oblici dolaze kod doseljenika iz južnih krajeva, a ti su potjecali najviše iz Istočne Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka. Zabilježen je i ekavski oblik

¹⁾ Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika JAZU, VII, 896. »Stoji jamačno u vezi s »-man« u imenima Budmani, Godman (Godoman), Radman, Vukoman i s »-mani« u imenu Manislav, ali se ne zna što upravo znači »man« (ili »mani«) u tijem imenima, a kada bi se i znalo, još bi ostalo nejasno »ne« u Nemanja.«

²⁾ Perotin sin Jurin, Anto sin Rajkov i knez *Vukosav*, iz Zvorničkog sandžaka koji su frenkski (franački tj. katolički) nevjernici vjere ruhbanske (fratarske) ... V. *Matasović*, Regesta fojnicensia, br. 6, 104, ferman Bajazida II. 894 p. H. (1489). Zanimljivo je da katolička obitelj, po svoj prilici jedina preostala u opustošenom selu i župi Tremošnici nakon velikih seoba koncem XVII. vijeka, zove se *Vukosavić* i krsti djecu u Županji u već oslobođenoj Slavoniji g. 1719. (Anto sin Martina), v. Ambrozije *Benković*: Najstarije obitelji Županje, Bošnjaka i Štitara, Županjski zbornik 2, 1969., 102.

³⁾ Po St. *Stanojeviću*, Lična imena i narodnost u Srbiji srednjega veka, Južnoslovenski filolog VIII, Beograd 1928–1929, 154, »lična imena u našim srednjovekovnim spomenicima ne mogu se ni u kojem slučaju uzeti kao podaci na osnovu kojih se može pouzdano obeležiti narodnost dotočne osobе«. S tim se slaže i M. S. *Filipović*, n. dj. 53. U našem slučaju vrijedi to analogno i za vjersku pripadnost.

»Cvetko«. Ako je ime pravo pročitano, značilo bi čovjeka podrijetlom iz istočnih krajeva napr. od Beograda i iz Smederevskog sandžaka, kakvih je također bilo dosta u Bosni po svjedočanstvu Kuripešića¹⁾ u XVI. vijeku.

Zanimljivo je da u turskim popisima dolazi više puta *ime* koje je kasnije, a možda čak i u to vrijeme, *postalo prezimenom*. Inače uz svako ime dolazi i ime njegova oca. Imena Raič, Selak, Maglica, Herak, Gudelj, Brajko, Radman, Dučić (od romanskoga duka, vojvoda), danas su ne osobna nego porodična imena, pa i na samom Kupresu (Raič i Gudelj među starim stanovnicima Kupresa, Brajko u susjednoj Šuici i sl.). Kada

Naselja	Domova	Imena					Opaska
		Pravoslavni (sigurno-vjer.)	Katolici (sigurno- vjerljivo)	Indiferentna crkvena	Narodna	Muslimanska	
1. Defter god. 1516.	12	1 + 1	1 + 1	1	6	1	(12 knezova)
2. Defter god. 1528./30.							
3. Defter god. 1574.							
D. Vukovsko	7	-	1	1	4	1	
G. Vukovsko	9	-	-	1	7	1	
Lisine	11	-	-	2	8	1	
Močila	9	-	0 + 2	1	6	-	
Kuti	2	-	-	-	-	2	
Bakčić	3	-	-	-	1?	2	
Lučinići	22	-	3 + 5	-	5	9	
Mrđebare	6	-	1	1	2	2	
Ravno Osoje	11	-	1 + 2	1	6	1	
Ravno Prisoje	16	-	1 + 2	-	2	11	
Ošlan (u Rami)	1	-	-	-	-	1	
Radoglije	3	-	1	-	2	-	
Blagaj	13	-	-	-	-	-	
Prokos	12	-	3 + 1	1	6	1	
Bajrovo?	12	-	0 + 1	-	4	6	1 ime fali
SVEGA:	138	-	11 + 13	10	54	49	

¹⁾ *Curipeschitz B.: Itinerarium der Botschaftsreise des Josef von Lamberg und Niclas Jurischitz durch Bosnien, Serbien, Bulgarien nach Konstantinopel 1530, Innsbruck 1910.*, 34. – U prijevodu D. Pejanovića: B. Kuripešić, Putopis kroz Bosnu, Sarajevo 1950.

bismo poznavali i prezimena ljudi navedenih u defterima mi bismo mnogo lakše odredili narodnu i vjersku pripadnost tadašnjeg stanovništva kupreške visoravni. Makar da to u cijelosti nije moguće učiniti na temelju gornjih kriterija crkvenih imena te dijalekata, ipak ćemo, koliko je to moguće, pokušati učiniti za sve osobe navedene u defterima. Tako ta imena dijelimo na specifična (katolička ili pravoslavna) i indiferentna, ona koja mogu nositi pripadnici i jedne i druge crkve.

U gornjih 15 sela bilo je, sudeći po imenima 11 sigurnih i 13 vjerojatnih katolika, 10 nespecificiranih crkvenih imena, koja isto tako mogu biti pravoslavna kao i katolička, zatim 54 čovjeka sa narodnim imenima i 48 muslimana, ukupno 137 raznih domaćina.

Pri proučavanju turskih defteri koji redovito sadržavaju poimenične popise držat ćemo se »osnovnog kriterija«, kako veli *M. Vasić*¹⁾, za određivanje etničke i vjerskih pripadnosti popisanih osoba, a to su »bila

Baštine po imenima (defter god. 1574.)

Naselja	Imena					Opaske
	Svega	Crkvena	Narodna	Muslimanska	Geografska i nerazjašnjena	
D. Vukovsko	7	-	7	-	-	
G. Vukovsko	9	-	8	1	-	
Lisine	11	-	10	-	1	
Močila	9	1	5	-	3	
Kuti	2	-	-	-	2	
Bakčići	3	-	2	1	-	
Lučinići	23	7	10	1	5	
Mrđebare	6	1	5	-	-	
Ravno Osoje	11	1	9	-	1	
Ravno Prisoje	16	5	7	4	-	
Ošljan	1	-	-	-	1	
Radoglije	3	-	3	-	-	
Blagaj	13	-	-	-	-	
Prosik	12	-	-	-	-	
Bajrovo (?)	12	-	-	-	-	
Svega	138	15	66	7	13	

(bez oznake)

] (imena baština neoznačena)

¹⁾ N. dj. 144.

za nas njihova lična imena«. Vasić pri tom nalazi izvjesne poteškoće s martolozima s muslimanskim imenima. Međutim su poteškoće šire naravi. Vrijedi to i za kršćanska, crkvena imena u mnogim slučajevima, a za narodna skoro općenito, kako smo to prije naveli. Ipak ostajemo kod te metode jer druge jedva ima. – A sada, što nam vele naše kupreške tabele?

Prvo *defter* god. 1516. Donosi samo 12 imena knezova. Narodna su u većini, 6 od ukupno 12. Jedan je knez musliman, po svoj prilici pridošlica sa strane (Sunduk sin Hoškadema). Crkvenih je imena 5, bez obzira da li je to ime korisnika baštine ili njegova oca.

Jedno je ime indiferentno: Radivoj sin Ilijin. Dolazi jednakod kod katolika kao i kod pravoslavaca. Omiljelo u Bosni kod pripadnika obiju crkava. Zabilježeno je u povijesti jedno čudno, široko demokratsko glasanje među svim katolicima u BiH – nije bilo tajno, jer narod nije znao pisati – za izbor nebeskog zaštitnika Bosne (1752).¹⁾ Na prvom mjestu stajao je sv. Ilija (štuju ga i muslimani pod imenom Alije, koji je, po narodnom vjerovanju, bio dopodne Ilija i otpodne Alija), a na drugom sv. Juraj, oba bojovna sveca, upravo po bosanskom ukusu. Vele da je jedan papinski vizitator u Bosni, saznavši za to, rekao: barbarски narod pa i zaštitnici mu barbari! Po defteru god. 1574. drži se na Kupresu jedan od dva godišnja sajma (vašara ili »panadura«, grčko ime koje je unišlo u činovnički jezik turskih deftera) upravo na Ilindan. Tom zgodom se sigurno vršio i neki »vjerski obred«, po svoj prilici služba Božja. I zato turske vlasti ne zaboravljaju da na taj dan uberu dosta krupan namet od kupreškog »ruhbana« (svećenika) u visini od 200 akči.

Preostala 4 kršćanska imena nose sigurno po jedan pravoslavac (Miloš sin Đorđev) i po jedan katolik (Selak sin Stipanov), a vjerojatno također po jedan (Viganj sin Đuranov, pravoslavac i Ivan sin Vlatkov, katolik. Kod preostalih 6 narodnih imena vjersko i nacionalno razlikovanje, kako smo vidjeli, nije moguće. Tada je još kod katolika bilo veliko mnoštvo narodnih imena, koja će tamo do početka XVIII. vijeka kod njih i prestati odnosno biti zamijenjena biblijskim.

Upadno je da među skoro 200 imena ni jednom ne dolazi ime Jovan. Naprotiv se Ivan (Ivko, Ivaniš) često spominje. Ime Jovan čitamo često u popisima »Vlah« Smederevskog sandžaka kao i onih u Ugarskoj. U Hercegovini je i Crnoj Gori to rijetko slučaj. Među tzv. vlaškim bratstvima u spomete dvije zemlje bilo je dosta i katolika. Barski nadbiskup *Marin Bizza* spominje u svom izvještaju iz god. 1610. u unutrašnjim krajevima današnje Crne Gore posve katolička plemena Bjelopavlića, Pipera i Bratonožića te polovinu Kuča²⁾.

¹⁾ *Jablanović Dr. I.: Apostolski vikari u Bosni i Hercegovini, časopis »Vrhbosna« 1938., 123–124.*

²⁾ *Rački F.: Izvještaj barskog nadbiskupa Marina Bizzia o svojem putovanju po Arbanaskoj i staroj Srbiji, Starine JAZU XX, 136.*

PASTIR NA KUPRESU (LUKA BABIĆ IZ KUKAVICE)

Na području cijele današnje Bosne i Hercegovine najstarija je biskupija ona u Trebinju, osnovana najkasnije prvih godina XI. vijeka i spomenuta u papinskoj buli Benedikta VIII. g. 1022. Stolna je crkva, po Ljetopisu Popa Dukljanina, bila posvećena sv. Mihajlu¹⁾. Svud tuda se upotrebljavalo ime Ivan i slavili se i tipično zapadni sveci kao Martin biskup i Kliment papa, pa i onda kada narod tih krajeva nije više bio katolički. Odatle i mnogobrojni spomen imena Ivan među pripadnicima »vlaških« džemata na Kupresu koji su po svoj prilici bili manjim dijelom katolici i većim pravoslavnici. Radi toga ne možemo naziv Ivan smatrati sigurnim nego tek vjerojatnim znakom da se tu radi o katoličkom stanovniku, bez obzira na njegovu dalju starinu. Još više mogao je to ime nositi i pokoji stari stanovnik Kupresa kojem su Turci, u stalnoj potrebi za novim i novim vojnicima raznih rodova, podijelili povlašteni »vlaški status«.

Defter god. 1528./30. popisuje samo derbendžije šuičkog kraja. Donosi 34 imena ne računajući amo spahiju Ilijasa, novog muslimana,

¹⁾ Mošvin Vl.: Ljetopis Popa Dukljanina, Zagreb 1950., 72. – Mandić D.: Etnička povijest Bosne i Hercegovine, Rim 1967., 63.

sina kneza Vukosava. Po našem kriteriju podijeljeni, od 34 domaćina 23 nose narodna i 11 crkvena imena. Od ovih posljednjih bila bi dvojica vjerojatno pravoslavne vjere (već spomenuti Viganj sin Đurin i Gordje, možda Đorđe, sin Vukašina), 3 indiferentna crkvena imena te 6 katolika, od kojih 3 sigurna. Katolici bi vjerojatno činili nešto preko 1/6 tih derbendžija u tom od starine dobro naseljenom katoličkom kraju. Što se primičura Vignja tiče, valja spomenuti da mu sin nosi izrazito vlaško ime (Radul), a i samo ime kneza Vignja je vrlo vjerojatno romanskog podrijetla (od Ignjo ili Iganj).

Najvažniji i najopširniji je popis Kupresa u *defteru* iz 1574. Sadrži 136 imena. Narod s povlasticama »vlaškog statusa« izgubio je svoja od Turaka priznata prava i utonuo u običnu carsku raju¹⁾. Islamizacija je u punom jeku. Više od trećine stanovništva su već muslimani. Od nemuslimskog življa 54 nose narodna i 34 crkvena imena, od kojih je 10 indiferentnih, 11 sigurno katoličkih i 13 vjerojatno. Zanimljivo je da nema ni jednog izrazito pravoslavnog imena, iako će mnogo pravoslavaca biti među nosiocima indiferentno crkvenih i narodnih imena, ali im postotak ni izdaleka ne možemo odrediti. Među nemuslimanskim imenima uopće 35 posto su katolička, a među crkvenim čak 70 posto (24 od svega 34). Udio starosjedilačkog katoličkog življa postaje ponešto jasniji, ako se uvaže novi muslimani, kod kojih nije otac kršćanin označen samo generičnim imenom »Abdulah«, rob Božji, nego i njegovim pravim imenom. Tako nailazimo na Ferhata sina Stipanova, Jusufa sina Božidareva, Hasana sina Ivkova, Šabana sina Matijaševa i slično. Među narodnim imenima ima ih nekoliko karakterističnih. Dva Tvrta u Mrđebarama nose izrazito bosanska imena i bit će starinci ovog kraja. Cvetko u Lisinama nosi ekavsko ime i bit će pripadnik istočne struje doseljenika, koja je u ovom kraju jedva zamjetljiva, a po Kuripešiću je jaka u Bosanskoj Krajini (»iz mjesta Smedereva i grčkog Beograda«). Neobično narodno ime Vragoje nosi jedan doseljenik valjda Hercegovac iz poznatog »vlaškog« bratstva Vragovića u Južnoj Hercegovini. Uz ijkavca Bjelaka, također iz te južne struje, imamo i ikavce Divca i Cvitka, vjerojatno pripadnike starog kupreškog stanovništva.

Baštine nose također svoja imena. Kada bi bila zapisana ona stara, što nije uvijek slučaj napr. kod muslimanskih, doznali bismo dosta toga od kupreških starina. Ovako tek nešto malo. U najvećem, dvojnom selu Lučinići (Bili Potok i Zlosela) bile su 23 baštine, od kojih dvije bez zapisana imena (jedna u ruci Jurja sina Ivanova i druga Grgura sina Matijaševa), a treća s nerazumljivim imenom »vikadora« iz Šuice. Dvije baštine su nekih Došljaca (novaka ili novih doseljenika, ime se više puta

¹⁾ Historija naroda Jugoslavije II, 136 i 141.

opetuje i u drugim selima), jedna nosi muslimansko ime, 10 narodna i 7 crkvena (4 Nikole, 1 Mihalj, 1 Tomica i 1 Todor). U pretpostavci da su to stara imena vlasnika, bila bi to imena starih stanovnika Kupresa, katolika, jer su bogumili, posebno pod kraj bosanske samostalnosti, izbjegavali crkvena imena. Ime Todor, ili Tudor dolazi često i kod »Vlaha«, ali također i kod Hrvata pa se tako u obrani od Turaka ističe starohrvatskih grad Todorovo, i danas mjesto i gradina u cazinskom kraju. – Od starih baština tri nose ime Udbin, vjerojatno predslavensko kao i grad Udbina u Lici. U svemu od 137 baština nose crkvena imena njih 15, 68 narodna, 7 muslimanska i 11 geografska i nerazjašnjena. Zadnja tri sela u popisu ne navode imena baština nego samo njihovih korisnika, svega 37.

Potrebno je nešto reći i o zamršenom problemu »Vlaha«, s kojim se susrećemo u turskim dokumentima, pa i na Kupresu. Oni su bili »odlučujući elemenat u naseljavanju pustih zemalja, u obrani strateških točaka i u čuvanju klanaca, puteva i utvrda¹⁾. Riječ »Vlasi« donosimo pod navodnicima, jer ona svoje prvotno značenje tokom vremena postepeno mijenja. U početku ona znači pripadnika posebne etničke skupine, naroda koji govori romanskim jezikom i potječe uglavnom od romaniziranih starih stanovnika Balkana; zatim znači stalež nomadskih pastira bez obzira na jezik kojim govore; konačno, »Vlasi« su povlaštena kategorija turskih podanika s posebnim vojničkim obvezama koja je potekla od onih »Vlaha«-stočara te postepeno gubila i izgubila svoj romanski govor.

Iako se dosta pisalo o problemu »Vlaha«²⁾ ostalo je tu još neriješenih pitanja i zadnja riječ svakako još nije rečena. Središnje pitanje cijelog problema ostaje kada su »Vlasi« bili poslavenjeni u našim krajevima, prošavši još prije etapu bilingvizma, dvojezičnosti. Svakako to nije bilo svuda u isto vrijeme, jer su Vlasi bili razasuti po svim planinama Balkana³⁾. Najveća poteškoća, ističe s pravom *M. S. Filipović*, stoji u tome »što nema nikakvih izvora iz srednjeg veka pisanih rukom nekog vlahu (ili

¹⁾ Historija naroda Jugoslavije, 117.

²⁾ *K. Jireček*: Die Wlachen und Maurovlachen in den Denkmälern von Ragusa, Prag 1879., u prijevodu izdanje SAN 1959. Vlasi i Maurovlasi u dubrovačkim spomenicima, zatim i njegovi Trgovački putovi i rudnici u Srbiji i Bosni u srednjem veku. – *F. Rački*: Hrvatska prije XII. vijeka, Rad JAZU knj. 57, 1881. – *St. Novaković*: Selo, izdanje Srpskog Književnog Zadruge, knj. 301. Beograd 1943. – *Ć. Truhelka*, Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni, GMZ 1915. – *Šufflay M.*: Srbi i Arbanasi, Beograd 1925. – *J. Erdeljanović*: Nekoliko etničkih problema kod Južnih Slovena, Beograd 1923. u Zborniku ... J. Cvijića. Od istog pisca i Stara Crna Gora, Naselja 24, Beograd 1924. – *B. Đurđev*: O vojnucima, GZM 1947, zatim Iz istorije Crne Gore, brdskih i malisorskih plemena, Radovi II. N. D. BiH, Sarajevo 1954. – *M. S. Filipović*: Struktura i organizacija srednjovjekovnih katuna, u djelu »Simpozium o srednjovjekovnom katunu«, Sarajevo 1963., cijeli rad posvećen istom pitanju iz pera više autora. – *M. Vasić*: Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom, Djela ANU BiH, knj. 29, Sarajevo 1967.

³⁾ *Novaković*, n. dj. 27.

Vlaha) i govorom njihovim¹⁾. Već *St. Novaković* zastupa mišljenje da se »može uzeti da oni (Vlasi) ni onda već, u početku XIII. i u polovini XIV. veka, nisu bili Romani²⁾, a poslije njega i mnogi drugi. On to čini na temelju mnogobrojnih slavenskih imena među tim Vlasima, ali to svoje mišljenje iznosi oprezno (»može se uzeti«) a ne kao dokazanu historijsku činjenicu. Kasnije će *St. Stanojević*, na temelju produbljene analize, odbiti Novakovićevo (i Jirečekovo) mišljenje kao pogrešno i ustanoviti da »lična imena u našim srednjovekovnim spomenicima ne mogu se ni u kojem slučaju uzeti kao podaci na osnovu kojih se može pouzdano obeležiti narodnost dotične osobe³⁾.

Inače *slavizacija Vlaha* teče prirodno i nesmetano. To po svoj prilici ne će biti ni izdaleka toliko prilivom slavenskog elementa među opore i kulturno zaostale Vlahe, jer im je nomadski život u planinama mučan i nezavidan,⁴⁾ nego više upravo obratnim putem. Planine ne pružaju dovoljno mjesta za ekstenzivno gospodarstvo stočara-nomada. Trajni suvišak ovog otpornog i snažnog naroda punog životne snage odlijeva se neprestano u plodnije i bogatije poljoprivredne predjеле. Ipak netko – tako mislimo – ne prestaje tim istim što je postao seljakom biti Vlah dokle god on i njegova obitelj govore starim romanskim jezikom. Slično tao ni Juruk, član turskog nomadsko-pastirskog plemena, nije ni od koga na Balkanu smatran »Vlahom«, iako je stočar-nomad, dokle god

¹⁾ *Filipović*, n. dj. 46.

²⁾ *Novaković*, n. dj. 188 u nastavku piše: »... nisu bili Romani ali im je u imenima nesumljiv trag toga romanskog porekla. Alba i Albiana rumunsko je ime, koje se i danas daje u Užičkom i Požarevačkom okrugu«. U noti br. 35 spominje i neke toponime romanskovlaškog postanja: Stari Vlah (u Užičkom i Kruševačkom okrugu, isto u Sandžaku), Romanija, Vlašić, Midžur, Ursule, Negrišor, Bukor ... Stanišor, Brgule (dodajemo u Bosni: Cincar i Cicer, Tjentište, Nahorevo, Dimitor i sl.) zatim riječi »nesumnjivo rumunjskog porekla« šindra, pogaća i sl. Spominje takoder stara vlaška imena kao Bun, Mrgela, Šarban, Singur, Barbat, Balšić, Radul, Altoman, Krečul, Šišman, Motul itd. – Dodajemo: i mnoga su prezimena toga podrijetla: Drakulić (od drako – zmaj), Furtula i Furtilović (od furto, krađa), Bataval, Borčul (Borčilo), Šorman (Šurman), Draksenić, Pindulić (Pind, gora u Grčkoj, puna stočara Vlaha), Pikulić, Boljun (i Boljanić) i brojna druga, među kojim, u susjedstvu Kupresa, i Čipuljić. Ime, po svoj prilici ne dolazi od cipola, talijanski luk, nego od latinskog cib(us), jelo ili hrana, a kod srednjovjekovnih Vlaha dolazi ono već u prijevodu Hran, Hrana, Hranul. Selo Čipuljić k. Bugojna kasnije je cincarsko naselje. *Jukić* (Zemljopis i poviestnica Bosne, 28) spominje da su sredinom XIX. vijeka još samo neke stare žene tamo znale govoriti rumunjskim jezikom.

³⁾ Lična imena i narodnost u Srbiji srednjega veka, Južnoslovenski filolog VIII, Beograd 1928–29; 151–154.

⁴⁾ *Novaković*, n. dj. 23, nabraja neka vlaška sela u tadašnjoj Srbiji, sve noviji doseljenici iz Epira, »od Zagorja« sa Pinda u Grčkoj, koji su pobegli od zuluma Ali-paše Tepelenija. Provode mučan život u borbi s prirodom, rađaju se i umiru po planinama i samo o svadbi i krštenju slaze s planine najbližoj crkvi. Zimuju s blagom u okolici Soluna. Dodijao im je teški nomadski život. Milićević piše: »Mnogi od ovih nomada govorahu nam, da bi želeti staniti se gde god za svagda. 'Da budemo i mi Srbi, gospodine, Srbija neće da vidi štetu od nama'«.

KOSCI NA KUPRESU (BOŽO ČIĆAK I DRUGOVI, SELO GORAVCI*)

je zadržao svoj turski jezik i ostala svoja narodna obilježja. Tako nije uvijek zanimanje ili pravno-socijalno kategorija mjerodavna da netko bude bude pribrojen »Vlasima«.

Pri slavizaciji Vlaha odigrala je crkva, posebno Srpsko-pravoslavna, vrlo važnu ulogu. Vlasi nisu imali svoje nacionalne crkve i nisu u njoj i po njoj razvijali svog narodnog jezika. Tako je posrbljivanje tih starih Romana teklo u Srbiji dosta brzo i nesmetano, istotako u Grčkoj pogrčivanje (»Karakačani« su pogrčeni, helenizirani Vlasi), pohrvaćivanje u Hrvatskoj možda nešto malo sporije. Za cetinske Vlahe piše geograf Domenico Negri oko god. 1550. da govore »iskvarenim latinskim jezikom« i da sami sebe zovu Romanima. Po *Jirečeku*¹⁾ bilo to je još stanje dvojezičnosti u kojem je slavenski polagano potiskivao romanski jezik koji je konačno iščeznuo. »Cvijić je smatrao da su Morlaci Karsta i Dalmacije bili još u XVII. vijeku dvojezični ... Kako *Fortis* ove Vlahe bez ikakva kolebanja smatra Slovenima, očito je da je vlaško stanovništvo (tog kraja) uglavnom poslovenjeno u vremenu od XVI do XVIII vijeka.

* Idući god. 1929. na Vitorog gorskom kosom koja dijeli kupreške od glamočkih kosnica video sam zanimljivu pojavu: širina kupreških otkosa bila je znatno veća od onih glamočkih. Moj suputnik Z. Sučić mi je stvar rastumačio: Kuprešak kad kosi saginje se »do crne zemlje«.

¹⁾ Istorija Srba II, 34–35.

Interesantno je, međutim, da Zagorci u Fortisovo vrijeme (druga pola XVIII. vijeka!) sami sebe još nazivaju Vlasima¹⁾ Kuripešić god. 1530. piše o novoprdošlim »Vlasima« oko Ključa koji su došli od Smedereva i Beograda da su »Srbi koji se zovu Vlasima a mi ih zovemo Čičima (»Zistzen«) ili martrolozima« (n. dj. 34).

Na *Kupresu* turski defter iz god. 1574. spominje neke »haimane«, stočare-nomade u selima Bilom Potoku – Vukosićima (plaćaju poreza 100 akči), u dva Ravna (porez od 90 odnosno 80 akči) te u Blagaju, Prosiku i Bajrovu, bez navoda visine poreza. Međutim, vrlo vjerojatno je bilo »Vlaha« na Kupresu već prije dolaska Turaka. Kraljevska povelja Stjepana Tomaševića od 18. 9. 1461. u kojoj po prvi put dolazi ime Kupres (v. str. 77–78) spominje »Katun Vlaha i koji bi posli prišao«, ali taj se je, po svoj prilici, zaustavio u Neretvi.

Od mjesnih naziva na Kupresu koji podsjećaju na »vlaške« stočare poznajemo: Katunišće na obroncima Stožera iznad Otinovaca, Katunište (1518 m) i Vardište (1503), oboje visoko položeno iznad sela Gor. Vukovska pod Idovcem (1958), vrhuncem Raduše (v. priloženu kartu iza str. 32). Ispaša Katanuša k. G. Malovana²⁾ po svoj prilici nema ništa s riječju katun nego dolazi od riječi katana, konjanik. Po *Skariću*³⁾ naziv »varda« (straža) stariji je od naziva »katun« (ljetni stanovi) te onaj prvi izraz ustupa mjesto drugom, mlađemu u razdoblju od Kosovske bitke do pada Bosne. Skarićovo mišljenje ostalo je nedokazano i nije, čini se utemeljeno. – G. 1897. na akciju Zem. muzeja (sabiranje narodnih tradicija i starina u BiH) M. Kolar s Kupresa odgovara na br. 17, nekadašnja sela: iznad G. Vukovska ispod Raduše pl., Ječnja i Sivera ima još mnogo zidina u zemlji gdje se još sada svakakvih posuda, opeka i sličnog nalazi (Katunište). Rukopisi te akcije čuvaju se u Zemaljskom muzeju.

5. VJERSKE PRILIKE NA KUPRESU

Zanimale bi nas *vjerske prilike na Kupresu*, osobito za prvo doba turske vlade u tom kraju. O tome turski spomenici ne govore ništa

¹⁾ Š. Kulišić: Etnološka i folkloristička ispitivanja u Livanjskom polju, GZM 1960–61., sv. XV–XVI, 12. Tu je i navod o Negri-u. Vladislav *Skarić* misli slično kao i Jireček da je turska invazija počala seobe »Vlaha« stočara (kako ih noviji istraživači zovu), a »ovi su pastiri bili dvojezičan narod koji je govorio srpski i romanski ili nekim srpsko-romanskim žargonom« (Porijeklo pravoslavnog naroda u sjeverozapadnoj Bosni, GZM 1918., 227).

²⁾ Milojević, n. dj. 91.

³⁾ *Skarić VI.*: n. dj., 227–28.

izravno. Tek iz poimeničnih popisa stanovnika kao i iz paralele s drugim sličnim oblastima možemo o tome nešto zaključiti.

Ponajprije, nigrdje nema nikakva spomena crkvi ili crkvama na Kupresu bilo koje vjere. Crkva sv. Trojstva u Vrilima (1447), već ranije razorena, pala je u zaborav. Crkve u Blagaju i drugdje, kojih crkvišta leže rasijana po kupreškoj visoravni – ukoliko se doista o crkvama radi – potjecale su iz preturskih i, po svoj prilici, predbosanskih vremena, prije g. 1322. kada Kupres dolazi u bosanske ruke. Bile su katoličke, jer bogumili nisu crkve uopće gradili, a pravoslavnih još tada nije bilo na Kupresu. Izvjestan broj katoličkih vjernika uvijek se tu zadržao unatoč vrlo teških prilika. Svjedoči to spomen katoličke župe Kupres u ramskom samostanskom distriktu god. 1623.¹⁾ Ranije se ona ne spominje, jer uopće nemamo sačuvana ni jednog popisa katoličkih župa prije XVII. vijeka na području Bosanske biskupije. Popisi se uvijek tiču franjevačkih samostana, ali ne i župa, a na Kupresu samostana nikada nije ni bilo.

Dolaskom Turaka nestaje bosanskih »krstjana« (bogumila) netragom na Kupresu, dok se oni spominju još neko kraće vrijeme u drugim krajevima. Islamizacija teče na Kupresu najprije posve sporo, a onda, barem od sredine XVI. vijeka, brzim korakom, a zahvaćeni su njom pripadnici svih konfesija i svih društvenih slojeva, no o tom kasnije.

»Vlasi«-stočari ili, točnije, ljudi s »vlaškim statusom« koje Turci dovode sobom ili ih u osvojenoj zemlji na licu mjesta primaju u svoju službu, »nosioци martološke službe u Srbiji – konstatira Vasić – bili su isključivo Srbi, na bosansko-hercegovačkom prostoru – najvećim dijelom oni«. Po istom piscu, »izgleda da je već u drugoj polovini XV. vijeka među martolosima bilo i Hrvata, katolika«. To odgovara činjeničnom stanju. Srbi su tog vremena najvećim dijelom bili pripadnici Pravoslavne crkve, Hrvati Katoličke. Svoje vjernike, razumije se, prate pri seobama njihovi svećenici i redovnici (na istoku zvani kaluđeri). Ferman Bajazida II. od 20. 10. 1488. u korist katoličke raje Zvorničkog sandžaka govori o vjerskim službenicima koji su dopratili »Vlahe« nove doseljenike u taj kraj. Znamo i za posjete vladika pravoslavnim vjernicima oko Unca i Une pa i u drugim mjestima blizu turske granice, malo godina nakon njihova doseljenja.

Turske vlasti su prema njima tolerantne, gdjekada čak i prijateljski raspoložene. Ne zaboravljaju krupnih usluga koje im čine martološki odredi i želete ih još više potaknuti na vjernu službu. »Činjenica – piše Br.

¹⁾ Pandžić B.: Relatio de Provincia Bosnae Arg. O. F. M. an. 1623., Mandićev Zbornik, Rim 1965., 225.

Durđev – da je srpski narod imao veliku uslugu kod turskih osvajanja u južnoj Ugarskoj, uvjetovala je obnavljanje Pećke patrijaršije. Uloga srpskog naroda u turskim osvajanjima naročito je došla do izražaja prilikom osvajanja Banata 1551.–52.^{«1)}.

M. Vasić, zaključujući svoju opsežnu studiju Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom, ulazi još više u njihovu ulogu i značenje. »Oni su, zajedno s drugim grupama hrišćanskog stanovništva u osmanskoj službi, doprinijeli u(č)vršćivanju i održavanju osmanske vlasti. Ta uloga, posmatrana sa stanovišta istorije potčinjenih naroda, je negativna. Međutim, činjenica je i to da je pojačano angažovanje ovih naroda, naročito srpskog, u turskim vojnim i drugim službama, gdje su u periodu uspona osmanske države martolosi zauzimali najistaknutije mjesto, doprinijelo tada izvjesnom poboljšanju odnosa između osmanske vlasti i tih naroda u cjelini, naročito srpskog. To je, bez sumnje, bio jedan od važnih razloga što je osmanska vlast pristupila obnovi Pećke patrijaršije, kao samostalne srpske crkve, čijom je organizacijom bio obuhvaćen sav srpski narod u granicama osmanske države. Pozitivne posljedice tog akta za dalju istoriju srpskog naroda su neosporne^{«2)}. Međutim, u dalnjem procesu razvijanja Turske države u kojem su martolozи bili potiskivani iz turske službe i vojske, »gubeći svoje pozicije, martolosi su, kao i pripadnici drugih povlaštenih grupa, mijenjali svoju ulogu i od slугa osmanske vlasti pretvarali se u njezine protivnike« (*Vasić* na istom mjestu). Tim se stvarala monolitna osnova za borbu protiv turskih invazora i jačanje oslobođilačkih pokreta kod potčinjenih naroda.

Kako smo vidjeli, bilo je ponešto i katolika u turskim martoloziма. Crkva se tajno opirala odlasku njezinih vjernika u te službe i bila, ne samo radi toga, diskriminirana u Osmanlijskom carstvu, posebno u ranijim periodima turske vlade u našim krajevima. Papa je bio i ostao, po turskom shvaćanju, glavni neprijatelj prodiranja Osmanlija u Evropu, a to se shvaćanje, dakako, reflektiralo i na njegove sljedbenike u granicama sultanove države. Ta država bila je pravna islamska država pa su se katolički predstavnici, osobito bosanski franjevci, na toj osnovi branili koliko su god mogli i umjeli, ne štedeći kod toga ni obilnog mita. To su, uostalom, već dobro poznate stvari.

Naprotiv, manje je poznato učestovanje katoličkih pojedinaca, ne masa, u martološkim odredima. Zato o tom nekoliko riječi.

Vasić^{«3)} donosi o tome par značajnih primjera, i to iz krajeva nedaleko od Kupresa.

¹⁾ Historija naroda Jugoslavije II, 105.

²⁾ N. dj. 217.

³⁾ Isto, 151.

U selu Voljicu k. Gornjeg Vakufa bilo je 17 upisanih martoloza. Neki od njih (Anton i Bartul sinovi Ostoje te Niko sin Stjepanov) bili su sigurno katolici. Samo jedan bio je musliman (Husein sin Vučihne). Uz martološke bilo je u selu i 15 nemartoloških kuća, očito starih stanovnika tog kraja.

Drugi primjer, selo Privor u kraju oko izvora Vrbasa, još je zanimljiviji. Ono je spadalo zijametu Kasim-bega Kopčića iz Rame i brojalo je tada, god. 1528./30., 108 muslimanskih i 29 kršćanskih kuća, ali samo 12 muslimanskih baština i 17 kršćanskih, što ilustrira kršćansku prošlost tog sela. Samo dvije kuće dale su 8 martoloza, koji su većinom prešli na islam. Bila je to kuća Raduhne sa sinovima koji se zovu Ferhad, Sejdi, Bali, Marko i Đurica, te kuća Mihovila, očito katolika, i sinova mu Jusufa, Mustafe i Matije. – Iz objavljenih podataka nije moguće razabrati tko je od tih doseljenik, a tko starosjedilac.

Zanimljivo je da nam i biskupski popisi 1743. i 1768. daju neke podatke o bivšim turskim »vojnucima« (komordžijama) i martolozima. U selu Bistrici spominje se god. 1743. (točnije 1741.) obitelj Mate Lagatora, 14 članova. To ime znači nižu čast u opskrbnim odredima »vojnuka«¹⁾. I danas u župi Bistrici postoji rod »Lagetara«, čije ime vuče za sobom starinu od 400 godina, možda i više. Ne ulazimo u podrobnija tumačenja časti u turskoj vojsci koje znače prezimena Buljubašići i Abramspaić, u selima župe Ivanjska, Šimićima i Matoševcima (1768) te Protuger u Bukovici k. Duvna i Sejmenin u Petrićevcu (1743)²⁾. U defterima iz 1516. i 1528./30. ukoliko se tiču Kupresa vidjeli smo nekoliko katolika, pripadnika »vlaških« džemata koji su davali martoloze. Zadnji defter, onaj iz 1574., donosi više katoličkih imena, ali to već nisu samo martolozzi već i druge kategorije kršćanske raje, dakako i one starinačke.

Hrvati u turskim neredovitim četama, na Kupresu i inače, potjecali su, čini nam se, iz ove tri kategorije stanovništva: od doseljenika koje su Turci sobom doveli, posebno iz Hercegovine i Crne Gore gdje je u to vrijeme bilo još dosta katolika u tzv. »vlaškim«, stočarskim plemenima; zatim od domaćeg stanovništva koje se je, da se zaštiti, uspjelo ugurati u povlaštenu kategoriju podanika i dobiti »vlaški status«; konačno od katoličkih »Vlaha« u ovim zapadnim stranama koji su tu bili od starine i potjecali od romaniziranih starih stanovnika tih predjela. O njima opširno govori *R. Lopašić* u studiji »Zakon za hrvatske Vlahe županije Cetinske od g. 1436.« Oni su bili stočari i ratnici knezova Šubića pa zatim Nelipića i Hanža Frankopana; on im i daje statut koji bilježi njihova osobna prava, neke zakonske ustanove i postupak kod suda. »Vjerom se nisu razlikovali od ostalih Hrvata« odnosno stanovnika Hrvatske. »Lički Vlasi bili su

¹⁾ Historija nar. Jug. II, 112.

²⁾ Mandić, Chroatii catholici, 32, 177, 181, 26 i 46.

dobri katolici koje su papa rimski i kralj Matijaš, bez sumnje s obzirom na to, što su se malo poljodjelstvom bavili te bili siromašniji od ostalog žiteljstva, oslobodili od podavanja crkvene desetine¹⁾. Stanovali su s obje strane Velebita te na gornjoj Cetini i Krki. Spomenuti »vlaški zakon« veli za njih da su »stočari i ratnici²⁾. Imena su bila kao i drugih stanovnika Hrvatske (Viganj, Grgur i Miklouš Dubravčić, Tome Kalčić, Jakov Ratković, ali i Mulgašić, Moguš, Dražul i sl.).

»Vlaški status« dobilo je i stanovništvo nahijske Primorje (Makarsko Primorje). Došlo je u turske ruke već 1494.³⁾ Stanovnici su mu bili Hrvati katolici. U isto vrijeme postojala su četiri džemata »Vlaha«⁴⁾ u četiri tvrda grada: Imotskom, Prološcu, Rogu i Čačvini(?), valjda kao njihove posade. Sudeći po imenima, bit će i oni uglavnom katoličke vjere.

Grad **Rog** leži u duvanjskom kraju i spominje se od XV. do XVIII. vijeka kao turska tvrđava. Mirovnim ugovorom između Ugarske i Turske god. 1503. priznat je službeno turskim posjedom. Selo i polje pod njim zove se **Roško Polje**, naziv koji jedini odgovara historijskim spomenicima.

Htjeli bismo znati koje je vjere onaj »ruhban« na Kupresu iz deftera god. 1574. što plaća 200 akči poreza carskoj blagajni o ilindanskom vašaru?

Riječ »ruhban« znači redovnika, monaha⁵⁾, čovjeka koji je »okrenuo leđa ovome svijetu«. U istom smislu dolazi i riječ »kešiš«, samostanski redovnik, kaluđer⁶⁾. Važno je za naš slučaj da se u turskim dokumentima obje riječi jednakom upotrebljavaju i za pravoslavne i za katoličke redovnike, monahe.

Istotako i treća riječ, »papaz«, pop, bez razlike se upotrebljuje i za katolički kao i za pravoslavni kler, tako za svjetovni (mirski) kao i za redovni. U Fojnici je god. 1586. zabilježen »papaz fra Marko« kao i u Požegi »pokojni papaz biskupove crkve⁷⁾.

Pošto, dakle, iz samog naziva kupreškog svećenika ne mogosmo ustanoviti kojoj je crkvi pripadao, moramo pokušati naći druge neke okolnosti iz kojih bi se možda mogao dobiti odgovor na gore postavljeno pitanje.

¹⁾ R. Lopašić, spomenuta radnja u Monumenta historico-juridica Slav. Merid. V, Zagreb 1894, 2.

²⁾ Isto, 7.

³⁾ Šabanović, Bosanski pašaluk, 162.

⁴⁾ Isto, 162.

⁵⁾ Baranov: Arapsko-ruski slovar, Moskva 1958., 397. – Izvjesne navode i tumačenja zahvaljujem našem vrsonom orijentalisti g. M. Mujezinoviću.

⁶⁾ Po Sami Š.: »Kamus«, pod »kešiš« stoji: monastirli rahibi, kaluyer, karabaš.

⁷⁾ Matasović, Regesta fojnicensia br. 113, 133.

Prva nas misao vodi Ilindanu na koji pada sajam na Kupresu i vjerojatno se tom zgodom čini i služba Božja. – Vašar se nije održavao u nekom zakutnom selu nego u središtu tog kraja da bude lako pristupačan narodu. Moralo je to biti negdje blizu grada Kupresa ili u susjednom selu Osmanlijama, sjedištu turske vlasti. A s druge strane, tragajući za mjestom gdje se na neki način slavio sv. Ilija prorok, na nalazimo ni kod pravoslavaca ni kod katolika nikakve crkve ni mjesta vezana uz ime sv. Ilike. Ipak, na samo Ilino drži se do pamтивјека katolički poljski blagoslov i služba Božja za mjesto Kupres na njegovu groblju Čardačici. Tu je, dakle, u blizini morao biti i onaj »pandur«, spomenut u popisu iz god. 1574.

Još jedan razlog govori za to da je onaj ruhban na Kupresu, s velikom vjerojatnošću, bio fratar, U defterima koji rade o Kupresu, ne spominje se nikakav ni katolički ni pravoslavni svećenik. Franjevci su se uspjeli obraniti od poreza¹⁾ i od unošenja u katastralne deftere, jer »ne obrađuju zemlju«. Naprotiv, pravoslavni kler se unosi među obveznike koji plaćaju porez jer »obrađuju zemlju«. Što više, i kaluđeri (»kešiši«) manastira Mileševa, ranije oslobođeni od harača i ostalih poreza, odredbom osvajača Bosne Mehmeda II. iz god. 1477., podvrgnuti su im ponovno te se nabraja poimence svaki od 13 tamošnjih monaha²⁾.

Zaključak je jasan: ako defteri ne spominju kupreškog franjevca, i ne trebaju ga spominjati, jer nije redovit porezni obveznik. Ako ne spominju pravoslavnog svećenika, svejedno bio on kaluđer ili pop, onda ga tada na Kupresu i nema odnosno tamo nije stalno naseljen, jer bi ga inače morali spomenuti. Tako je tada, u drugoj polovici XVI. vijeka stalno boravio na Kupresu katolički svećenik, a dosljedno, tu i postojala katolička župa, ili barem kapelanija. Ni punih 50 godina kasnije, ona će biti i izričito navedena u popisu samostana i župa god. 1623. (v. str. 168–169, isto našu notu br. 1, str. 334).

Kako rekosmo, katolici u XV. vijeku nisu imali crkve na Kupresu, a ni kasnije sve tamo do iza Omer-pašnih vremena (odnosno god. 1850.) (v. str. 199). Župa na Kupresu postojala je do sredine XVII. vijeka. Propala je u Kandijskom ratu, ali je naroda nešto ostalo do velike seobe iz Rame i dijelova Zapadne Bosne god. 1687.

Iz pisanih spomenika ništa ne znamo kada je podignuta prva pravoslavna crkva na Kupresu. Znamo za nju tek iza Omer-pašnih vremena koji nastoji provesti u život carski Hatihumajun, podjednako za sve vjerske zajednice. Tako bi najstarija crkva bila ona u D. Vukovsku (1862). v. str. 252.

¹⁾ Jelenić: Kultura i bos. franjevci I, 123–24.

²⁾ Šabanović, n. dj., 165.

Možda ona ipak nije bila najstarija pravoslavna bogomolja u ovom kraju. Znamo sigurno da se brojne pravoslavne obitelji na Kupresu javljaju već oko god. 1500. Kako su Turci u to vrijeme bili bolje raspoloženi prema svojim doseljenim podanicima, ne bi bilo isključeno da su im dozvolili i graditi crkvu. Tako manastir Rmanj na Uni osnivaju kaluđeri već prije god. 1515¹⁾, a iza njega se javlja i niz drugih manastira u Bosanskoj Krajini. Začudno je da u Zapadnoj Bosni izvan Krajine nije podignut ni jedan, ali to ne znači da tu onda nije mogla biti neka pravoslavna crkva. Ako ako je možda i bila podignuta, nije preživjela god. 1516. kada je izdata naredba u Bosanskom sandžaku da se sve novosagrađene crkve (pravoslavne kao i katoličke) imaju porušiti²⁾, »u mjestima u kojim one nisu postojale od starog nevjerničkog vremena«. Ipak se, unatoč toj naredbi, već u drugoj polovici istog tog stoljeća, podiže, među ostalima, nekoliko manastira i crkava između Bosne i Drine (Papraća, Tavna, Lomnica, Ozren) iako tu za »nevjeričkih vremena« nisu postojali³⁾.

Povjesna vrela šute o tome kada je na Kupresu po prvi put uspostavljena pravoslavna parohija. Ako je suditi po broju vjernika i po potrebama duhovne pastve, trebalo je to biti već tokom XVI. vijeka ali pozitivno o tom ne znamo ništa. U drugoj polovici XVII. vijeka vođena su dva velika rata koja su urodila tragičnim pustošenjem i raseljenjem naroda na Kupreškoj visoravni svih triju vjera. Zadržao se tek malen broj familija, i to najviše oko grada Kupresa, uglavnom muslimana.

Nakon god. 1700. počinju se polagano doseljavati i vraćati pripadnici obiju crkava, a tim se i sve više osjećati potreba za duhovnim pastirima. Obnova dušobrižničke službe na Kupresu kod katolika potanko je prikazana na temelju brojnih dokumenata (str. 171 i sl.). Kod pravoslavnih o tomu iz dosad poznatih spomenika ne znamo skoro ništa. Po tradiciji, srećom sigurnoj, znamo samo to, da već sedam generacija jedna te ista obitelj Popovića obavlja svećeničku službu na Kupresu. Predak im je pop Crni Petar iz Gomionice k. Banja Luke koji, nakon paleža turorskog čardaka zbog zuluma, bježi u okolicu Imotskog i odatle dolazi u Vukovsko početkom XVIII. vijeka⁴⁾. Vrijeme ne će biti točno označeno, jer za 6 generacija od njega do danas 250–260 godina daleko je previše odmjereno.

¹⁾ Prelog, po Ruvarcu, n. dj. I, 54.

²⁾ Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovački, zvornički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak, Monumenta turcica I, Sarajevo 1957., 31. Slične odredbe i god. 1530. i 1539., n. dj. 43 i 56.

³⁾ V. studije Đ. Mazalića o tim manastirima u GZM. 1938. i kasnije, zatim Filipović-Mazalića u Spomenicima SAN god. 1950. (Tavna i Papraća) te 1951. (Ozren i Lomnica).

⁴⁾ Milojević, n. dj. 96.

Sredinom prošlog vijeka bilježi Jukić 4 parohije na Kupresu: Novo Selo (Blagaj), Šemanovce, Vukovsko i Ravno, svega oko 4000 duša, zatim jednu katoličku župu sa 2091 vjernika i 200 ljudi muslimanske vjere među kojim mnogi bez¹⁾. Taj je broj daleko prenizak. Austrijska okupacija, uza sve iseljivanje, zatekla iz je 537.

Kako izgleda *statistička slika Kupresa* po defteru god. 1574.? Dakako, iz nepotpunih podataka nije moguće dati sigurnu sliku. Ipak iz raspoloživih data možemo se donekle približiti stvarnom stanju.

Iz tog katastralnog popisa znamo za 14 sela (bez Ošljana koji leži u nahiji Rama) s popisanih 136 obitelji, zatim 26–28 čifluka te 7 nepopisanih manjih sela i na kraju grad Kupres s nešto kuća unutar zidina a neke i izvan njih. Gospodari čifluka ne stanuju svi na Kupresu pa računamo da ih 20-tak tu stalno boravi. Ima i većih čifluka pa na pojedini računamo prosjekom 2–4 obitelji čifčija. Što se samog grada tiče, uzimamo polovinu broja njegovih kuća koji će Evlija Čelebija zabilježiti 86 godina kasnije. Račun, dakle, izgleda ovako:

14 popisanih sela	136 porodica, od kojih muslimanskih	44
7 nepopisanih sela	33 "	10(?)
čifčija	80 "	—
vlasnika čifluka	21 "	20
grad Kupres	50 "	50
Svega		124
	320 porodica	muslimanskih

Na kuću uzimamo 10–12 osoba, oslanjajući se na neke kasnije izvještaje i popise. Jedino kod muslimanskog gradskog življa treba uzeti manji broj članova obitelji, i radi neoženjenih čuvara grada.

Prema tome, kupreški kraj imao bi u drugoj polovici XVI. vijeka oko 3500 stanovnika. Od tog broja otpada na muslimane 1100–1200 ljudi, otprilike jedna trećina. Preostatak od 2300–2400 duša dijeli se na pravoslavce i katolike. Ako su od svih nemuslimanskih imena 35% katolička, pri tom ne znamo koji postotak ljudi s narodnim imenima otpada na jednu a koji na drugu veroispovijest, a kod crkvenih imena 70%, onda mislimo da odgovara činjeničnom stanju ako ukupan broj podijelimo na tri podjednaka dijela. To bi bilo nepravedno, kada bismo imali pred očima samo s Turcima pridošlo stanovništvo, ali ako mu pribrojimo i ono staro, koje su Turci zatekli na Kupresu i koje je još u XVI. vijeku bilo razmijerno dobro zastupano – ostali su otokom u turskoj zemlji i nisu imali kuda bježati – onda je postavljeni razmjer opravdan. Zaključak računa bio bi da su oko god. 1574. na Kupresu muslimani, katolici i pravoslavni

¹⁾ Bošnjak Slavoljub (I. F. Jukić): Zemljopis i poviestnica Bosne, Zagreb 1851., 28.

međusobno brojčano jednaki i da svaka od tih vjeroispovijesti čini skoro točnu *trećinu stanovništva* okruglo po 1200 duša.

Usporedivši ove brojeve s onim Jukićevim iz god. 1851. nalazimo da je 300 godina ranije stanovništva bilo na Kupreškom polju skoro za polovicu manje. U odnosu konfesija muslimani su (računamo njihov broj na 600, a ne na onaj očito krivi kod Jukića od 200) pali sa 1/3 na 1/10 stanovništva, katolici ostali otprilike na istom mjestu t. j. kod 1/3 svega žiteljstva dok su pravoslavni vrlo snažno napredovali sa 33% na 60%.

O razlozima te pojave govorit ćemo u dalnjem razlaganju.

Na Kupresu i uglavnom po svoj Bosni živjeli su sada pripadnici triju vjera, katoličke, pravoslavne i muslimanske. Bosanskih »krstjana« (bogumila) koji su ovamo prvi unijeli vjerski pluralizam prvih je i nestalo. Postavlja se pitanje, kakvi su odnosi među vjeroispovijestima vladali i kako su se razvijali, kako je teklo postepeno privikavanje jednih na druge i međusobno suživljavanje onih koji su sada živjeli na istom komadu zemlje i u istim prilikama. Odnosi muslimana i kršćana jedne i druge crkve dosta su poznati, manje oni između ove obje crkve.

Među ostalim na te je odnose najviše utjecalo *držanje hijerarhije*, viših crkvenih poglavara, slično tako katoličke kao i pravoslavne. Obje hijerarhije, naučne da u svojim zemljama, u Hrvatskoj i u Srbiji, vide narod koji isповijeda samo jednu vjeru, nisu se lako pomirili s činjenicom vjerske podvojenosti odnosno pluralizma. U »ostatcima ostataka« Hrvatske koje Turčin nije bio osvojio pokušavaju *katolički* predstavnici da pravoslavne prebjegu koji su bili otkazali Turcima poslušnost i došli spremni da se sada bore protiv njih na kršćanskoj strani, privuku na »uniju«, jedinstvo s Katoličkom crkvom, ostavljajući im pri tom istočno-slavenski obred i jezik. Po srednjovjekovnom shvaćanju državne crkve i vjere oslanjali su se pri tome na državnu vlast. Pravoslavni vjernici, svrstanji u redove boraca Vojne Krajine, brane se od katoličkih presizanja privilegijima koje ime je podijelio car u Beču i krajiške vojne vlasti. Obrana je bila uglavnom uspješna, jer te vlasti dozvoljavaju i kretanje vladika i kaluđera iz Turske u kršćanskoj zemlji među njihovim vjernicima. Iza raznih poteškoća i peripetija ostaje u uniji tek dio vjernika novostvorene grkokatoličke eparhije Marčansko-križevačke, njih nekoliko tisuća u Žumberku te nešto razasutih pojedinaca u zemlji.

Slično stanovište uzima i *pravoslavna hijerarhija* pod Turcima, posebno u Bosni. I ona je tražila oslona u državnoj, turskoj vlasti, jer da su neki njezini vjernici i fratri »otkazali poslušnost«. Pomoću Turaka nastoji ona sebi podvrći katoličke vjernike i svećenstvo, uglavnom franjevce, da im nametne svoju vlast i svoje vjerske poreze, što se onda smatralo ekvivalentom pristupa u pravoslavnu vjersku zajednicu. Franjevci su opet pomoću Turaka i privilegija koje su od njih primili

(glasovita Ahd-nama Mehmeda II. dana fra Andelu Zvizdoviću god. 1463.) branili svoju nezavisnost i svoju vjeru. Od fermana Bajazida II. iz god. 1488. protiv patrijarha i metropolita¹⁾ u zaštitu franjevaca i katolika, traje borba, istina na mahove, punih 300 godina. Počela je u Zvorničkom sandžaku i tamo najprije završila potpunim slomom katolicizma u bosanskom Podrinju, upravo tamo gdje su franjevački samostani bili najgušći u cijeloj Bosni. Od rimskog obreda i od bilo kakve posebne jedinice, koja bi okupljala bivše katolike, nije u novim prilikama ostalo ni traga. A sličnih pojava bilo je u Južnoj Hercegovini i drugdje²⁾.

Tako su viši crkveni predstavnici i jedne i druge crkve, vođeni sličnim idejama i sličnim ciljevima, zapravo činili upravo ono, za što su protivnu stranu optuživali. U tako zagrijanoj atmosferi, u izvjesnim periodima, jez između obje konfesije nije se umanjivao; tada nije bio tražen zajednički jezik koji bi doveo do zbližavanja i stvaranja zajedničke falange protiv zajedničkog ugnjetavača i tuđinskog imperijalizma.

No ipak proces međusobnog približavanja i suživljavanja pojedinih etničkih, vjerskih i socijalnih skupina teče svojim prirodnim putem. Isti komad zemlje, na kojem žive, ista klima i iste nevolje koje ih taru, isti jezik kojim govore makar i u raznim dijalektima, iste težnje za slobodom, pravdom i dostoјnjim ljudskim životom, makar i u drukčijim oblicima, sve to svremenom dovodi do pojačanih dodira, do međusobnih ženidaba i, gdjekada, do novih amalgama u psihološkom, etničkom i socijalnom pogledu. Ne manjkaju ni *vjerski prelazi*, izvjesna prelijevanja na jednu ili na drugu stranu koja se onda odrazuju i na drugim područjima. Ti zanimljivi i važni procesi dijelom su slabo proučeni i malo poznati. Mi ćemo ih se ovdje dotaknuti, ne na općem planu nego ukoliko se mogu vidjeti s vrha Stožera i Vitoroga, ukoliko se oni tiču Kupresa i njegova bližeg susjedstva. Bit će to tek nabačeno koliko to okvir i opseg ove monografije dozvoljavaju, bez dubljih analiza i širih sinteza, ali ipak s novom, nepoznatom građom i pokojom novom idejom. Zadržat ćemo se na čas kod konfesionalno-vjerske strane problema.

Cvijić govoreći o etno-biološkim procesima na području manjeviše cijele Jugoslavije piše slijedeće:

»Ovi se etno-biološki procesi mahom vrše u okviru jedne vere. Bilo je istina mešovitih brakova između pravoslavnih i katolika, što više i između islamiziranih Arbanasa i pravoslavnih Crnogoraca, ali oni, ipak redi, ne bi mogli izazvati velike etničke promene između doseljenika raznih vera da nije bilo jednog važnog faktora. Pravoslavni su u znatnom

¹⁾ Regesta fojnicensia 104, br. 6. – Glavna obrana i dokaz fratara bila je: »Naša je vjera frenkska i latinska; urumskih (grčkih), sirfskih i karavlaških kršćana vjera je druga i mi s njom nemamo ništa pomiješano« (carski ferman iz god. 1615., *Kemura*, Bilješke iz prošlosti bos. katolika, 13.).

²⁾ Mandić D., Etnička povijest BiH, 456–476 te 479 i sl.

na vjenčanju Jure Vrhovca iz Begova Sela s Mandom Ložić iz Zlosela. krajeva u kojima je pravoslavno stanovništvo prešlo na katoličku ili unijatsku veru, naročito u dubrovačkoj oblasti (Pelješac), u Dalmaciji i Hrvatskoj. To se dešavalo mnogo više nego što je zabeleženo: jer je u ranijim vremenima bio čest slučaj, da pojedine porodice, doseljene u katoličku sredinu, bez svoje crkve i popa, postepeno se naviknu na katoličke obrede i prime katoličku veru. I u Kranjskoj i Štajerskoj bilo je mnogo takvih slučajeva. Tako su etno-biološki procesi bili od značaja i za izjednačivanje Srba, Hrvata i Slovenaca¹⁾.

Za ondašnje stanje istraživanja Cvijićev je sažeti prikaz bio ponešto preuranjen. Posebno dobre su mu opaske da je vrlo malo od onoga, što se događalo, zabilježeno i kako su pojedine obitelji u inovjernoj sredini (konkretno srpsko-pravoslavne u katoličkoj) gubile svoje stare vjerske oznake i prihvaćale nove. Da je Cvijić to isto prikazao za katoličke obitelji u pravoslavnoj sredini, bio bi njegov prikaz cijelovit i realan, što mu inače ovdje izmiče. Usto, spominjanje Pelješca tražilo je bezuvjetno napomenu da je on neprekidno bio katolički i da je u Stonu bilo sijelo katoličke Zahumske biskupije koje biskup učestvuje na splitskim crkvenim saborima 925. i 928. uz kralja Tomislava i zahumskog kneza Mihajla Viševića. Kad je za Nemanjića katolički biskup bio protjeran iz Stona, pravoslavni se episkop u Stonu nije mogao dulje održati od 25 godina pa se povlači u manastir sv. Petra na Limu, jer »ni vrhovine n'ima, ni biri, ni jednoga dohodka ni odkuder«²⁾, ukratko nema ni vjernika. Slično tako bili su i Konavli od starine katolički kraj, dio katoličke Trebinjske biskupije, najstarije u cijeloj Bosni i Hercegovini (v. str. 329) pa su slično tako prošli za vladanja Nemanjića. A o Žumberku bila je već prije riječ stim da je bilo sličnih slučajeva i s druge strane. Vrlo je interesantan i slučaj križevačkog biskupa Dr. Janka Šimraka, rodom Žumberčana. I njegova je obitelj bila pravoslavna i prihvatile uniju. Još ranije bila je ona katolička, iz katoličkog albanskog plemena Miridita, o kojem Cvijić s neprekivenim ushićenjem govori, iz naselja Šin Mark (Sv. Marko), odakle je obitelj kad se slavizirala dobila u duhu slavenskog jezika novi i oblik imena, Šin-mrak, Šimrak. – O prelazu »cijelih krajeva, u Dalmaciji na katoličku ili unijatsku vjeru« nije ništa poznato tim više što u cijeloj Dalmaciji nema ni desetak »unijatskih« familija

Tokom vremena bilo je prelaza iz jedne vjere u drugu na dosta strana, kako s pravoslavlja na katolicizam tako i obratno. Donosimo nekoliko primjera iz krajeva oko Kupresa i iz njega.

U maticama vjenčanih MV 11. 11. 1753. skopalske župe spominje

¹⁾ Cvijić J., Seobe i etnički procesi u našem narodu, Sarajevo 1922., 17.

²⁾ Spomenik SKA III, Beograd 1891., 8.

se katolička djevojka Ružica *Spremina* kuma zajedno s Ivom Šimunovićem Biskupski popis iz god. 1768. nalazi katol. obitelj Mate »*Spremića*« u (Pod)Gredi k. Livna. Spreme su očito pravoslavna obitelj od koje je jedan ogrank postao katoličkim pred više od 200 godina, ali im dalje sudbine ne možemo pratiti. Vjerojatno su se opet vratili na staru vjeru.

Iz pravoslavlja došle su i obitelji *Kiso* u Stipanićima k. Duvna (1743), *Jovićić* u istom selu (1768), *Taušan(ović)* u Bistrici k. Jajca (1768), *Hrkači* u Pribinovićima k. Širokog Brijega (1743), *Vasić* u Ljutom Docu (1768), *Karavlašić* u Žiroviću k. Livna (1741), po kojoj *Jovanović*, *Vasiljević*, *Simić* (ne Šimić) i slično¹⁾. Bunjevačko prezime *Jović* ne brojimo u ovu kategoriju, pošto je kod Bunjevaca, koji su katolici, za Ivku ili Ivanka dosta uvriježen naziv Jova. Međutim, od tih prelaznika tek malen broj ostao je stalno u katoličkoj vjeri.

Daleko važnije i sigurnije gradivo o prelazima nalazimo u biskupskim izvještajima u Rim. Oni nikad ne propuste nabrojati i opisati sve pojedine slučajeve prelaza, koje smatraju plodom rada svog svećenstva i svojim koji im se u dobro upisuje. Opisi pojedinih slučajeva su koji put vrlo zanimljivi i unose dosta svjetla u tadašnje međuvjerske odnose. Uz ženidbu te odgoj i život u katoličkoj sredini bez pravog dodira sa svojom crkvom, kako to *Cvijić* u navedenom citatu realistički prikazuje, igrali su nerijetko i čisto religiozni motivi odlučnu ulogu. Ukupan broj prelaza neznatan je i na općem planu jedva je igrao ikakvu ulogu. Izvješće biskupa fra Grge Ilića iz Vareša početkom XIX. vijeka na široko izlaže sve konverzije u šest godina od zadnje vizitacije i nalazi u Bosni i Hercegovini do Neretve svega 7 prelaza pojedinaca i jedan cijele obitelji²⁾. Lakše mu je bilo obratiti Petra Armenca iz Stambola – potomci su mu živjeli još 150 godina kasnije u Docu k. Travnika – nego domaćeg mladića Gavru Gnjatića iz nekog skopaljskog sela oženjena s otetom katol. djevojkom i iste noći prevedenom na momkovu vjeru, da nakon nekog vremena opet sa ženom pređe na katoličku vjeru i opet ostavi i nju i novu vjeruiza više godina.

Ipak je nekad bilo i nešto brojnijih prelaza – kao god. 1582. kod Imotskog (70 osoba t. j. vjerojatno 5–7 obitelji) radom fra Bartula iz Teševa i fra Mate iz Sutjeske³⁾ – ili nešto važnijih kao npr. obitelji

¹⁾ Uzeti iz *Mandića, Chroati catholici ...*, Chicago – Rim 1962. Da ova radnja ne bude previše opterećena notama, ispuštamo ih često puta, ali je navodima godine popisa i sela jednoznačno određena i stranica knjige na kojoj se dotični navod nalazi (napr. Kise u Stipanićima god. 1743. je k. *Mandića*, n. dj. 28).

²⁾ Biskupsko izvješće donosi *Jelenić* u Izvorima za kulturnu povijest bosanski Franjevaca, Sarajevo 1913., a o spomenutim konverzijama na str. 92–94.

³⁾ *Kamber D.:* Pitanje franjevačkog sjemeništa u Bosni godine 1584., u časopisu »Vrhbosni« 1943., 247.

Domitrović u Zdihovu k. Ogulina iz koje je izišao zagrebački biskup Petar Domitrović. God. 1635. dobili su Ilija Domitrović i sin mu Ivan plemstvo, po svoj prilici radi junačkih djela u borbi s Turcima. Ivan se priznavao katolikom a otac mu i brat pravoslavcima. Danas su svi članovi te obitelji u spomenutom kraju katolici¹⁾.

Daleko manje govore biskupski i drugi izvještaji u Rim o *prelazima katolika* na druge vjere. Nije to uvijek bilo svjesno zatajivanje činjenica iz bojazni da se ti otpadi ne shvate kao posljedica njihove nemarnosti u duhovnoj pastvi i da im ne donesu prijekor od strane vrhovnih crkvenih vlasti. Nakon turske invazije sve se više smanjivao prostor u Bosni na kojem su živjeli katolici u većim skupinama i imali svoju duhovnu pastvu. Biskupi, uz najbolju volju, nisu više imali pregleda preko širokih, diasporских krajeva zemlja, a upravo u njima, ako primijenimo gore navedeno Cvijićevo zapažanje, najviše je ljudi gubilo svaki kontakt sa svojom crkvom i prirodno završavalo među pripadnicima drugih vjera. Ti su pojedinačni i grupni slučajevi bili u takvim krajevima brojni, i, po istom Cvijiću, ako njegove misli primijenimo i na katolike, ostali nezabilježeni. Koji put su se krili i prešućivali – sjetimo se slučajeva masovnih prelaza na islam u visočkoj nahiji ili na pravoslavlje u Srijemu²⁾ – pa se za njih doznalo tek iz polemika u crkvenim redovima ili iz relacija apostolskih vizitatora, poslanih iz Rima.

Tako je na katoličkoj strani. Naprotiv, na pravoslavnoj strani potpuno fale stariji popisi obitelji kao i svaka bilješka o prelazima na pravoslavlje. Bez sumnje je to osjetljiv gubitak za etnološka istraživanja. Možda je to jedan od razloga radi kojeg Cvijić, Erdeljanović i pokoji drugi pisac spominju samo prelaze na katoličku vjeru a ne znaju ništa za one na pravoslavnu.

Tu prazninu se nerijetko nastoji ispuniti tradicijom, narodnom predajom, samo taj je nadomjestak nepotpuna i slaba zamjena i, što je najvažnije, nepouzdana. Na Kupresu sam zabilježio napr. predaju kako je Prusac, stari i tvrdi turski Akhisar, bio velik grad. »Iz Čipuljića bi, čoće, mačka sa strihe na strihu prišla do u po Pruscu« – a to je nekih 7–8 km. – »i potpali je hajduk Truta i sve izgori«. Pomalo se rugaju Pruščanima, da kod njih voće rodi i netko ih upita odakle su, ponosno odgovaraju: »Od Akhisara!« A kad ne rodi reknu potiho: »Od Prusca, bolan!«

U hrpi pljeve imade nerijetko i zdravog, jedrog zrnja povjesne istine, gdjekada i koje zlatno zrnce. Toga je tim manje, što se dublje ulazi u prošlost. Najkompetentniji da to prosudi svakako je Cvijić. Upravo on izriče o vrijednosti starih narodnih tradicija vrlo oštar, kritičan sud koji

¹⁾ Lopašić; Hrv. urbari I, 324.

²⁾ Acta Bosnae, 418 br. 1315. Starine JAZU sv. 36, 124.

donosimo u bilješci¹⁾. Po njemu se starim predajama može pokloniti vjera samo ako se one mogu osloniti na pisane spomenike. Ali to je, čini se, samo rijedak slučaj.

Koji puta, iako se ne radi o predaji ili predanju, nailazimo na njihov *ekvivalent* koji je često pouzdaniji i vredniji od same direktne tradicije. Povijest je u njemu urezana kao u ploču ako ne granitnu a ono barem drvenu, od tvrdog drveta. Treba biti vrlo oprezan pri tome, jer nam manjkaju gdjekada izvjesni potrebni elementi, a to su sve one promjene koje su se dogodile i koje bismo morali znati da naš sud bude siguran. Ako to fali onda i naši zaključci imaju samo relativnu vrijednost koja je pak, po svemu izgleda, veća nego kod direktnih predaja.

Takvim vrijednim *ekvivalentom tradicije*, smatramo među ostalim: *prezime* (obiteljsko ili, bolje, rodovsko ime), *krsnu slavu* kod Srba pravoslavnih te kod katolika Hrvata (plemenski zaštitnik) u južnim krajevima kao u Makarskom Primorju i s lijeve strane Neretve te, konačno, karakteristične *jezične osebine*. Dakako, za rad na tomu polju potrebno je stručno znanje i, jednako tako, oprezna upotreba činjenica. Kao baza ima služiti gradivo koje zasijeca u dottični problem i koje je sabrano na potrebnom širem prostoru i ide dovoljno u dubinu povjesnih zbivanja.

Prezimena napr. izvedena od muslimanskih imena bit će redovito znak da je porodica bila u starini muslimanska. Lički Musići, Alići, Šabani, Asančaići (Hasančehajići) sigurno su potomci nekadašnjih muslimana u Lici. U Crnogori gdjekada to nije slučaj. Ako tamo u obitelji redom umiru muška djeca, onda im se običava dati muslimansko ime vjerujući da će tako ostati na životu. Ban Mujo Sočivica nije bio nikakav musliman nego pravoslavni Crnogorac. Cetinjski Memedovići i neke druge porodice potječu od takvih pravoslavaca s muslimanskim imenom.
– Lički muslimani su uglavnom islamizirani starosjedioci Like.

¹⁾ »Po celom Balkanskom Poluostrvu, naročito u severozapadnim oblastima našega naroda i u krajevima velikih istorijskih događaja, ima u narodu tradicija, koje kazuju poreklo i starinu nekih porodica na 300, 400 i više godina unazad. Poznate su te tradicije, po kojima se obično dovodi *poreklo* porodice od *Nemanjića* ili od junaka i plemića te periode, ili se tvrdi da su preci neke porodice učestvovali u *kosovskoj pogibiji*. Ima i drugičijih priča u kojima je neki izmišljeni iskaz uzet za istinu i predavao se s kolena na koleno, i po kojima se takođe vodi loza porodice i preko 300 godina. Ovake smo tradicije beležili samo radi folklorističkih interesa, koja mogu imati; za naša *ispitivanja nemaju nikakve vrednosti*, što je jedva potrebno obrazložiti ... Pri *ispitivanju* tako starih migracija moraju se ispitivači *oslanjati jedino na istorijske spomenike*. Istina, mi smo izgleda oskudni izvorima te vrste, ono što ih ima, tiču se velikih seoba, vrlo retko onih neprekidnih malih seoba i pojedinačnog seljakanja, koji su od tolike važnosti za naše ispitivanje, i za istorijsku etnografiju Balkanskog Poluostrva; sasvim su retki spomenici, u kojima se pominju prezimena odseljenih ili doseljenih porodica, i mahom se zbog promene prezimena ne bi mogli upotrebiti« (Antropogeografski problemi Balkanskog Poluostrva, SKA, Naselja I, uvod 158). – Neke navode istakao razmaknutim sloganom K. D.

Prelazeći na **prilike na Kupresu** jasno nam je da bismo mjesto ovog letimičnog pregleda morali dati posebnu studiju da udovoljimo znanstvenim kriterijima i da pojedinim našim zaključcima dademo potrebnu sigurnost. Ni prostor kojim raspolažemo ni današnji stadij istraživanja to nam još ne dozvoljava. Ipak rezultate tog rada ovdje iznosimo na javnost barem indikativno i kao poticaj na daljnje istraživanje ne čekajući da stvar dobije svoj konačni oblik i pojedini rezultati budu definitivno dokazani. Uostalom u etnološkim istraživanjima nije to odviše čest slučaj.

Prelazimo najprije na *izvjesna prezimena* na Kupresu i u njegovom najbližem susjedstvu.

Već smo naprijed upozorili (str. 325) da je štovanje nekih svetaca rašireno samo u Pravoslavnoj crkvi, drugih opet samo u Katoličkoj odnosno točnije u narodu samo jedne ili samo druge crkve. Drugi put su opet izvjesni sveci podjednako poznati i poštovani u obje crkve, ali se njihova imena ponešto drukčije izgovaraju prema grčkom ili prema latinskom, u svakoj od spomenutih crkava (Gabro i Gavro, Šimun i Simo itd.). Onda i prezimena koja se od njih izvode označavala bi pripadnika jedne ili druge crkve. Tako bi obiteljska imena *Gavrić*, *Savić*, *Jovićić*, *Pantelić* itd. označivala pripadnika Istočne crkve, a *Gabrić*, *Franić*, *Dujmić*, *Barišić* i slično Zapadne, barem u svom početku jer su kasnije oni mogli svršiti i u drugoj vjeri. *Krstanovići* na prvi pogled izgledaju kao da nose pravoslavno ime. To, doduše, nije isključeno, ali može biti i prvotno. I kod katolika je riječ krst i krštenje u upotrebi, slično tako i osobno ime Krsto ili Krstan. Naprotiv prezime *Križan*, *Križić*, *Križanović* odaje nedvojbenu katoličku porodicu, jer riječ križ upotrebljavaju samo katolici, dok Krstanovići, Krstići i slični mogu potjecati jednako iz pravoslavnih kao iz katoličkih redova.

Ako obitelj nosi prezime, koje je izvedeno iz nedvojbenog imena koje je samo kod katolika u uporabi, bit će ona od svog postanka odnosno od vremena otkada nosi svoje sadašnje prezime katolička. Rijetkih iznimaka ima, ali onda mora biti jasno kako je moglo doći do takvog imena u obitelji, koja nije katolička i to potvrditi pisanim dokumentima. To isto vrijedi i za katoličke obitelji s prezimenom izvedenim od imena koje u tom obliku upotrebljavaju samo pravoslavni.

Uzet ćemo jedan na prvi pogled paradoksalan primjer. Mi poznajemo pravoslavne Srbe kod Glamoča *Gabriće* i katoličke Hrvate *Gavriće* kod Travnika (Pećine). Već iz okolnosti da se svuda u obližnjim krajevima (Jajce, selo Gavrići, Zijamet Golo Brdo k. Bugojna, kod Glamoča itd.) nalaze Srbi Gavrići a Hrvati Gabrići zastupani su među dalmatinskim i podunavskim Bunjevcima te oko Dervente (Koraće i Bunar 1743.) i drugdje po Bosni, upućuje nas na misao da su katolički Gavrići samo potomci onih pravoslavnih i istotako pravoslavni Gabrići onih katoličkih. I doista, postoji jasna tradicija kod Gavrića u Pećinama

da su starinom iz sela Kovačića i da im se određeni predak obratio na katoličku vjeru radi nekog religioznog događaja koji ga je živo impresionirao. Nažalost nisam zabilježio to pripovijedanje pok. svećenika Ilije Gavrića koji je umro nakon rata u Zenici. Stric mu je, istog imena, bio isusovac. Pravoslavni Gabrići k. Glamoča znaju da su doselili iz danas pravoslavnog sela Medne k. Mrkonjić-grada. To isto selo imalo je god. 1768. devet katoličkih kuća i 75 duša, među kojima i kuću Ilije Gabrića sa 7 članova²⁾. Kuća je bila bunjevačka.

U svom opsežnom djelu »O postanku Bunjevaca« spominje Erdeljanović na više mjesta imena koja nose jednak i Hrvati Bunjevci i Srbi. Takva su na primjer Antunovići, Brnići, Dujići, Gabrići, Sučići, Vučenovići i Vidakovići. Treba požaliti da odlični pisac nije dublje u problem ušao i ustanovio, da li se tu radi o dva različita roda sa slučajno istim prezimenom ili su možda jedni od drugih postali. Jednako tako ne luči on prave, iskonske Bunjevce od stanovništva koje im se kasnije pridružilo te i na njih prešlo ime Bunjevaca. Među mišljenjima o značenju imena Bunjevac donosi on i ono srpskog prosvjetitelja Dositija Obradovića koji piše da »oni u našem narodu koji su grečeskoga zakona zovu one koji su »rimskoga zakona« ili šokci ili latini. A ovi one, vlasti rkači i šizmataći«¹⁾.

Kod Brnića i Dujića, koje Erdeljanović spominje da su po vjeri i katolici i pravoslavni, jasno je da im se prezime izvodi iz imena zapadnjačkog sveca Brne (Bernardin) i Duje (Dujam) pa je i prirodno da su nosioci tih imena bili katolici. Ipak naš pisac tvrdi za Dujiće da su bili pravoslavni i prešli na katoličanstvo oko 1700²⁾. Propušta da rastumači odakle im već tada to katoličko prezime i ne donosi nikakva pisanog spomenika za svoju tezu. Bit će, dakle, da su Dujići odnosno jedna njihova grana kasnije primili pravoslavlje. Analogan je slučaj i sa pravosl. Dujmićima i Dujmovićima na drugim mjestima.

Slično vrijedi i za Bunjevce Antunoviće. Ima ih među dalmatin-skim i podunavskim Bunjevcima, ali i pravoslavnih u zapadnoj Bosni³⁾. Hrvata Antunovića ima na dosta mjesta u Bosni napr. u Livnu (Vržerala i Podgradina), Travniku, Skoplju (u samoj župi Bugojno 24 obitelji), Sarajevskom polju i drugdje, a spominju ih i stari biskupski popisi 1743. i 1768. Kraj Sarajeva bilježi popis god. 1743. 2 obitelji Antunovića u »Polju« (Bare) i Crnotini, a 1768. samo jednu, onu u Barama⁴⁾. Sada se već javljaju pravoslavne obitelji Antunovića, za koje istraživači Sarajevskog polja pop S. i V. Trifković pišu da su potekli od jednog katoličkog

²⁾ Mandić, Chroatii catholici, 170.

¹⁾ Ezopove i pročih raznih basnotvorevcev ... basne, Leipzig 1788., 366.

²⁾ O poreklu Bunjevaca, 113.

³⁾ Isto, 91.

⁴⁾ Mandić, n. dj. 103., 220.

mladića imenom »Antuna« koji je oženio domaću, pravoslavnu djevojku. Bilo je to negdje između 1840. i 1850. u XIX. vijeku¹⁾. Vijest je netočna, jer je Antunovića, ne Antuna bilo sto godina ranije, i to više obitelji pa je u tom pretežno pravoslavnom kraju prešlo na pravoslavlje par katoličkih obitelji, ne samo jedan mladić prigodom ženidbe.

Imenu Antun odgovara kod pravoslavnih Srba ime Antonije. Tako bi izgledalo da su katolički *Antonići* u otinovačkoj župi starinom pripadnici Istočne crkve. Iznimno to ipak nije slučaj. Njihovo staro prezime koje se kasnije razgranalo u više njih jest Lozančić nedvojbeno hrvatsko pleme u mnogo mjesta bosansko-hercegovačko-dalmatinskog Krša. Jedna njihova grana na Kupresu potječe od Antonè vjenčana u Livnu s Ivanicom Puhalo iz Glamoča (v. livanske MV 20. 10. 1805.) i po njemu se zove Antonići za razliku od drugih dviju otinovačkih grana Lozančića. Čudnovato je da se prastari oblik *Antonà* za Antun sačuvao u Bosni, koliko je meni poznato, samo na Kupresu i dolazi često u starim skopaljsko-kupreškim maticama napr. Antonà Plazibat i Antonà Bekavac u Blagaju, MV 7. 11. 1754., Antonà Ćormarković u Osmanlijama, MV 2. 2. 1756. i MK 27. 1. 1753., Antonà Lozić u Zloselima, MK. 5. 1. 1756. itd. Uz ime Antonà u istim maticama još se češće spominje ime Antun.

Pravoslavne obitelji *Ivankovići*, u Riliću na Kupresu, starinom iz Rakitna (vidi u dodatku Obitelji Gornjeg Kupresa, pod Ivankovići) i *Franjić* (od Livna, inače po svoj prilici bunjevačka obitelj) u Riliću, Vukovsku i Botunu, istog su roda kao i katolički Ivankovići i Franjići. Ovih zadnjih ima na Kupresu i Hrvata s kojim su se pravoslavni Franjići još za I. Svjetskog rata »rođali«, nazivali rođacima (v. Franjiće u Dodatku).

Zamršeniji je slučaj obitelji *Matić*. Na Kupresu ima Srba Matića (u Mrđenovcima i Blagaju); slave sv. Đorda i znaju da su iz Gornjeg Malovana, a tradicije im ne idu dalje od XIX. vijeka²⁾. Naprotiv, Matići u Mrđebarama imaju obiteljske predaje stare više stotina godina i potječu iz Vrlike³⁾ odakle su preko Doca k. Glamoča dospjeli na Kupres. Bili su vrlo bogati, bježali od krvne osvete, doživljavali razne nesreće i često puta bili prisiljeni mijenjati selište.

Hrvata Matića nema na Kupresu, ali ih ima velik broj u svim krajevima oko njega. Da spomenemo samo poznate popise katoličkih obitelji god. 1743. i 1768. Po prvom ih je popisu bilo u Zagoričanima i Komoranima k. Livna, u Vinici k. Duvna, u Rastovači i Vinjanima k. Posušja, u Crljenom Grmu k. Ljubuškog, u okolici Dervente (Koraće) i

¹⁾ *Trifković* pop Stijepo i Vladimir, Sarajevsko polje, Naselja srp. zemalja V, 96. – V. *Draganović K.*, Iz prošlosti župe Stup, Spomenica 50-godišnjice župe Stup, Sarajevo 1941., 52.

²⁾ *Milojević*, n. dj. 67, 69.

³⁾ Isto, 72.

Banja Luke (Bukovica, Rebrovac, Latinska Mala) i u Lepenici¹⁾. Slijedeći popis nalazi ih opet kod Livna i Duvna, na više mjesta u zapadnoj Hercegovini (uz spomenuta još u Sovićima, Veljacima i Raškoj Gori), zatim u Podmilačju i Prudima k. Jajca. Uostalom, još ranije, god. 1721., potpisuje i knez Ivan Matić iz Jajca jednu predstavku protiv otimanja katoličkih djevojaka²⁾. Među svjedocima darovnica Stjepana Tomaševića stricu Radivoju od 18. 9. 1461. nalazi se i vojvoda Ivaniš Matić³⁾, ali se tu radi o patronimiku, jer su prezimena, u pravom smislu riječi istom u svom začetku. Koncem XVIII. vijeka bilo je Matića i u Skoplju, gdje su se i raširili do današnjeg dana. Matići u Vidošama k. Livna nisu nikad bili kmeti za turske vlade kao ni Batinići i Mihaljevići⁴⁾ starosjedioci onog kraja.

Matići su bunjevačko pleme i spominju se u Somboru god. 1715.⁵⁾ Ima ih pravoslavnih u Bosni, katolika još više. Stare matice župa u Zadarskoj nadbiskupiji više put ih spominju (u Premudi 1612., u Suhovarama i sl.⁶⁾, zatim u Poljicima k. Splita, u Cetini oko Sinja i Vrlike itd., uvijek kao katolike. Matići u Livanjskom polju znaju da su doselili sa Kamenskog, a dalja starina im je iz Ravnih Kotara odakle su preselili u Karakašicu k. Sinja i iz nje u druga mjesta⁷⁾, ukratko tipični Bunjevci. Danas ih ima oko Livna u Bilom Polju, Liskovači, D. Grabovici, Vidošima i Grborezima⁸⁾ i svi su jedan rod. Nažalost to nije ispitano za hercegovačke i druge Matice. Koji put se, kad se ne želi govoriti o starini i podrijetlu, obično radi nečega neugodnoga, ispriča prošlost od zadnjih stotinjak godina i završi: dalja starina nepoznata. To je pomalo nalik na upisivanje imena Abdulah kod prve generacije novih muslimana mjesto pravog očeva imena s čim se toliko puta susrećemo u starim turskim dokumentima.

Pravoslavnih Matića ima u Podgradini k. Glamoča, a doselili su davno iz Hercegovine. Kako Milojević ne spominje da imaju krsnu slavu, što inače nikad ne propušta, bit će da su još bili katolici⁹⁾. Kod njihovih suplemenika u Kamenu, doseljenih iz Podgradine početkom XIX. vijeka, već veli da slave sv. Mihajla Arhanđela¹⁰⁾. Inače Jevto Dedijer u svojoj Hercegovini¹¹⁾ nalazi Matice na mnogo mjesta (Aladinići, Trijebanj,

¹⁾ Mandić, n. dj. 20, 21, 25, 80, 85, 63, 46, 47 i 101.

²⁾ Jelenić, Spomenici kulturnog rada 93.

³⁾ Napretkova Povijest h. z. BiH. 557.

⁴⁾ Erdeljanović, n. dj. 137.

⁵⁾ Vladić fra J., Kmetovsko pitanje u BiH., 3. – Petrić, n. dj. 29.

⁶⁾ Spomenuti rukopis V. Cvitanovića.

⁷⁾ Petrić, n. dj. 48.

⁸⁾ Isto, 86.

⁹⁾ Milojević, n. dj. 128.

¹⁰⁾ Isto, 129.

¹¹⁾ Dedijer J.: Hercegovina, Etnografski zbornik SKA XII, 269, 270, 340, 319, 326, 296 i 274.

Hrasno, Bjelojevići, Veljaci, Vitina, Svitava i Klepci), uvijek kao kato-like.

Kupreški Matići, ukoliko znaju svoju starinu, potječu iz Dalmacije, iz Vrlike. Kraj je bunjevački i nije isključeno da oni vuku lozu od tih Bunjevaca. Govori to i predaja mrđebarskih Matića da je neki njihov predak, radi ženidbe s pravoslavnom djevojkom, prešao na pravoslavlje (M. Kopić).

Kod kupreških *Milišića* u Novom Selu i Mrđenovcima, slave sv. Nikolu,¹⁾ ima jedna slična crta s Matićima: doseljenici su »nepoznatog porekla« i imaju u raznim krajevima oko Kupresa mnogo katoličkih imenjaka. Da ih samo spomenemo: u Rumbocima u Rami god. 1741. 4 obitelji sa 52 člana i 1768. opet 4 sa 47 članova, jer sele možda u Skoplje. Tamo ih je bilo pri prvom popisu 1 obitelj u Grnici, 8 članova, a pri drugom isto jedna, Petra Milišića u Bistrici s 20 ukućana kasnije i u Krupi (Klara Milišić, MK 8. 3. 1778). Bilo ih je i u Prispu u Livanjskom polju 1768. (Stipo Milišić, kuća s 23 čeljadi). God. 1743. i 1768. ima Milišića (pišu se i Miličić) u ravnoj Posavini, u Utorkovištu i Tolisi stare župe Bijela. U Hercegovini bilo je muslimanskih Milišića, starinaca u Podveležju²⁾. Katolički Milišići obilno su zastupani u Kreševu i Jajcu (danas Milušići). Da li među Milišićima svih triju vjera postoje izvjesne krvne veze, nije istraženo.

Bilo bi interesantno, na sličan način, zabaviti se i nekim drugim porodicama kupreškog kraja i bližeg susjedstva. Neke srpske porodice kao *Pivači* i *Svitlice* ljubomorno čuvaju staro svoje prezime u ikavskom izgovoru. Kod Svitlaca to ne začuđuje: žive u posve ikavskom Vukovskom i smatraju se starosjediocima. Naprotiv, Pivači su doseljenici iz Glamoča kamo su stigli oko 1830. »iz nepoznata mesta« te otale prešli u Novo Selo na Kupresu. Glamočki Pivači danas se zovu Vujakovićima, ali im je staro ime Pivač³⁾. Ima dosta Hrvata Pivaca, Pivčevića i Pivalica u Hercegovini i Dalmaciji, ali se ne zna da li s Pivačima u Glamoču i na Kupresu imaju ikakve veze⁴⁾. Bilo bi interesantno ustanoviti da li to prezime ima veze s bunjevačkim običajem »Kraljica« kad djevojke, s krunom na glavi i praćeni od 4 »divera« ili »pivača« pjevaju pred kućama i kolo vode⁵⁾. Možda su ipak Pivači najbliži starim *Pivalicama* iz biskupskega popisa 1768. u Glamoču, Gornje polje (2 obitelji, Božo i Ante), koji se kasnije gube, a stanovali su približno tamo gdje i današnji Pivači.

Imalo bi se još mnogo toga reći o rodovima koji dolaze i kod Hrvata i kod Srba. Posve pouzdano došli bismo tu do interesantih i možda

¹⁾ *Milojević*, n. dj. 64, 66.

²⁾ *Dedijer*, n. dj. 242.

³⁾ *Milojević*, n. dj. 109.

⁴⁾ *Mandić*, n. dj. 32, 83, 113, 114 (u Glamoču, G. Vakufu, Grudama i Ružićima).

⁵⁾ *Erdeljanović*, n. dj. 270, 273.

važnih otkrića koja bi mogla obogatiti entološku znanost kod nas. Da spomenemo nekoliko takvih imena:

Borčile u Bilićiću k. Glamoča, k. Drniša i na zadar. otocima (*Borčul*):¹⁾ *Jandrići* na Kupresu (Jandrića Mlakva ili u Bilom Potoku, sada zvani Čoralići), zatim u Bilićiću k. Glamoča i drugim selima: stara bunjevačka obitelj; *Lovreni i Lovre; Maleševci i Maleši, Lovrići, Vučen(o-viči)i, Ćurkovići* i sl.

Krsna slava predstavlja vrlo zanimljivo i značajno pitanje koje ovamo spada. Bila je zastupana također kod Hrvata katolika u južnim stranama (Hercegovina, Južna Dalmacija, Crna Gora). Protiv nje je vodio odlučnu borbu Grgo Ilić iz Vareša u svom apostolskom vikarijatu »Bosni Otomanskoj« te ju je i potisnuo s desne obale Neretve, dokle mu se vikariat prostirao²⁾.

Bilo bi vrijedno proučiti do dna pitanje krsne slave na temelju novijih etnoloških istraživanja. Ima tu graničnih pitanja koja posebno izazivaju našu pažnju i iza kojih se krije pitanje odnosa pravoslavnih i katolika. Znamo za slučajeve u kojim se za krsno ime uzima neki zapadni svetac (Martin, Klement, Bruno) ili se krsna slava obavlja ne po istočnom, Julijanskom kalendaru nego po zapadnom, Gregorijanskom i na dan koji nije uobičajen u Istočnoj crkvi napr. kod sv. Mihajla Arkandela, sv. Martina i sl. Vrlo je zanimljivo pratiti pokušaje da se zapadnjački slavski sveci zamijene srpskim narodnim napr. sv. Martin sv. Stefanom Dečanskim koji pada na isti dan, zatim uvođenje krsnog imena kod onih koji se srpskom pravoslavlju priključiše iz redova druge crkve napr. Katoličke ili druge nacije napr. Grka i Cincara³⁾.

U našem proučavanju kupreškog stanovništva bilo bi važno pitanje **starosjedilaca** ili starinaca. *Milojević* ih nalazi svega 11 rodova na Kupresu (80 obitelji t. j. 12,5% stanovništva) te po dva u Ravnom u Vukovsku, svega 15 rodova⁴⁾. U Vukovsku 2 plemena starinaca čine 56 kuća (26,7%) i u Ravnom 10 kuća (8,5%) svega žiteljstva.

Da li su starosjedičaki rodovi sigurno ustanovljeni?

Glede kupreških katolika to točno znamo: nijedan od rodova koje *Milojević* navodi (Ivići u Rastičevu, Jandrići u Bilom Potoku i Marijanovići-Ravančići u Otinovcima) nije starinački. Nema ih u biskupskim popisima 1743. i 1768., istotako ni u starim maticama. Znamo kad su i

¹⁾ »Borčile su rodom od Drniša ... Oko Drniša ima Borčila katolika, s kojima se ovi rođajuju« (*Milojević*, n. dj. 143).

²⁾ »Da se nejmadi nigdi po način rishchianski od karstiana karsna imena slavit, ni sluxit pogargiujuchi svetkovine od Czarkve zapovigene: paće ni u raditne dneve«, 4. Ilićeva poslanica dana 18. prosinca 1793. u Sutjesci. Zatim slijede kazne za prekršitelje (*Livajušić A.*, u časopisu Vrhbosni 1941., 190).

³⁾ V. radoće *Ruvarca, Dimitrijevića, Karanovića* i sl. te moj osrt u Massenübertritte von Katholiken ..., Rim 1937.

⁴⁾ *Milojević*, n. dj. 43 i sl.

odakle došli (vidi u Dodatku pod Obitelji). Tim istim ne velimo da pokoja od hrvatskih obitelji nije i ranije, prije velike seobe 1687., stalno boravila na Kupresu pa se kasnije povratila, ali to ne možemo jasno ustanoviti.

Pravoslavni Knežići tu su od pada Bosne i od velike »smjene stanovništva« u njoj (*Cvijićev izraz*). Trimunovići i Ivankovići nisu starosjedioci barem zato, jer njihova sela Rastićevo i Rilić barem jedno čitavo stoljeće leže nenaseljena. Svitlice i Pavlovići u Vukovsku su vjerojatno starinci. Vukovsko je dobro zaklonjeno pa je pokoji stari stanovnik i nakon seobe kršćanskog stanovništva obaju zakona u XVII. vijeku mogao tu zaostati ili se brzo iz Dalmacije povratiti na staro mjesto. Svitlice nose ikavsko ime, a Pavlovići u svojim ograncima imaju Živaniće, Dujmiće, Dražiće itd., imena od kojih neka redovito nose katolici.

Muslimani imaju 5 sigurnih starinačkih rodova, koje ne možemo staviti u sumnju, makar da ni njihove starine ne možemo dokazati. Ti su: Hajdarovići i Muhanovići u Goravcima (tu je i staro muslimansko groblje, starije od katoličkog), zatim Bakovići u Kutima, Elezovići i Kmetaši u Ravnem. Jajiće i Musiće u Kukavicama nazivaju »Turkušama«, a Musić je usto i doseljenik iz »Arnautluka«. Prezime Jajić dolazi od »jaja«, neka služba u jenjičarskim odredima. Obitelj Ugarci su po svoj prilici doseljenici iz Dalmacije nakon potiskivanja Turaka iz zemlje¹⁾. Međutim Milojević nije istražio među muslimanskim obiteljima u Gradu koje su starinačke. Također to nije učinjeno ni za begovske obitelji od kojih barem Alajbegovići i Huseinbegovići mogu pokazati na časnu starinu od preko 400 godina.

I na Kupresu, kao i kod drugih sličnih rodova, pokazuje se nepreciznost i neodređenost. Na svaki način na Kupresu ima vrlo malo starinaca, i to najviše među muslimanskim življem. Ukoliko je netko doista starinac toga kraja, potječe on bilo od katolika bilo od bogumila, jer drugih stanovnika na Kupresu do pojave Turaka još nije bilo.

Na kraju još nešto o **jeziku stanovnika Kupresa**.

Muslimani i katolici su izraziti *ikavci*, pravoslavni Vukovskog i Ravnog istotako, a ostali *ijekavci* s jačim ili slabijim natruhama ikavštine. Te se slično tako osjećaju u Glamoču i ponešto u Livnu, dok su Srbi srednjeg i južnog Livanjskog polja, razasuti među katoličkim i muslimanskim ikavcima, mahom ikavci. Sjeverni dio polja je čisti ijekavski i čisto srpski, a granica ikavice i ijekavice ide od Čelebića na Čaprazlije pa je ujedno granica kompaktnog hrvatskog i srpskog elementa²⁾. Zanimljiv je slučaj sela Provo (u biskupskom popisu god. 1743. pisano kao Parhovo t. j. (Pr'hovo) koje je tada kao i god. 1768. naseljeno katoličkim življem, ikavcima. Danas nema katolika u selu i zameo se svaki trag ikavici.

¹⁾ Po mišljenju M. Džaje Ugarci su starinom iz sela Prokopnika k. Šibenika koje se u doba turskog gospodstva (XVII. vijek) zvalo Ugarci (v. Stosić K.: Sela šibeničkog kotara, Šibenik 1941., 103).

²⁾ Petrić, n. dj. 36–37; o selu Provo 77.

Upravo protivan je slučaj **Vukovskog** (i donekle Ravnog) u kupreškom kraju. Vukovsko polje sa svim svojim selima čisto je srpski i ujedno čisto ikavski kraj, a Gornje Vukovsko, kako misli *J. Lopčić* (v. naprijed str. 152, bilješka 11) »pretjerani ikavci« Mjesni nazivi su također izrazito ikavski (Siver, Ripišće, Brižine, Šuplja Stina)¹⁾. Kako protumačiti tu značajnu pojavu?

Erdeljanović pridaje veliku važnost tzv. »jezičnim nedosljednostima« za određivanje sastava stanovništva dotičnog kraja tokom njegove prošlosti²⁾. Koji put se radi o sitnim pojavama koje možemo možda i bez miješanja stanovništva protumačiti. Tako napr. neki Srbi ikavci oko Vrlike, jako izmiješani s Hrvatima Bunjevcima, razumije se ikavcima, govore gdjekada u prošlom pridjevu »a«, a neki opet »o« n. pr. doša, reka ili došo, reko, dok Hrvati upotrebljavaju samo onaj prvi oblik. Međutim i Srbi i Hrvati preko Dinare, prvi susjedi Vrličana, imaju uvijek onaj dočetak na »o«. Slično tako i sa glasom »n« namjesto »m« sedan, osan, san mjesto sedam, osam, sam itd. Zaključak je tu nemoguć, jer i Hrvati i Srbi u raznim krajevima Dalmacije poznaju i upotrebljavaju te iste oblike, a i same »nedosljednosti« su dosta bezznačajne.

Puno veću »nedosljednost«, zapravo jezičnu iznimku, čini pojava ikavice u zatvoreno srpskom kraju, bez ikakve katoličke i muslimanske manjine, u kojoj je nekada živjela skoro polovica svih Srba na Kupresu. Doduše, nekada je tu bilo drukčije. Muslimana, iako u manjini, bilo je u Vukovsku još početkom XIX. vijeka, ali su od kuge »obamrli« i neki »otprtljali« u druge krajeve³⁾. Katolika je također nešto bilo sve do seobe koncem XVII. vijeka. Dakle, upliv ikavaca na vukovske Srbe i jekavce, u starini, davno je prestao, barem onaj odlučujući, iznutra. Onaj izvana, iz drugih ikavskih sela izvan Vukovska, bio bi preslab da izazove dosljednu ikavizaciju jednog kompaktno i jekavskog kraja kakav je Vukovsko. Osim toga, on bi slično djelovao i u drugim krajevima kao u onom blagajsko-šemanovčakom, što nije bio slučaj.

Po svoj prilici imamo tražiti rješenje problema u onoj Erdeljanovićevoj misli, u miješanju i ukrštavanju stanovništva. Tada bi i u Vukovskom ikavsko sile konstantno djelovale iznutra. To bi značilo da su se izvjesni ikavski elementi stopili s doseljenicima i jekavcima iz jugo-istočnih krajeva odakle su Turci doveli većinu svojih pokretnih stočara. U tom procesu suživljavanja, simbioze, domaći ikavci dali su im svoj govor

¹⁾ *Milojević*, n. dj. 95, 97.

²⁾ »Ovakvi su pojavi (»nedosljednosti«) navek pouzdan dokaz da je etnička grupa u kojoj se oni u velikom broju javljaju postala mešanjem raznih etničkih elemenata od kojih je svaki održao i uspeo da nametne i ostalim već ili manji broj od svojih posebnih jezičnih osobina. Kao što nama istorički izvori pokazuju u mnogim delovima Like bilo je znatnog mešanja štokavskih ikavaca sa pokatoličenim pravoslavnim jekavcima i sa ponešto čakavaca«. O poreklu Bunjevaca, 29.

³⁾ *Milojević*, n. dj. 94.

odnosno narječe, a ovi njima s vremenom svoju vjeru, odnosno u okvirima onih vremena, i nacionalno opredjeljenje.

To su samo misli odnosno razlozi koji nastoje protumačiti jedan značajni fenomen. Donekle ga, mislimo, potvrđuje i prisutnost starinaca u Vukovskom, koji su tu živjeli, po uobičajenoj riječi, »kad je bilo Nemanjića carstvo« i koji nose ikavska prezimena ili takva iz kojih se nazire katolička starina (Svitlice, Barišići, Dujmići i sl.).¹⁾

Spontano nam se na kraju nameće jedna misao: ovoliko miješanje i ovolike krvne veze među stanovništvom raznih nacija i vjera trebale bi biti, uz ostalo, još jednim, novim razlogom međusobnog razumijevanja i ljubavi, a moćnom zaprekom širenja svake nesnošljivosti i mržnje među ravnopravnom braćom.

6. MUSLIMANI NA KUPRESU

Skoro sva kupreška sela, pa i ona koja danas nemaju ni jedne muslimanske kuće, imaju stara muslimanska groblja. samo ono u Riliću spominje *Milojević* u svojoj studiji²⁾, dok ih je bilo posvuda, u Bajramovcima, Blagaju, Zloselima, Vukovsku itd.

Samo od sebe postavlja se pitanje: otkada i otkuda su oni na Kupresu? Kako su postepeno nestali iz raznih sela ovoga kraja?

Muslimana nije bilo na Kupresu prije dolaska Turaka. Turci okupiraju Kupres već god. 1463., ali budu odatle potisnuti za neko vrijeme. Po defterima iz god. 1516. i 1528./30. muslimanskog življa praktično još nema pod oštrim nebom bosanskog Sibira. Defter iz 1516. poznaje tek Sunduka sina Hoškademova, ali taj je tek došljak na Kupresu. Prvi domaći musliman bit će Ilijas sin kneza Vukosava (1528./30.), posjednik timara u Šujici kojem je prelaz na islam donio glavne prihode derbenta Šuice. Otac mu je Vukosav stajao na čelu »vlaškog« džemata u Vukovskom, a obiteljska baština bila mu je u Dugom Polju (Gornje Vukovsko), a držao ju je god. 1574. Ferhad sin Davudov. Sve ostale navedene familije u Šuici još su bile u staroj njihovoj vjeri, katoličkoj i pravoslavnoj, 33 obitelji i 10 neoženjenih odraslih muškaraca, »mudžerida«.

Defter iz god. 1574. bilježi već krupne vjerske promjene na Kupresu. U 15 kupreških sela poimence je nabrojeno 137 baština, od kojih 49 u muslimanskim i 88 u kršćanskim rukama. Muslimani već drže preko 1/3 baština, skoro 36%, a kršćani obaju zakona ostatak. Osim toga, od 28 čifluka samo je jedan kršćanski, onaj kneza Petra u Nogaju, svi

¹⁾ Isto 96.

²⁾ N. dj. 89.

drugi muslimanski. Svakako, tko je prihvatio islam, sačuvao je svoje posjede, a neki stekli i nove.

Nažalost nisu popisane čifčije, socijalno najbjedniji elemenat na Kupresu, pa ne znamo da li je i tu islam uspio zadobiti pristalica. Inače islamizacija Kupresa ne teče ravnomjerno. Neka sela uopće nemaju muslimana (Močila, Radoglije), druga tek po jednu islamsku kuću (D. Vukovsko, Dugo Polje, Lisine, Prokos i sl.). Islamizacija je zabilježila najveće uspjehe u sjevernom dijelu polja, koji je najkasnije i došao u turske ruke; tako u Gornjem Kupresu (Kuti, Bakčići) gdje je bilo vrlo malo baština, dok su sve ostalo predstavljali čifluci, te ispod historijskog Prosika (Blagaj sa 10 muslimanskih i 3 kršćanske kuće), Bajrovo i Mrđebare podijeljeni po pola te bili Potok-Zlosela sa slabom kršćanskom većinom (13 prema 10). Jednako tako slabu postojanost u staroj vjeri pokazalo je i Ravno Prisoje sa 11 muslimanskih i 5 kršćanskih baština, dok je Ravno Osoje od 11 baština imalo tek jednu muslimansku, Hasana sina Ivkova. Kraj ovakvog nerazmjera u oba susjedna sela nije isključeno da su oni koji ne htjedoše mijenjati vjere bili potisnuti u manje zgodno, osojno selo.

Muslimana, sudeći po očevu imenu, bilo je »novih« (otac ne nosi muslimansko ime ili se eufemistički naziva Abdulah ili Abdulhaj, da im se staro kršćansko ime ne mora spomenuti) ali i »starih«, kod kojih otac nosi muslimansko ime. Ipak nam se ne čini da je ta okolnost pouzdan kriterij za određivanje vremena, kada su dotični prešli na islam. Ako su napr. i otac i sin zajedno pristupili novoj vjeri, recimo prije kratkog vremena, oni će nam izgledati kao »stari« vjernici islama. Obratno, ako je netko postao muslimanom i prije 30, 40 godina, a otac mu ostao u staroj vjeri figurirat će i on kao »novi« vjernik, iako je možda među najstarijim obraćenicima na islam. Radi toga ne smatramo da odatle možemo stvarati bilo kakve sigurne zaključke tko je prije, a tko kasnije pristupio islamskoj zajednici.

Ipak je iz katastarskih deftera sigurno da je vrlo živ proces islamizacije na Kupresu uslijedio između 1528./30. i 1574. Prethode joj sudbonosni događaji: katastrofa na Mohačkom polju (1526) i pad Jajca (1528), a zatim presudne uredbe, donesene uskoro nakon Mohačke bitke, koje su teško pogoršale položaj tzv. Vlaha i izjednačile ih s običnom rajom¹⁾. Konačno u to vrijeme pada i opetovano vladanje u Bosni Husrev-bega, sultanova unuka i najznačajnijeg bosanskog namjesnika koji u pitanju islamizacije zemlje sigurno nije bio indiferentan.

Islamizacija Bosne, jedan od krupnih fakata naše povijesti s dalekosežnim posljedicama, privlačila je odavna pažnju historičara. svi su

¹⁾ Historija naroda Jugoslavije, 141.

je, barem usput, spominjali, neki i izričito o njoj pisali¹⁾. Najnovija je studija s tog polja, pisana dokumentirano i minuciozno iako tek o jednom kraju Bosne, jest radnja *Adema Handžića*: O islamizaciji u sjevero-istočnoj Bosni, u PZOF XVI-XVII, Sarajevo 1970. Odlikuje se svježim i smjelim mislima na tvrdoj historijskoj podlozi. On je pošao tragom *Nedima Filipovića* i stvorio svoju specifičnu, bitno realnu tezu, koja odgovara činjenicama.

Uopće, historiografija islamizacije u Bosni išla je zadnjih pola vijeka stazom svog dosta sretnog razvoja. Izašlo se, uglavnom, iz apriorističkih i romantičnih poimanja koja sa činjenicama imaju malo zajedničkog. Odbačeno je paušalno tumačenje prelaza na islam grubim nasiljem nad savjestima, brahjalnom silom Turske države. Slično tako nije prihvaćeno ni poetsko shvaćanje srodstva islama s bogumilskim »krstjanstvom« u Bosni kao osnovni uzrok masovnih prelaza. Formulacije *N. Filipovića*²⁾ i, pogotovo, *A. Handžića* puno su bliže istini, stvarnom stanju i okolnostima, u kojim se odigravala islamizacija vrlo važnog dijela stanovništva stare Bosne. Tim, dakako, nije obuhvaćena sva stvarnost i nije rečena sva istina te velike realnosti. Nisu objelodanjeni svi poznati izvori, nisu načinjene njihove sinteze u tom osnovnom pitanju, nisu stvari još ni temeljito prodiskutirane. A ktonu, svi mi to vjerujemo, još nije ni povađena sva građa iz historijskih vrela, posebno turskih, koja se u arhivima nalazi. A onda, valja uvažiti i sve ono, što ima točna i realna u dosadašnjim tezama, makar one čak bile u svojim temeljnim crtama nerealne i netočne.

Nekoliko riječi o navodnoj upotrebi *sile* u procesu islamizacije. O tom jasno govori Kur'an, 2. sura, 257: Nema prisiljavanja na vjeru. Pravi put se dovoljno razlikuje od zablude. Ali da li se turska vlast u ovom i nekim drugim slučajevima striktno držala propisa vjere? Jenjičarstvo je napr. turska a ne opće islamska ustanova. Nasilne islamizacije sigurno nije bilo, kako su je neki pisci tendenciozno prikazivali. Ali teško ju je nijekati u izvjesnim slučajevima, točnije kategorijama slučajeva. Kako bez brahjalne sile protumačiti devširmu, nasilno uzimanje kršćanske djece u

¹⁾ *Kreševljaković H.*: Odakle su i šta su bili bosansko-hercegovački muslimani?, u kalendaru »Danica« za g. 1916. – *Hadžijahić M.*: O islamizaciji »bos. krstjana«, Obzor od 31. 10. 1937. – *Skarić V.*: Širenje islama u BiH, kalendar »Gajret« za g. 1940. – *Handžić Mehmed*: Islamizacija BiH i porijeklo bos. hercegovačkih muslimana, Sarajevo 1940. – *Efendić F.*: O islamizaciji, kalendar »Gajret« za 1941. – *Solovjev A.*: Nestanak bogomilstva i islamizacija Bosne, GDI BiH 1, 1949. – *Mandić D.*: Etnička povijest BiH, Rim 1967., 131–281.

²⁾ Smatra točnom činjenicom da se islamizacija BiH ne može promatrati odvojeno od bogumilskog pitanja, ali ona »često je pojednostranjena i svedena na pitanje moralnog afiniteta između bogomilstva i islama. Iстicanje društveno-političkih prilika bogomilstva i islama. Iстicanje društveno-političkih prilika i okolnosti, koje su omogućile masovnu islamizaciju u BiH, stoji u tim radovima ponajviše u drugom planu, a stvarna analiza određenih specifičnih razvojnih momenata turskog feudalizma u Bosni u vezi s njenim političko-vojnim položajem tu nije dosljedno provedena«, Historija naroda Jug., 157.

jenjičare i njihovo obligatno prevodenje na islam (v. str. 302)? Dakako, toga će kasnije biti sve manje, dok konačno stupanje u te elitne čete ne bude sultanovim fermanom rezervirano samo za muslimanske mladiće, željne slave, karijere i dobrih materijalnih prihoda. Pa onda, masovno prelaženje ratnih zarobljenika na islam pri stupanju, odmah od početka jenjičarske ustanove, u te »nove čete«? Oni su, doduše, bili odrasli ljudi koji su znali što čine, ali ujedno i ratni zarobljenici, najneslobodniji od neslobodnih ljudi koje nije štitila nikakva Ženevska konvencija onoga vremena ili Deklaracija UN o ljudskim pravima.

Druga primjedba na odsutnost svake sile pri islamizaciji bila bi možda ova: ako je i samo pristupanje islamskoj vjeri – i dopustimo to – i bilo slobodno, nije izlaz iz islamske vjere bio podnipošto sloboden. To je, uostalom, bio duh onog vremena ne samo u islamskim nego i u drugim zemljama. Za renegate islamske vjere, »murtate« znamo, bile su predviđene najteže kazne. U Kurantu govori se, doduše samo o kaznama na drugom svijetu koje će ih stići. Tradicija i fikh, šerijatsko pravo, idu mnogo dalje. U fikhu vlada jednodušnost da apostata ima biti kažnjen smrću ako je (spolno) zreo i inače pri zdravoj pameti. Sa ženama izvjesne islamske teološko-pravne škole (smjerovi) su glede iste krivnje nešto blaže, druge opet samo dok eventualna trudnica ne rodi. »Na području Turskog carstva (a to nas u našem slučaju jedino interesira) i u Egiptu kao i u islamskim zemljama pod upravom evropskih država (kolonije) dokinuta je, doduše, sredinom prošlog vijeka (XIX.) smrtna kazna na sudu za apostate, ali su ipak znale biti primjenjivane kazne zatvorom i deportacijom te povrh toga takav renegat nije bio nikad za svoj život siguran od strane rodbine i okoline¹⁾. Onda u ponešto drugačije svjetlo dolazi »opći pokret u Bosni«, ono »prihvatanje islama koje je imalo deklarativni karakter i sastojalo se samo u preuzimanju muslimanskog imena, onaj više politički gest.. nego što je pretpostavljaо stvarno ostavljanje, svog, a prihvatanje tugeg kulta«. Bio je to slobodan ulaz u kuću iz koje, možda za mnoge neslućeno, nije bilo više izlaza.

Spomenimo još jedan važan čimbenik, koji se gdjekada u pitanju islamizacije Bosne zanemaruje. To je uloga Osmanlijske države što nije dovoljno osvijetljena u tom procesu. To nipošto ne znači da je ona morala upotrijebiti silu da svoje nemuslimanske podložnike prevede na islam. Ali, s druge strane, dosta je jasno, da jednoj islamskoj i teokratskoj državi širenje islama ne može biti indiferentno ne samo radi vjersko-moralnih ciljeva kojih se ona nije nikada odricala nego, slično tako, i iz državno-političkih, vojničkih, sigurnosnih, financijskih socijalnih i sličnih razloga.

¹⁾ Pod riječju Murtadd, Enzyklopädie des Islam, izdavači M. T. Houtsma, A. J. Wensinck, W. Heffening, H. A. Gibb, E. Lèvi-Provençal. Leiden-Leipzig 1936., III, 795–797.

Država donosi pravni poredak u zemlji, određuje prava i dužnosti podložnika, njihovu jednakost ili nejednakost pred zakonom i u životu, daje povlastice, dijeli posjede, steže ili popušta porezni tjesak, zauzima stav prema postojećim vjerskim zajednicama na jednak ili na različit način, istotako i prema njihovim pripadnicima. Ona, ukratko, stvara onu psihološku atmosferu koja može uvelike pogodovati ili prijeći vjerske prelaze. Postoje, u svakoj državi, i intencije njezine državne politike, sračunate na dulje rokove. U duhu tih državnih planova trebao bi se odvijati sav javni život u njoj sve tamo, recimo, do urbanizacije izvjesnih kategorija stanovništva. Ona je suodgovorna i za nasilja pojedinaca, siledžija, osobito na vjerskom polju, ako im se ne suprotstavlja, a kaos u zemlji nije prerastao njezine mogućnosti.

Ovo su samo neki momenti koje treba imati pred očima pri konačnom rješavanju složenog problema islamizacije Bosne.

Čini nam se da je upravo *A. Handžić* najdalje i najrealnije pokušao to pitanje riješiti na terenu sjevero-zapadne Bosne. Smatramo potrebnim donijeti njegove zaključke makar i u nešto skraćenom obliku.

»Pravu prekretnicu u procesu islamizacije širokih narodnih masa u Bosni predstavljala je, svakako, propast Ugarske (1526). To se donekle osjetilo i poslije propasti srebreničke banovine... Porazom jednog od dva moćna protivnika Osmana u Evropi, očito je otpočelo opće demoralisanje kršćanskih podanika. Defterski podatci pokazuju da je baš poslije te godine nastalo široko prihvatanje islama od strane seoskog katoličkog stanovništva. Ona tvrdnja suvremenika Kuripešića da su »mladost i lakoumnost« bile razlog prihvatanju islama došla je naročito do izražaja u ovakvoj političkoj situaciji. U takvim prilikama je zavladalo očito kolebanje i strah u narodu, jer je propašću Ugarske bila ugušena svaka nada u povratak bilo koje kršćanske vlasti u Bosni¹⁾.

Pisac zatim iznosi tri specifična razloga u procesu islamizacije u Bosni, »samo se još ne može donijeti ocjena koji je od njih bio presudniji«. Svodi ih na tri osnovne komponente: »a) haotične političke i opće društvene prilike koje su Turci zatekli; b) ekonomske povlastice koje su na osnovu šerijatskih i kanunskih propisa dobivali novi muslimani i c) nezadovoljstvo i otpor pristalica »bosanske crkve« prema kršćanskoj ortodoksiji u koju su samo formalni bili utjerani i koji je prikriveno trajao sve do dolaska turske vlasti zbog čega su se neki kršćani neofiti i vraćali u bogumilstvo a ponegdje i svetili fratrima«.

Govoreći o tuzlanskim prilikama – te se vrlo često susreću i na drugim mjestima – nalazi *Handžić* da su sela bila udaljena od utvrđenih gradova gdje je postojao po jedan imam samo za obavljanje molitve sa

¹⁾ N. dj. u Prilozima za orijentalnu filologiju, XVI–XVII, Sarajevo, 1970, separat 12–13.

posadama, a i sami ti imami bili su vojnici vezani za grad, veli: »... ne može se drugo prepostaviti nego da je u prvim decenijama prihvatanje islama imalo deklarativan karakter, sastojalo se samo u preuzimanju muslimanskog imena. To je bio, može se reći, jedan opći pokret u Bosni. Prihvatanje islama bilo je, u stvari, mnogo više politički gest kojim se na najubjedljiviji način izražavalo priznavanje osmanskog poretku i prihvatanje osmanske državne misli, nego što je moglo pretpostavljati stvarno ostavljanje svoga, a prihvatanje tuđeg kulta. Stvar se u tome pogledu mogla polagano mijenjati tek razvojem kasabe i podizanjem u njima muslimanskih kulturnih ustanova (džamije, mesdžidi, tekije) koje su ovdje, u stvari, najmanje cijeli jedan vijek pretpostavljale istovremeno i prosvjetne ustanove, jer se posebne prosvjetne ustanove (mektebi, medrese), na ovom području spominju nešto kasnije«¹⁾.

Ove Handžićeve misli potvrđuju nerijetki prebjезi novih muslimana na kršćansku stranu²⁾, gdje opet stupaju u vojsku i dobivaju vojničke časti. A što se »deklarativnog karaktera« prelaza na islam pukim primanjem muslimanskog imena, a bez dubljih, vjerskih razloga i bez boljeg poznavanja zasada nove vjere tiče, ponešto nam tumači psihološko stanje takvih prelaznika i njihovih potomaka *Petar Mrkonjić*³⁾. Doduše, ne radi on o prvim vremenima islamizacije u Bosni nego o kasnijim dogadjajima u Sandžaku pa je i psihološko stanje donekle drukčije.

Kako god nemamo pisanih spomenika o sljedbenicima »Bosanske crkve«, *bogumilskim »krstjanima«* na Kupresu, istotako nemamo ni o njihovim prelazima na islam. Možemo pretpostaviti da su se ti prelazi odvijali u istoj duhovnoj atmosferi i pod sličnim uvjetima kao u ostaloj Bosni samo sa zakašnjenjem od više desetljeća; a to je donekle već bilo prorijedilo njihove redove. Turski feth, osvojenje Bosne, osjetili su bosanski »krstjani« kao olakšanje na vjerskom polju. Prestalo je gonjenje bogumila kao »otpadnika« od katoličke vjere, čim su nekad motivirali njihove progone. Za Turke oni nisu mogli biti nikakvi »odmetnici« nego naprotiv simpatizeri i prijatelji koji su ih pozvali u Bosnu i svuda ih primali bez otpora. Ako je itko slobodno i bez moralnog pritiska prelazio na islam, bili su to upravo bosanski patareni. No ipak su patarensko pleme i velikaši na vrijeme shvatili da mogu sačuvati svoja imanja i svoju ulogu

¹⁾ isto, 28–29.

²⁾ Takav je bio, po V. Klaiću, *Povjest Hrvata III*, 1, str. 18, vojvoda Ha (j) dar, koji se nakon otpada, povratio u kršćanstvo, te dobio grad Majkovec u Križevačkoj županiji god. 1503. – God. 1511. Darovao je kralj Vladislav II. »hrabrim vojnicima Petru, Grguru i drugom Petru Dorotiću« koji su nedavno odrekli islama i povratili u katol. vjeru. Dobili su posjede Potplav i Dolivac kod grada Otočca. – Slično tako govore i stare zadarske matice o prebjezima »Turcima« i gdjekada i o njihovu krštenju (god. 1460., 1501., 1503., 1506., 1525..., v. spom. rukopis V. Cvitanovića, Bošnjaci doseljenici na području Zadarske nadbiskupije).

³⁾ Srednje Polimlje i Potarje, Naselja srpske zem. I. 1902., 283–284.

kao vodeći elemenat u Bosni samo tako ako postanu muslimanima. To je bio glavni motiv njihovih prelaza na islam.

Islamizacija je najsporije napredovala među »Vlasima«-stočarima¹⁾. To vidimo i iz dokumenata koji rade o Kupresu. Bili su povlašteni dio kršćanskog stanovništva i imali zagarantirana svoja osnovna prava. Kad su kasnije bili izjednačeni s ostalom krštenom rajom, ne vidimo jasno kako su se držali u pitanju vjere, jer ih u dokumentima više ne možemo dobro razlikovati od ostalog stanovništva. Obnova Pećke patrijaršije (1557) svakako je snažno utjecala na dizanje vjerske i nacionalne svijesti među njezinim vjernicima u koje je spadala i kategorija turskih »Vlah«. Preostali turski spahije i, kasnije, posjednici čifluka ukoliko su još bili kršćani prelazili su i dalje na islam da sačuvaju svoje timare odnosno čifluke²⁾. Ipak nije bilo nikakve fizičke sile kod toga pa su neki i dalje ostali u staroj vjeri kao *Knezići* na Kupresu (potomci kneza Petra), *Stanivuci* u Prijanima k. Glamoča (staro ime Palibiljetine), inače starinom Hercegovci³⁾, te možda i *Veljkovići* u Glamoču.

Katolici su više pristupali islamu u Bosni nego pravoslavni. Razlozi nisu točno proučeni. Jedan od njih bit će sigurno to da je među njima bilo dosta prelaznika s patarenstva koji su pod pritiskom kralja Stjepana Tome postali katolicima barem na oko. Drugi razlog je sigurno taj da najveći dio katolika nije imao »vlaškog statusa« i povlastica koje su s njim bile vezane, pa su svoja osnovna ljudska prava često spasavali uzimanjem muslimanskog imena. *M. Handžić* donosi jedan važni dokument o islamizaciji (iz XVI. vijeka) koji izričito govori da su to činili da se spase od nepodnosivih nameta⁴⁾. »Tursko« ime uzimao je samo kućedomaćin na koga su se porezi i upisivali a sva ostala porodica zadržavala je svoja stara kršćanska i narodna imena. Ta okolnost upućuje na to da namjera obitelji, a po svoj prilici i samog domaćina, nije bila definitivno pristupiti islamu, ali puta natrag već nije bilo, barem za domaćina, novog »muslimana«. – I inače, u biskupskim izvješćima u Rim nerijetko se susreće navod da je neki kršćanin postao muslimanom da se spasi od teških poreza ili podavanja u žitu gospodaru zemlje. Biskup Delivić piše 1737.: »Jedan mladić ne mogavši platiti haka poturči se«. Slične slučajevе donosi i *S. Batinović* još iza 1700. u Hercegovini⁵⁾. Takvim slučajevima nije, dakako, razjašnjena islamizacija brojnih drugih katolika a ni iscrpljeni svi njezini razlozi.

Gdje su katolici bili zakonom dobro zaštićeni kao u slučaju izvjesnih rudarskih kolonija vladala je druga atmosfera i prelaza na islam

¹⁾ Historija nar. Jug. II. 120.

²⁾ Isto, 118 i 120.

³⁾ Milojević, n. dj. 105.

³⁾ Islamizacija BiH i porijeklo bh. muslimana.

⁴⁾ Župa Hrasno, manuskript 47.

⁵⁾ Jelinić, Spomenici kult. rada bos. Franjevaca, 37.

skoro nije bilo. Štitio ih je od starine poznati »saski kanun«, rudarski zakon, koji je rudarima jamčio izvjesna prava, a turskoj državi osiguravao toliko potrebne rudarske proizvode, bez kojih nije mogla ni rat voditi. – Već spomenuti biskup fra *Mato Delivić* piše god. 1737. u Rim slijedeće: »Nigdje u čitavoj Bosni ne uživaju kršćani toliko mira i nesmetanosti u vršenju svoje vjere kao oni u Varešu. Radi bogatih rudnika željeza kojim ovo mjesto obiluje preko svake mjere Turci su ga uvijek uvaživali i imali odatle znatnu korist, ne samo državna blagajna nego i Turci privatnici. Također i katolici žive ovdje s izvjesnim odahom¹⁾. O Varešu, Kreševu i po kojem rudarskom mjestu u Krajini pisali su slično i drugi biskupi prije i poslije Delivića. Isti biskup nadodaje na izvještaj kako se u Kreševu ni najstariji starci ne sjećaju ni jednog otpada katolika osim nekog mladića Gašpara Momčinovića koji je bio otisao u tursku vojsku i postao muslimanom, ali se odmah zatim pokajao, pobjegao u Dalmaciju i u Zadru se opet povratio u katoličku vjeru.

U Zvorničkom sandžaku, konstatira *A. Handžić*²⁾, relativno najmanje brojeve prelaznika imaju tri rudarske nahije Srebrenica (16.2% muslimana), Gornja Tuzla (14.4%) i Donja Tuzla (11.6%), dok su skoro sve druge nahije imale od 20 do 32% islamiziranog življa. Čak je postotak niži nego i u »vlaškim« nahijama, ali i rudarske odnosno solarske povlastice bile su veće nego one »vlaške«³⁾, a i te je oko Srebrenice već doseljeno stanovništvo bilo izgubilo. Rudari su bili katolici, a još i tada, god. 1533., kako se čini, uglavnom oni.

Da se vratimo Kupresu. Proces islamizacije zahvatio ga je zapravo istom nakon pada Jajca odnosno nakon defterskog popisa god. 1528./30. O njemu nije direktno ništa zapisano. Ne znamo ništa o bilokakvoj sili pri tomu, ali oni o vjerskim razlozima koji bi znatan dio pučanstva bili priveli novoj vjeri. Iz povjesnih vrela rekli bismo da su prije svega bili odlučni politički i ekonomsko-socijalni razlozi. Također ni o vjerskoj pouci novih vjernika islama na Kupresu ništa nije zabilježeno. Ni u drugim, mirnijim krajevima nije se u tom pogledu Turcima mnogo žurilo. U posadi grada Kupresa mogao je biti i imam, ako je u njoj bilo dovoljno muslimana, koji bi bio mogao dati neofitima bar neku vjersku pouku, ali o njemu dokumenti šute. Kupreška utvrda podignuta je po svoj prilici odmah po zaposjedanju tog kraja od strane Turaka, ali za nju pozitivno znamo tek od god. 1550. (v. str. 80).

Bilo bi potrebno pitanje koje *A. Handžić* i drugi noviji pisci o islamizaciji Bosne ne postavljaju, a to je da li su ljudi koji su tada na Kupresu i drugdje (u XVI. vijeku) uzimali muslimanska imena i »deklarativno« se priznali muslimanima bili ujedno istovremeno i sunećeni t. j.

¹⁾ *Jelenić*, Spomenici kult. rada bos. Franjevaca, 37.

²⁾ N. dj. 26, 24.

³⁾ Isto, 21.

primili obredno obrezanje. Iako to pitanje danas zvuči čudnovato i skoro besmisleno, ipak je ono opravdano. Išlo se je za punom islamizacijom u daljoj perspektivi, ne odmah. Zato se moglo odustati, najviše iz praktičnih razloga, i od neophodno potrebne vjerske pouke u času prve, ujedno i definitivne deklaracije pristupa u islam uzimanjem muslimanskog imena. To je bilo jedino važno i neopozivo, a ostalo će već s vremenom nadoći. U toj je pretpostavci razumljivo da suvremeni dokumenti o sunećenju novih vjernika ništa i ne govore. Komu se to rješenje čini besmislenim, neka se sjeti »murtat-tabora« u vojski Omer-Paše Latasa u Bosni 1850., »čete odmetnika«, sastavljeni od mađarskih i poljskih boraca u revoluciji god. 1848. koji su bili pobjegli u Tursku, stupili u njezine regularne jedinice i dijelom uzeli muslimanska imena odnosno izjavili svoj prelaz na islam. Ispočetka im je bilo rečeno da se od njih ne traži sunet, ali kad je stigla zapovijed o grupnom sunećenju u Travniku, netko od kandidata pobiježe, a drugi se osunetiše (iz izvještaja austrijskog konzula u Sarajevu Dr. Atanackovića bečkoj vldi – nemam ih nažalost, pri ruci – koje je dijelom objelodanio Ferdo Šišić).

Istom pojавom prve džamije na Kupresu i islamskih vjerskih službenika dolazi do vjerske obuke i islamizacije u punom smislu riječi. Iz povjesnih vrela ništa ne znamo za džamiju na Kupresu prije one lijepe, zidane Fazli-pašine bogomolje sredinom XVII. vijeka (v. str. 36) u gradu u Kupresu. Na selu ne poznajemo nigdje na Kupresu ni jedne džamije u starija vremena. Prije Fazli-pašine džamije morala je biti u samom Gradu druga i neznatnija, možda drvena, jer je to iziskivao razmjerno velik broj muslimanskih vjernika, rasutih u 10–15 sela. Fra Filip *Lastrić*, vadeći svoje navode iz okružnica (»missile«, poslanica ili »okolohodnica« tj. cirkular) provincijala fra Andrije Šipračića Dubočanina pisanih stotinjak godina ranije o muslimanskim letećim misionarima zvanim »emirima«, koji su u prvih sto godina nakon osvojenja Bosne po Turcima obilazili zemljom i narod poučavali u islamskoj vjeri¹⁾.

Turci su u širenju islama postupali vrlo mudro. Dok su još postojale Jajačka i Srebrenička banovina i njihovi tvrdi gradovi prkosili Turcima, nije se ubrzavala ni forsirala islamizacija krajeva koji su im bili u susjedstvu. Istom nakon njihova pada dolazi do »narodnog pokreta«, masovnog prelaženja na islam u tim krajevima. Značajno je da glavna masa prelaznika na Kupresu, uz male izuzetke, bila u sjevernom dijelu polja²⁾ onom najbližem Jajcu, a ne tamo gdje su Turci najdulje vladali. Upravo u tim kasnije osvojenim dijelovima bila je tjeskoba i bojazan pred osvetom najveća. Iz tih se krajeva i rekrutirao jedan dio jajačkih

¹⁾ Priča najprije o razorenju 5 franjevačkih samostana u Bosni, a zatim piše: Onog prvog stoljeća nakon zauzeća Kraljevstva mnogi kršćani, pritisnuti nevoljom i progonom, otpadoše, nažalost, od spasonosne vjere. Da ih pouče u turskom zakonu dolazili bi im neki »sveti ljudi« (»santones«) koji su se nazivali »emirima« (Epitome vetustatum, Ancona 1776., 10).

branitelja, koji su bili dobro plaćeni iz fondova obrane Jajca, u kojem je često manjkalo kruha, ali nije i novca.

Kako smo iz naših približnih računa vidjeli (str. 339–340), muslimanski elemenat na Kupresu oko 1574. mogao je imati trećinu svih stanovnika kraja. U XVII. vijeku taj broj nije padao nego eventualno nešto i porastao. Valjda ni jedno kupreško selo dosta ostalo.

Uopće, zapadna Bosna (Duvno, Livno, Glamoč) imala je prema današnjim prilikama neprispodobivo više sljedbenika islama. Iako je muslimanski elemenat teško stradao u dva rata u drugoj polovici XVII. vijeka, ipak ga je još početkom XVIII. razmjerno dosta ostalo.

Dovoljno je baciti ma i površan pogled na četovanje dalmatinskih serdara, uskoka, harambaša s njihovim četama te drugih haramija i »osvetnika«, o kojim Šilobadović s neprikrevenim simpatijama i drastičnom otvorenosošću piše¹⁾ da se teško stradanje muslimana turske Dalmacije i zapadne Bosne jasno upozna. Događalo se nešto slično kao u prošla vremena kada su martolozi i akindžije, izvršujući turske strateške planove, ostavljali u kršćanskoj zemlji za sobom garišta i pustoš. Ironijom sudbine, među dalmatinskim četovođama i pustahijama bilo je sada dosta sinova onih istih kršćanskih vojnika u turskoj službi koja su sada, prešavši na protivnu, mletačku stranu, za njihov račun činili ono isto u turskoj zemlji što su nekada za turski račun činili u kršćanskoj. Muslimansko je stanovništvo pri tome mnogo stradalio i sve se više povlačilo u utvrđena mjesta kao i u sigurnije, dalje krajeve. To je očito bio jedan od krupnih razloga njegova nestajanja iz dosta sela po kraškim poljima zapadne Bosne.

Iz opisa tog četovanja (1663–1686) kod Šilobadovića – kraći izvadak donesen je naprijed na str. 90–91 – saznajemo za imena više sela nastanjenih djelomično ili posve muslimanskim življem, a danas ih tamo više nema. Takva su napr. u duvanjskom kraju bila Roško Polje pod tvrđavom Rog u kojoj je sjedila turska posada i imala svog dizdara, zatim Bukovica, Seonica, Stipanići, Crljenice, Mandino selo i Borčani te neka sela u Buškom blatu.

Važna su nam svjedočanstva makarskog biskupa *Nikole Bjankovića* koji nam je prvi nakon dugog i mučnog Bečkog rata ostavio prikaze tadašnjeg stanja u Duvnu, Rami i gornjoj Hercegovini kojim je on kao biskup upravljaо²⁾. Uz druga dijelom muslimanska sela oko Duvna spominje on i Vojkoviće koji su skoro posve muslimanski. Uz ostale čisto crkvene stvari vrlo su značajna svjedočanstva tog Božjeg čovjeka o humanosti i prijateljskim osjećajima raznih muslimanskih prvaka prema njemu osobno, po vrhu još strancu iz neprijateljske Dalmacije, i prema

¹⁾ V. Starine JAZU, 1889., knj. XXI.

²⁾ Jerković Don Radovan: Nikola Bjanković, biskup makarski. Izvješće i dnevnički pastirskih pohoda u Dalmaciji, Bosni i Hercegovini god. 1703., 1706. i 1710., časopis Vrhbosna 1942., 17–48.

kršćanskim podložnicma. Bilo je to upravo u vremena zasićena mržnjom i bratoubilačkom osvetom.

U Roškom Polju pohađa Bjanković turskog kapetana Zelil (Zejnil?)-agu Sutlijaševića i dizdara Ahmeta Isakovića. Oni ga primaju najprijateljskije i u svemu zaštićuju. Dizdar Isaković – piše Bjanković – prije 2 godine bio je poslao »u službu biskupu« tj. u crkvene škole kmetskog mladića Grgu Kardumovića, a sada je na svaki način molio biskupa na Grgu Kardumovića, a sada je na svaki način molio biskupa da Grgu učini i svećenikom. Bjanković opet, poznajući dobrotu i sposobnost mladića, udovolji molbama dizdara i obeća mu da će ga za idući Uskrs poslati već zaređena za svećenika, glagoljaša, samo ako bude imao dostatan patrimonij za njegovo uzdržavanje. »Nato mu on – dizdar – odgovori da će mu ga on dati i zahvaljujući (biskupu) na sto načina obveza se da će mu dobrotu uzvratiti svakom milošću pa ako bude potrebno i samim svojim životom¹⁾. – Biskup nadalje hvali četvoricu braće Kopčića »koji su zapovjednici, što više, absolutni gospodari duvanjske Krajine... Njihovo uljudno ponašanje i uvjeravanje o njihovoj zaštiti u svakoj potrebi u dovoljnoj nas je meri uvjerilo o njihovoj čovječnosti i ljubavi«.

Osim toga, Bjanković javlja u Rim navodno prelaz 6000 katolika na islam u 4 godine (iza 1700.) da li uvećan fakat ili tek puku glasinu, ne znamo²⁾.

Značajno je, i upravo neočekivano, da su i livanjski bezi Atlagići tražili od Don Mate Bakotića god. 1743. za svoja sela stalne svećenike glagoljaše, i materijalno pomagali njihovo školovanje (iz Bakotićevih pisama, Arhiv Propagande).

Na kraju još nekoliko riječi o *opadanju* brojčane snage muslimanskog življa na Kupresu i u zapadnoj Bosni uopće.

Povlačenje muslimana iz Dalmacije nakon njezina pada u mletačke ruke nije se, začudo, odrazilo na porastu njihova broja u zapadnoj Bosni. Uopće malo ima spomena da pojedine muslimanske porodice ovih krajeva potječu od povratnika iz Dalmacije. Uostalom, te pojave još su neproučene i svaki bi zaključak bio preuranjen.

Također je neproučeno, a i podatci o tome fale, kojim redom je nestajalo muslimanskih stanovnika iz kupreških sela u kojima su nekada bili. Milojević spominje da su u Gornjem Vukovsku, u dolini Široke i Bućevače, živjele muslimanske obitelji Memića, Plemića, Babića, Deminića i Prica. Kad je početkom 19. vijeka »zapalila kuga«, »obamrli su i Turci i Srbi«, a zatim su isto početkom 19. vijeka »doprtiljali Srbi na turske zemlje«³⁾.

¹⁾ Isto, 47–48. Sutradan šalje dizdar i brat mu Bajram darovnicu na zemlju od 30 dana oranja (Mandić, Etnička povijest 375–6).

²⁾ Mikulić.: De vita et gestis Nicolai Bianković, episcopi Makarskensis, Roma 1964., 132.

³⁾ Milojević, n. dj. 94.

Izgleda da je zadnje selo sa posve svježim muslimanskim uspomenama *Otinovci*, a bilo je nekada skoro posve muslimansko. Zabilježio sam svojevremeno od starca Ante Franića da je njegov djed zapamlio (iza 1800.) u selu tri katoličke kuće, jednu pravoslavnu (Miliće koji su došli nakon odlaska Sprema) i sve ostale muslimanske. Zadnji su odselili Brčići u grad Kupres nekako pred samu okupaciju. Razvani su otpočeli u Skoplje kad su im Idrizbegovići oteli njivu Luku i livade. Kičini »Hrnjice« su preselili na Brda i u Koprivnicu. Murtići su izumrli, Sarači, Meleđe i Ormani nekud odselili, Ugarci prešli u Kute. Uspomene na njih su brojne. Uz vrlo staro muslimansko groblje koje se još vidi (u raznim selima već se ono i ne raspozna), postoji Rizvanov potok, vrelo i njive Dobra voda ili »Brkuša« po Brčićima, zemlje »Saračevina« i neke druge²⁾.

Razlozi tomu su raznovrsni. Muslimani su »mogli birati« pa su često mjesto oštре klime i teških uvjeta života birali lakše i selili u župnije krajeve. Zatim vrlo je očita urbanizacija muslimanskog življa, i radi općih uvjeta života i radi sigurnosti u izvjesna opasnija vremena. Muslimani su jedini bili obvezani ići u tursku vojsku, barem zadnjih stoljeća, pa su mnogi ginuli i tako nazadovali. Često se spominje i kuga kao razlog njihova izumiranja. Gdje kada su priče o tome, kako su oni listom izumrli, samo plod mašteta zluradih ali i potlačenih kmetova. Gdje kada je to i istina. Iz župskih matica u Jajcu vidimo teški pomor uz kugu 1741. /42. i još teži god. 1743/44²⁾. U prigradskim je selima, sračunavši, 266 katolika (81%) pomrlo a u onim daljim, planinskim 177 (20,30%), u svemu 416 tj. 35% u cijeloj župi. Grad je najviše bio pogoden. Muslimani, glavni gradski elemenat, najviše su i stradali od kuge.

Ne možemo dublje ulaziti u pojedine razloge ovog fenomena. Ima ih sigurno više i zaslужivali bi posebnu studiju kojoj, dakako, u ovoj monografiji ne može biti mjesta. Ipak jedan razlog koji vrlo često susrećemo pri proučavanju pojedinih obitelji i njihovih migracija moramo iznijeti. To je ubijanje begova, aga i njihovih subaša od strane njihovih povrijeđenih ili materijalno oštećenih kmetova. U skoro polovici svih seoba, osobito onih starijih, razlog je ubijstvo pa odatle i bijeg pred osvetom. Da je socijalnih sukoba bilo često, skoro na tekućoj vrpcu, poznato je. Ali ubojstva su po »predaji« tako česta da se čovек pita kako svi age i bezi nisu radi toga posve izumrli. Bit ćeda su se mržnjom zadojeni kmeti dosta puta barem jezikom osvećivali svojim feudalnim gospodarima gdje to nisu mogli učiniti djelom i tako postajali »junacima« kojih su se »djela« u narodu još dugo prepričavala.

¹⁾ Zapisane predaje u selu. V. naprijed str. 46–47. Kod Milojevića, n. dj. 84. Katolika Brčića ima oko Livna.

²⁾ Jeličić Dr. fra Vitomir: Povjesne crtice o Jajcu, časopis Napredak, Sarajevo 1930., 164–167.

Muslimani na Kupresu posljednjih sto godina kretali su se između 500 i 700 u apsolutnim brojevima, ali su relativno nazadovali sa 6,3% (1879) na 4,2% (1931). Tek iza rata podigli su na 5% (1961), po svoj prilici radi slabijeg iseljavanja, došavši tako u dva sela na prvo mjesto (Brda i Kukavice).

7. NEKE ZNAČAJNE OBITELJI

Istražujući starinu i kretanje svih hrvatskih obitelji na Kupresu, a ponešto i oko njega – što onda donosimo na kraju ove studije – htjeli bismo se već ovdje zadržati kod nekoliko njih, da na njihovu primjeru podvučemo značenje i zanimljivost takova rada. Izabrali smo neke važnije i, gdjekad, znamenite obitelji, da pokažemo sudbinu i put, koje su s njima dijelile na svoj način i tolike druge porodice ovoga kraja kao i Bosne uopće.

Počnimo s *Gudeljima*. Važnost im je posebno radi toga što se uz jednu ili drugu današnju obitelj spominju pod svojim imenom već 1528./30. u selu Šuici kupreške nahije. Istina, tada je to možda, tek osobno ime jednog čovjeka (»Radoje sin Gudelja«), ali to ime, bez daljnog nastavka – ić ili -vić, ostaje prezimenom jednog snažnog roda (v. str. 295). Šuica, doduše, nije Kupres u strogom smislu riječi, ali je Gudelja bilo tada ili nešto kasnije i na samom Kupresu. Spomenuti defter nije potpun, jer navodi samo jedno selo (Šuicu) u kupreškoj nahiji, dok se već u slijedećem defteru navodi 15 sela. Svaka kuća označena je osobnim imenom domaćina i njegova oca, bez navoda prezimena, pa tako ne možemo znati kojim su one današnjim rodovima spadale.

Vrlo vjerojatno je bilo već tada Gudelja među njima, a u XVII. vijeku sigurno. Zaključujemo to iz činjenice što su god. 1741. bile u selu Ćukliću k. Livna dvije obitelji *Kuprišana* (»Cuprisanin«) sa 27 članova, a 1768. tri sa 66¹⁾.

Livanjske matice kao i obiteljska predaja znaju da im je staro ime bilo Gudelj, a Kuprešanima su nazvani po mjestu odakle su doselili, Kupresu. Oko god. 1700. bio je Kupres pust, i nenaseljen, možda izuzevši, par muslimanskih obitleji. Tako su Gudelji mogli boraviti na hladnom Kupresu najdalje do Bečkog rata odnosno do velike seobe »krštene raje« god. 1687., da se nakon kraćeg zadržavanja u Dalmaciji povrate u Bosnu, ali ne više na Kupres već u Livanjsko polje, izgubivši svremenom svoje staro ime. Sličnih slučajeva bilo je dosta kao npr. obitelj Vukovljak u Gornjem Skoplju, povratnici iz Dicma u Cetini.

¹⁾ Mandić D., n. dj. 22, 136.

Dragičevićev popis nalazi 1741. 2 obitelji Gudelja (30 duša) u Mesihovini te Gudelje-Kuprišane u Čukliću. U Hercegovini ih u to doba nema. Slijedeći popis, Bogdanovićev (1768), nalazi Gudelje u zaseoku Mesihovine »Gudeljima« (6 obitelji, 53 duša), ali se oni polako šire u Vedašić k. Duvna, u hercegovčaki Crnač te u »Gučane«, danas Guču Goru k. Travnika, dok su u Čukliću već bili od ranije¹⁾. Već oko 1780. ima Gudelja u skopaljskim selima Voljicu, Ripcima i Humu. Tako npr. u MK od 29. 6. 1778. br. 209 upisuje fra Nikola »Columbini« (naš obični Golubović iz župe Ivanjske, koji je svoje prezime »polatinio« po nekoj zakašnjeloj modi iz srednjega vijeka) Ivku kćer Mije Gudelja od Duvna i Cvite (Florine) Klenković, također od Duvna. Kuma je bila Kata Čuić iz Voljica, također starinom Duvanjka. Čuklički Kuprešani prešli su kasnije u Srđeviće u Bilu²⁾, pa ih tako pod tim imenom u Čukliću više nema. *Pelvani* (Pelivani?) u Čukliću³⁾ ostali su u mjestu skoro 300 godina, ali nose imena u tri vijeka: Gudelj, Kuprišanin, Pelivan. – Gudelja ima dana i u imotskoj Krajini.

Iako sa sigurnošću ne znamo iz kojeg kraja i sela potječu Gudelji, ipak Šuica i Kupres predstavljaju njihovo najstarije u dokumentima zapisano prebivalište, još prije 440 godina, otkuda su se razišli na sve strane i dijelom sačuvali svoje staro ime.

Za migracije na Kupresu i oko njega vrlo je zanimljiv slučaj roda Meštrovića iz kojeg je potekao i kipar svjetskog formata, prvak u svojoj umjetnosti u svoje vrijeme, prof. Ivan Meštrović. Jedna polemika u javnosti bacila je upravo reflektorsko svjetlo na podrijetlo i migraciju te obitelji. Bila je vrlo zapažena u javnosti onoga vremena ne samo radi duhovitosti i dubine nego i radi načelne važnosti u pitanju nacionalne ravnopravnosti. Vodila se između Ivana Meštrovića i pjesnika-diplomate Jovana Dučića⁴⁾.

O svojoj obitelji pisao je tom zgodom Meštrović⁵⁾.

»Po onomu što mi je djed pričao, a mom ocu njegov, naši su stari starinom od Fojnice u Bosni, odakle se je jedan preselio na Duvanjsko polje k. Županjca, a neki kasnije odatle u Petrovo polje u Dalmaciji, zajedno sa Smiljanićem, Jankovićem i Nakićem. Onaj, koji je otišao od Fojnice, oženio je neku Gabrilović, kod Županjca pa je porodica dobila ime *Gabrilović* (ne *Gavrilović*, iako razlike nema, ali će Dučić kao Hercegovac razumjeti nijansu: Hrvati katolici kažu »Gabriel«, a ne »Gavrilo«) ...«

¹⁾ Isto, 130, 133, 128 i 162.

²⁾ Petrić, n. dj. 54, 55.

³⁾ Isto, 45.

⁴⁾ J. Dučić: Srpska mistika i Meštrović, u dnevniku Politici, Beograd, 30. 4. te 1–3. 5. 1932. – I. Meštrović: Srpska mistika Jovana Dučića, u reviji Nova Evropa br. 7, Zagreb 1932., 337–344.

⁵⁾ Meštrović, isto 339.

Meštirovići, dakle, potječu od Fojnice. Tog imena u tom kraju ne nađosmo nigdje zabilježena. Istotako ni Gabrilovića. Zapravo Meštirović i ne zna starog imena svoga roda pred 300 i više godina. Gabrilovićima se prozvala samo ona grana, koja je odselila u Duvno i Dalmaciju. Možda slučaj domazetstva kad muž ulazi u kuću i familiju svoje žene. Pod konac XVII. vijeka, ako je vjerovati tradiciji, u doba Bečkog rata i velikih seoba, otišli su ti Gabrilovići sa Stojanom Jankovićem (pao u Duvnu 1687.), Smiljanicom i Nakićem u Dalmaciju, u Petrovo polje k. Knina i kasnije u Otavice k. Drniša, zavičaj naših Meštirovića. Tu su po nekom »meštru« i dobili svoje današnje ime, Meštirović.

Kojim su putem oni išli u svoju postojbinu? Kao i kod tolikih drugih seoba, išlo se u etapama, često puta sa zadržavanjem i od više godina. Sirotinji nije lako seliti i naći podesan novi kraj. Put biz Fojnice na Duvno vodi redovito preko gorskog sedla Šćit u Gornje Skoplje (G. Vakuf) pa dalje bilo preko Kupresa bilo preko Rame i polja Ravnog (selo Zvirnjača) do Duvna.

To davno i na oko nevažno putovanje ostavilo je trag u pisanim dokumentima. Dragičevićev popis obitelji iz god. 1743. spominje u selu Miši obitelj Pave Gabrilovića od 5 članova¹⁾. To je, uz Golinjevo, skrajne livanjsko selo u pravcu Duvna i tko hoće da najlakše iz Livna stigne u Duvno prolazi upravo tuda, zaobišavši planinu Tušnicu. Ta sela graniče s Buškim Blatom, najnižim dijelom Livanjskog polja. Upravo to Buško Blato pripadalo je politički čas Livnu čas Duvnu još tamo od turskih vremena. – Ništa ne smeta da popis pada više od 50 godina nakon odlaska Gabrilovića-Meštirovića u Dalmaciju. Ili su se oni, kao toliki drugi, jednim dijelom povratili natrag u Bosnu; ili nije odselio sav rod Gabrilovića pa je tako jedan dio zaostao u duvanjsko-livanjskom kraju.

Meštirovića je sigurno bilo i u kupreškom kraju. Ponajprije u samom gradu Kupresu. Još prije okupacije (1877) doselila je iz Livna trgovačka obitelj Meštirović²⁾. Ostali su tamo sve do rata, do god. 1942., kada je za vrijeme ratnih strahoda odselila u Zagreb pteročlana obitelj Matka Meštirovića. – Drugi Meštirovići boravili su u spomenutom selu Zvirnjači već u prvoj polovici XIX. vijeka. Ostala je na njih živa uspomena u narodu do danas³⁾. Jedan od njih bio je vješt majstor i »pravio je pare«. Morao je bježati pred turskom vlašću. Danas ima 3 obitelji Meštirovića u zaseoku Ometalu između Prozora i Šćita.

Kupreški Meštirovići znaju da su u rodu s »Meštrom« i došli u Livno »od Knina preko Klisa«. U Livno je prvi doselio Marko Meštirović koncem XVII. vijeka. Umro je 1807. i pokopan na groblju u Rapovinama. Na Kupres mu je preselio unuk Juko.

¹⁾ Mandić, n. dj. 23.

²⁾ Milojević B., n. dj. 79

³⁾ Isto. 98.

Iz Dalmacije su isto i oni Meštrovići u Rami odnosno u Zvirnjači. Njihov put je za stare iseljenike iz Bosne vrlo karakterističan: odlaze najprije u Dalmaciju, obično u velikim ratnim pokretima. Kad se prilike smire, jedan dio se vraća u Bosnu, makar ne i na isto mjesto. U Dalmaciji bilo je za njih malo mjesta i kruha. Valjalo je živjeti. Poneki je otišao preko mora. Drugi opet, možda po urođenoj težnji, vraćali su se natrag u svoj stari kraj. Među njima bili su i neki Meštrovići, točnije *Meštrovići-Gabrilovići*.

Posilovići. Stara glamočka obitelj koja je dala znamenite ljude: fra *Pavla*, književnika i biskupa skradinskog (1642–1656) i Dr. *Jurja Posilovića* »de Glamoč«, najprije senjsko-modruško biskupa (1878–1894) pa zagrebačkog nadbiskupa (1894–1914).

Fra Pavao se rodio u Glamoču od oca Ilike i majke Ane oko 1597. Stupivši u Franjevčaki red, studirao je u Italiji i ospособio se za generalnog lektora bogoslovnih znanosti koje je onda u Bosni predavao. Jednoglasno predložen za biskupa od provincijalnog kapitula Bosne Srebrenе, bude imenovan skradinskim biskupom (1642) i nastani se u ramskom samostanu. Bio je obljebljen u narodu i u svećenstvu, u životu ponizan i revan. Trpio je mnogo u Kandijskom ratu sve do svoje smrti nepoznatog dana koncem god. 1656. ili prvih dana 1657.¹⁾ Spadao je u uvažene bosanske pisce XVII. vijeka. Napisao je »iliričkim aliti slavonskim jezikom« i bosančicom tiskao u Mlecima svoje »Naslăđenje duhovo« (1693) i »Cvit od kriposti duhovni i tilesnie« (1647), djela koja su doživjela više izdanja²⁾. – Posilović se zove drugim imenom *Mošunjanin*, a suvremenici ga familijarno zovu »il nostro piccolo Musuglianin«³⁾.

Glamoč u početku pripada starohrvatskoj župi Triju Polja. Stanovništvo mu je nacionalno i vjerski bilo homogeno. Patarenska infiltracija počinje pripojenjem Triju Polja bosanskoj banovini (XIV. vijek), a do potpune mješavine stanovništva dolazi krupnim migracijama već prvih decenija turske vladavine. Pripadnici Bosanske crkve ubrzo iščezavaju, najviše prelazom na islam. Katolički elemenat sve više nazaduje a snažno se podiže pravoslavni. U Glamoču postoji franjevački samostan već

¹⁾ *Mandić Dr. Dominik*: Duvanjska biskupija od XIV. do XVII. stoljeća, Croatia Sacra 1935, 1–98. – O Posiloviću 63–71. M. Džaja drži da grob nepoznatog biskupa u Livnu kraj nekadašnje starogradske džamije pripada upravo fra Pavi Posiloviću (»Biskupov grob, revija Dobri pastir, 1960, 419–426)

²⁾ *Jelenić Dr. Julijan*: Kultura i bos. Franjevci I, Sarajevo 1912., 229. *Kolendić Dr. Petar*: Fra Pavao Posilović i njegovo »Naslăđenje«, Rad JAZU, 206.

³⁾ *Jelenić J.*: Bio-bibliografija Franjevaca Bosne Srebreničke I, Zagreb 1925, 180–181. – Biskup fra Jerolim Lučić iz Vareša g. 1635. piše Propagandi o jednom nemilom događaju pred svjedocima fra Pavlom Mošunjaninom (»Mosugnanin«) i fra Filipom komesarom (Acta Bosnae, 420). – Sam fra Pavao u posveti svog Naslăđenja »Mnogo poštovanom ocu i dobrotom svake kriposti učenomu fra Mihi Bogetiću iz Hrvata« zove sebe njegovim učenikom, »malim fra Pavlom Mošunjaninom«, a posvetu potpisuje: »pripoznizi i dragoljubni sluga fra Pavao Posilović iz Glamoča«.

sredinom XIV. vijeka – po popisu fra Bartola Pisanskog, prije god. 1378.¹⁾ Na njihovu moblu papa Eugen IV. podjeljuje bulom od 30. 9. 1446. posebne oproste pohodnicima stare crkve Bl. Dj. Marije u Glamoču, koja je potrebna opravka²⁾. Katolički elemenat stalno nazaduje. Ima ga još koncem XVII. vijeka, kada se izričito spominje uz Livno, Ramu i Kupres u velikim seobama 1686. i 1687³⁾. Tokom XVIII. naseljuje se nešto katoličkih obitelji u Glamočko polje i grad⁴⁾. U njemu se kasno obnavlja katolička kapelacija (1864) i malo zatim župa (1872)⁵⁾. Fra Grgo Ložić, Kuprešak, najprije kao kapelan a zatim kao glamočki župnik (1865–1872) istražuje starine tog kraja i bilježi ih u svojim Adnotationes. On spominje tri zaboravljene gradine: Palanka, Blagodija i Lice te katoličku crkvu u Glamoču, okrenutu u džamiju, sa zakrećenim starim natpisima (upravo ona Bl. Dj. Marije) i crkvu Svih Svetih na Borku gdje je god. 1867. sagrađena nova pravoslavna crkva⁶⁾.

Rod Posilovića održao se u Glamoču i nakon velikih seoba koncem XVII. vijeka ili se možda vrlo brzo povratio iz negostoljubive mletačke Dalmacije. Popis god. 1743. nalazi u Glamoču obitelj Marka »Mošunjanina« – priimenak, koji nosi familija još 100 godina ranije. Ona je 1741., kad je spomenuti popis u župama⁷⁾ zapadno – bosanskog krša i pravljen, najbrojnija među svim drugim. Do slijedećeg popisa, Bogdanovićeva iz 1768., raste broj katoličkih obitelji sa 10 na 48, skoro sva su stara prezimena nestala, a među njima i Posilivća-Mošunjana, vjerojatno ne toliko iseljenjem koliko mijenjanjem starog imena. Po svoj prilici žive Posilovići i dlaje pod nešto izmijenjenim prezimenom »Moškunjić« »Joannes Moskugnich«, 8 članova)⁸⁾.

Ipak ime *Posilović* živi i dalje. Ne mislimo ovdje na davno iseljene Posiloviće »de Glamoč« u Ivanić-gradu, od kojih je potekao i spomenuti zagrebački nadbiskup Dr. Juraj. Niti na *Bosiljeviće* u Glini koji dobro znaju da su se nekad zvali Posilovićima. Na Posiloviće u Skoplju, gornjoj dolini Vrbasa, čuva spomen i Dragičevićev popis koji bilježi god. 1741. u selima Odžak-Zanesenovići u srednjem Skoplju obitelj Ante Posilovića⁹⁾.

Slijedeći popis 25 godina kasnije ne donosi više ni tih sela ni obitleji Posilović. Uostalom, nema u njemu ni jednog katoličkog naselja srednjeg i donjeg Skoplja, ukoliko ih nije sva obuhvatio pod inče

¹⁾ Jelenić, Kultura i bos. Franjevci I, 37.

²⁾ Čremošnik Gregor: Ostaci arhiva bos. franjevačke vikarije, RAdovi III Naučnog društva N. R. B. i H., Sarajevo 1955., Separat 39.

³⁾ Zlatović Stipan: Franovci i hrv. puk u Dalmaciji, Zagreb 1888., 153.

⁴⁾ Mandić D., Chroati catholici, 24, 145.

⁵⁾ Draganović K., Opći šematizam, 163.

⁶⁾ Mandić Dr. Mihovil: Tragovi prastare kulture oko Glamoča, GZM 1930.

⁷⁾ Mandić Dr. Dominik, n. dj. 24.

⁸⁾ Isto, 145.

⁹⁾ Isto, 33.

nepoznatim imenom »Okolišta« (ranije svega 7 sela). U njima se opet pojavljuje ime, koje je opet moglo nastati od iskrivljeno napisanog imena Moškunjić (slovo »v« pisalo se kao »u«, a to se opet vrlo lako pročita kao »n« i obratno). To je Luka »Meskouich«, 26 članova obitelji. Taj visoki broj isključuje da bi to mogli bito potomci Ante Posilovića iz 1741. (3 člana), ali preostaje druga mogućnost: oni su mogli biti pojačani novodo-seljenim rođacima iz Glamoča, koji 1741.–1768. brojčano nazaduju u Glamoču uslijed iseljavanja, a rođacima u Skoplju donose odnosno osvježuju prezime Moškunjić mjesto staroga, Posilović. Ovo je samo slobodna kombinacija, koja dobiva svoju potvrdu u tomu, što prezimena Mešković na daleko i široko nema i što je ono u ovom štokavsko-ikavskom području nemoguće. bit će, dakle, da ga nije uopće ni bilo nego je neko drugo ime, konkretno Moškunjić ili Moškunić, bilo samo krivo prepisano.

Put iz Glamoča u Skoplje vodi preko Kupresa. Često put bi se obitelj tamo i zadržala koju godinu, da pođe dalje u društvu drugih kupreških preselica. Kupres redovito seli u srednje Skoplje, posebno u onaj kraj, koji popis iz 1768. zove »Okolištima«.

Ipak, velik dio još Glamoču preostalih Posilovića-Mošunjana seli u banjalučki kraj, s kojim je Glamoč još od rimskih vremena vezan cestom preko Mliništa. Tako god. 1743. nalazimo u selu Petričevcu obitelj Pavla Mošunjanina, 15 članova, a 25 godina kasnije Ivana Mošunjanina, 25 članova, na istom mjestu (vidi se to po susjedskoj obitelji Ugrinović); sada ga popis zove »Raišlige« – »Raisslie«¹⁾ valjda zaselak ili seoce u blizini Petričevca.

Kotromanići, najznačajnija obitelj u povijesti Bosne, i ona je imala bližih veza s Kupresom i susjednim mu krajevima.

Dva brata, oba kralja svaki na svoj način, posebno su unišli u povijest Kupresa. Prvi od njih Stjepan Tomaš, istina mlađi ali ipak zakonoto izabran i priznat, sagradio je sa ženom Katarinom kraljevsku zadužbinu na Kupresu, crkvu sv. Trojstva u Vrilima (1447). Drugi od njih, stariji, »kralj sjena«, turskom pomoći naturen za kralja Bosne već 1433., dobiva od svog sinovca bogatu darovnicu s više gradova i sela, u kojoj se po prvi put u historiji spominje ime Kupres, »Prosik na Kupresu« (18. 9. 1461). Radivoj zapravo nikad nije uspio dobiti Bosnu u posjed jer nema energije i, kako Dubrovčani pišu, »energiju mu je nadomještala osobna taština«¹⁾. On posjeduje važni grad Vranduk, vrata prave Bosne, i Soko-grad u Posavini, a kasnije će dobiti još Tešanj, u kojem gradi crkvu sv. Jurja i Komotin blizu kraljevskog Jajca, oko kojega on ima brojna sela i posjede. Oženio se po »katoličkom obredu« s Katarinom kćeri Nikole Veličkog, slavonskog velikaša,²⁾ ali s njom nije imao djece. Izgleda da je

¹⁾ Truhelka: Konavoski rat (1430–1433), GZM 1917, 208.

²⁾ Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter, München-Leipzig 1914., 109. Spominje se 1470. kao žena Ivana Senčaja u Slavoniji.

ona bila dosta mlađa od njega i da je njim ovladala. On joj osigurava gornjom darovnicom iz 1461., ako ga nadživi, svoj imetak a tako i njezinu rodu dok ga teče. Kod toga zaboravlja svoju djecu iz drugih brakova ili iz nezakonitih veza – ništa se o tome ne zna – a i sam je nezakoniti unuk Stjepana Tvrtnika, prvog kralja Bosne, i sin kralja Stjepana Ostoje. Dva mu se sina, Tvrtnko i Đuro, spominju već god. 1451. i 1453.¹⁾, a kasnije možda i sin Matija, zvani Radivojević po ocu ili Šabančić ili Krstić, koga će Turci postaviti za kralja i protutežu Nikoli Iločkom, kralju Bosne po milosti kralja Matijaša Korvina. *Thallóczy* koji se od svih historičara najviše zabavio pitanjem kneza Radivoja,²⁾ ipak ostavlja više pitanja o njemu nerazjašnjenih, posebno ona o njegovim brakovima i djeci. Manjkaju dokumenti ili su, bar na oko, međusobno oprečni. Uostalom, o Kotromanićima ima dosta nerazjašnjenih problema. Spomenimo samo dva skrajnja: tko su oni i odakle su? A zatim, kuda su i kako nestali? O ovom drugom pitanju donosimo jednu ili drugu misao kao i neke makar i sitne podatke, da i oni posluže kao poticaj da se konačno pristupi rješenju tog zanimljivog problema.

Knez Radivoj, makar toliko različit od svog bratića Stjepana Tomaševića, dijelio je pod Jajcem njegovu sudbinu. S njim zajedno i s riznicom obitelji pao je u šake Turcima. Sultan je dao uništiti kraljevsku obitelj – tvrdi Thallóczy, a s njim i neki drugi pisci i vrela³⁾ – pa je i samog Radivoja zadesila smrt iz ruku osvajača Bosne, svog nekadašnjeg zaštitnika. U prvi čas mislio je Mehmed II. riješiti pitanje Bosne ubijanjem članova dinastije, ali se kasnije predomislio kad je Matijaš Korvin ponovno osvojio Jajce i ustanovio dvije krajiške banovine kao bedem protiv prodiranja Turaka. Sultan je računao da može Jajce opet zadobiti samo tako ako odličnik bosanske krvi pobuni narod protiv ugarskog gospodstva⁴⁾ i zato mu je dao Matiju, kralja-sjenu i svog vazala za vladara.

Radivoj je u Jajcu i Jezeru imao svoje kuće, mlinove, vrtove i vinograda te više sela u Dnoluci: »U Luci grad Komotin i polak njega goru Bočac i ono s Otesom i goru Čurničku i Zaglevac (zapravo Zdaljevac, Daljevac) do Seoca i Cvitoviće i Podmilačje s obi strane Vrbasa...« (spomenuta darovnica Stjepana Tomaševića, vidi str. 73). Radivoj, bez sumnje, boravi u Jajcu barem zadnjih godina svog života pa se tu kralju i priključio na putu – u zajedničku smrt.

Radivojevi sinovi nose po ocu ime *Radivojević* koje postaje i stalnim prezimenom kroz tri stoljeća. Valja ih dobro razlikovati od

¹⁾ *Truhelka*, n. dj. 209.

²⁾ N. dj. 79–109.

³⁾ N. dj. 108–109. – *Klaić*, Povjest Hrvata II, 3, 42. – Mih. *Konstantinović*, Turska istorija, Glas S. U. D. XVIII, 147. – Fojnička kronika, GZM 1909., 448.

⁴⁾ Napretkova Povijest h. z. BiH., 592.

moćnih *Radivojevića*, knezova humskih, glavnih sljedbenika kralja Ostroge. Juraj Radivojević je ujedno i kraljev zet oženivši mu unuku Vladiku. On vlada Ljubaškim, Imotskim i Omišom, ali u Bosni nema posjeda¹⁾.

Nakon pogibije kneza Radivoja sinovi mu se razbjegnu i sakriju da spase glavu. Kasnije će se oni pojaviti u najzabačenijem selu očeva posjeda, u Seocu. Tamo pod gorom Rančem, skoro 1000 m nad morem i odijeljeni šumom od drugih sela, osjećaju se oni sigurnim. Njihove potomke *Radivojeviće* nalazimo još 300 godina kasnije na istom mjestu. Biskupski popis iz god. 1743. nalazi u Seoci 5 obitelji samih Radivojevića sa 56 članova²⁾. Oni su potomci Radivoja, ne njegovi kmeti. Nijeobičaj u Bosni da se kmetske obitelji nazivaju imenom svog spahijskog. Osim toga, što je važnije, Radivoj je imao čitav niz sela oko Jajca i drugdje i nema razloga da se samo oni u Seoci nazivaju njegovim imenom ako ne bi bili njegovi izravni potomci. Slijedeći popis (1768) nalazi u Seoci 11 obitelji, ali više ni jednog Radivojevića među njima. Što se s njima dogodilo? Čudno bi bilo da su svi odjednom promijenili svoje staro i znamenito prezime; ovaj ili onaj možda, ali svi odjednom nikako. Da nisu svojom voljom nekuda odselili ili silom bili dignuti s njihove zemlje? Tradicije na licu mjesta nisu ispitane, istotako ni stari dokumenti koji će nam možda stvar razjasniti. To je svakako lakše nego ustanoviti vezu između kneza Radivoja i Radivojevića u Seoci.

Bogdanovićev popis nalazi obitelji Josipa Radivojevića u gradu Travniku³⁾. Pet dalnjih obitelji u neposrednoj blizini Jajca su također Radivojevići, kako mislimo, ali su pogreškom prepisivača dobili nešto iskrivljeno odnosno skraćeno prezime. To su po dvije obitelji »Radojevića« u Pijavicama (Jure i Grgo), zatim druge dvije istog prezimena u Prudima (Frano i jakov)⁴⁾. Peta obitelj daje nam ključ, kod koje je samo jedno slovo krivo napisano, »Jadivojevići«, i to očigledno, jer ne postoji nikakvo ime »Jadivoj« nego samo Radivoj. Tako će i oni ostali biti Radivojevići a ne Radojevići, jer u to doba ne nalazimo među bosanskim Hrvatima nigdje tog prezimena. Tako bi tih šest obitelji sa 65 članova bile posve dovoljne da zamijene onih 5 obitelji u Seoci i njihovih 56 članova, koje su u njemu živjele 25 godina ranije. Nazrijevamo i razlog njihove seobe. God. 1741./44. bjesnila je strašna kuga i oko Jajca i poharala upravo prigradska naselja, pokosivši više od 4/5 stanovništva, a po selima 4 puta manje, oko 20% (vidi tekst na str. 368). Dalja sela među njima i zabačeno Seoce ostala su uglavnom pošteđena. A možda je čar gradskog života privukao bliže gradu i ove gorštakе gospodskog podrijetla.

¹⁾ Isto 362. 383, 427. – Miklosich, Monumenta serbica 224–5.

²⁾ Mandić, n. dj. 36.

³⁾ Isto, 164.

⁴⁾ Isto, 168.

Među plemićkim uskočkim familijama u Senju, doseljenim iz Bosne, nakon 1463., nalazimo i Radivojeviće¹⁾. Smatramo i njih mogućim potomcima kneza Radivoja. Naprotiv Radivojevići u Visokom to nisu jer su »starinom Karavlasi« i »služe Petkovicu«, kako bilježi *M. Filipović*²⁾.

Uopće oko Jajca sačuvao se pokoji plemićki rod među katoličkim seljacima. Tako Dobretići-Baltići u Pougarju (u Korićanima i Dobretićima³⁾) i Radilovići i možda još koji drugi, jer stvari nisu istražene.

Možda odatle potječe i onaj poriv nekih jajačkih familija da dobiju potvrdu svog plemstva u kršćanskim krajevima⁴⁾. Biskup Dobretić († 1784) obnavlja u selu Dobretićima god. 1773. spomenik svom dalekom pretku knezu Dobreti po kojem se i njegovi potomci zovu Dobretićima i postavlja na njega latinski natpis. Taj u prijevodu glasi:

»Ovdje leži prejasni knez, vitez i slobodni barun Dobreta koji se za najtežih turskih progona (bosanskog) plemstva od straha pred njima ovdje dole skriva u pećini i pun tuge umro pritisnut krutim ropstvom oko godine Gospodnje 1472. u 98. godini života.«

Medutim se u Dalmaciji sačuvalo i samo prezime *Kotromanić*. Zapisano je u maticama župe Diklo k. Zadra⁵⁾ (1659.). Stvar je neproučena i ne znamo, osim po imenu, kako ih dovesti u vezu s kraljevskom kućom Kotromanića.

Slično tako ostala je neproučena i loza *Kotromanovića* u Potravlju kod Sinja. Iz nje potječu dva franjevca, oba redovničkim imenom *fra Grgo*. Stariji od njih umro je u sinjskom samostanu prema tamošnjem Necrologiuma 31. 8. 1806. *Fra Grgo mladi* rođen je 28. 9. 1787. u Potravlju, boravio je kod rođaka (da li i oni Kotromanovići?) u Varcar Vakufu, u Demirmahali (kovači), i tako stupio u bosansku franjevačku provinciju. Obučen je Fojnici 14. 1. 1802. Studirao u Italiji, dosta darovit kipar i glazbenik. Bio je župnikom u Kotor Varošu, Kurpesu (1827–1828), Gučoj Gori i Seonicu. Jedan od vođa barišićevaca, teške čudi i neizbirljiv u sredstvima borbe. Umro je u Gučoj Gori 26. 6. 1864. Tamo je naselio

¹⁾ *M. Magdić*: Prilozi za povijest starih plemićkih porodica senjskih Starine XV, Zagreb 1883., 165.

²⁾ Visočka nahija, 453.

³⁾ *Matijaševec Vladimor*: Baltići (Balte-Dobrete). Njihova prava i njihova povijest. Zagreb 1929., 6. Martin Balta sa fra Stipanom Margitićem nosi 1704. stari ferman na potvrdu posjeda Baltića-Dobretića iz sela Korićana. Granice posjeda bile su Ilomska – Ugar – grad Komotin – Knežnica.

⁴⁾ *Laszowski E.*: Radiljevići, bosanska velikaška porodica, časopis Napredak 1933., 66–68. Car Leopold I. nakon oslobođenja Budima podijelio im naslov »comes« (grof ili knez sv. Rimskog carstva). – *Fra Mijo Radinić* je god. 1638. svoje »Pogrđenje ispraznosti«, posvetio »plemenitim Brajkovićim–Augustinovićim proizvedenim na čast vitezova sv. Groba u Jeruzalemu«, jer su otkupili Getsemanski vrt i predali ga Franjevcima, čuvarima sv. Groba. O tome daje svjedočanstvo fra Marin Sormano, kasniji general Franjevačkog reda (v. *Jablanović Dr. Ivan*: Bosanski grofovi Brankovići, čas. Napredak 1932., 65–68 i *Žic Nikola*: »Knezovi od Jajca Brajkovići–Augustinovići, isto 1933., 34–35).

⁵⁾ *Cvitanović Vl.*, navedena rukopisna radnja.

i jednog svog rođaka od kojeg potječe i *treći* fra Grgo Kotromanović i gučogoranski nosioci tog imena¹⁾.

Sarajevski dnevnik »Oslobođenje« od 13. 8. 1957. str. 5 donio je vijest o *Jozi Kotromanoviću*, seljaku kod Sinja, potomku bosanskih kraljeva koji ima »čitavu hrpu isprava pisanih vještom rukom kraljeva pisara latinski i starobosančicom«. Upravo je nepojmljivo, ako je vijest istinita, kako se nitko dosada nije našao da prouči i objelodani te važne dokumente.

Konačno, potpunosti radi, moramo spomenuti i *islamsku* granu Kotromanića. Ona potječe od Sigismunda, sina kralja Stjepana Tomaša i Katarine, kćeri Hercega Stjepana. Kao dječak pao je u ruke Turcima zajedno sa sestrom Katarinom i preveden na islam u Sarajevu od Ishak-paše Gazije (po njemu i dobiva ime Ishak-beg, u spomenicima Kral-oglu, Kraljev sin ili Kraljević). Odgojen u Karahisaru i Carigradu, postaje sandžak-begom u Karasiji u Maloj Aziji, pada u ruke Egipćanima nakon poraza Turaka kod Farsusa (1488), zajedno s ujakom Ahmed-pašom Hercegovićem. Pokopan je u nepoznatom mjestu.²⁾

Ostaju mnoge nepoznanice u životu prvog muslimanskog Kotromanića, a potpuna tama u pogledu njegovih potomaka. Iako bismo mogli očekivati brojne pisane dokumente iz turskih arhiva, dosada nam oni nisu poznati. Jedino predaja obitelji *Selmanpašića* u Pljevljima govori o tome da su kraljevske krvi kotromaničke. Dali su sultanu više znamenitih paša (Husein-paša, graditelj krasne džamije u Pljevljima, Abdulah-paša, Sinan-paša). Crnogorci ih nazivaju *Tomaševićima*.

8. KATOLIČKI ELEMENTI NA KUPRESU

a) Od pada Bosne do konca XVII. vijeka

Kupres sve do pada Bosne pod Turke dijeli sudbinu Livna kao Livanjske Vrhovine. Nakon zauzeća Jajca na Božić 1463. po ugarsko-hrvatskom kralju Matijašu Korvinu i osnutka Jajačke banovine, Kupres njoj pripada i veže svoju sudbinu uz kraljevstvo Jajce, ali ne zadugo. Turci postepeno zaposjedaju Kupres dolazeći od Livna i Duvna. Smatrajući valjda da je kralj Matijaš prejak neprijatelj, turska se sila najprije oborila na Hercegovinu već god. 1465., učvrstila se iste godine u zaledu Dubrov-

¹⁾ Podatke zahvaljujem O. Miroslavu *Džaji*. On ima u rukopisu monografiju »Lašvansko-travnička župa i franj. samostan u Gučoj Gori« (završenu god. 1959.) i »Pabirci kronoloških podataka o rimokatoličkim župama Docu i Travniku« (1956). Tamo se nalaze ti i mnogi drugi povjesni podaci.

²⁾ Napretkova Povijest h. z. BiH., 591. – Enciklopedija Leksikograf. zavoda, III, 578. Bašagić S.: Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini, Zagreb 1931., 36.

nika, zauzela Blagaj već 1466.¹⁾, pa Trebinje 1467. i organizirala Hercego-vački sandžak početkom 1470.²⁾ Prvom njegovom sandžaku Hamza-begu predaje se Počitelj (1471), zatim do 1475. Ljubuški i Rog k. Duvna, i već ranije, možda prolazno, Hum nad Podhumom u Livanjskom polju (1469), dok se Livno kao turski grad spominje tek god. 1485³⁾, a Makarska Krajina pada god. 1493. Livno je bio preoteo iz turskih ruku Vladislav Hercegović 1463. i bio mu neko vrijeme gospodarem. Kao da mu je sudbina vezana uz bivšeg gospodara, jer kad je Daut-beg razbio Vladislava god. 1480. i ovaj se sklonio u Herceg-Novi⁴⁾, ali za kratko, pada na sjeveru i grad Livno nepoznate godine. Livno i Kupres sada su u dvije države međusobno neprijateljske i svaki odsada ide svojim putem. Kupres najprije spada konjičkom kadišku, te prusačkom konem XVII. vijeka⁵⁾. Ipak ova veza sa Skopljem uglavnom ostaje administrativne naravi. Kupres je intimnije vezan sa svojim zapadom (Livno, Glamoč, Duvno) i dalje sa zemljom preko Dinare; iz tih mu krajeva potječe većina današnjeg stanovništva kako katoličkog tako i pravoslavnog, dok mu Skoplje, gdjekada samo prolazno, uglavnom prima tek suvišak njegova stanovništva.

U tim ratovima došlo je do živog gibanja i pomicanja u stanovništvu svih tih krajeva, uključivši amo i Kupres. To vrijenje u zemlji, pouzrokovano ratom i četovanjem, nije prestalo na teritoriju današnje Bosne ni padom Srebrenika (1512) ni Jajca (1528) nego je nastavljeno na sjeverozapadu zemje sve do pada Bihaća (1592); kasnije je opet u dalnjim ratovima Mletaka i Austrije protiv Turaka znalo ponovno fatalno i buknuti. Svaki je rat krvav i nesmiljen, a turski ratovi, pogotovo oni raniji, još u većoj mjeri. Bili su to totalni ratovi, kojih se strategija sastojala u tome da neprijateljski ratni potencijali najprije unište posvemašnjim opustošenjem njegove zemlje pomoći neredovitih četa akindžija, marotoloza i drugih⁶⁾: palež ljetine i naselja, pljačka imovine, hvatanje

¹⁾ M. Dinić: *Zemlje hercega Sv. Save* 247–249. – H. Šabanović, Bosanski pašaluk, 44–47.

²⁾ Šabanović, n. dj. 45–46.

³⁾ Šabnović, n. dj. 43.

⁴⁾ Thalloczy: *Povijest Jajca*, 117.

⁵⁾ Šabanović, n. dj., 153.

⁶⁾ V. Thallóczy, n. dj. 111. – H. Kreševljaković: Kapetani i kapetani u BiH, Godišnjak I. D. BiH II, 1950, 101–102. – Kako se ogorčeno vodio Kandijski rat u Dalmaciji svjedoči list generalnog proveditora Leonarda Foscola iz Zadra 8. 7. 1650.: pred šibenskim knezom Ivanom Fr. Zorzijem svečano se obavezuju definitor fra Nikola Ružić, župnik Petrova polja fra Šimun Brajinović, visovački vikar fra Pavao Široković i nekoliko narodnih glavarâ da će na dani znak spaliti svoje domove i pridružiti se mletačkoj vojsci. Mlečani posebno hvale Ružića što je doveo mnoge vrsne junake iz Kliškog i Ličkog sandžaka među kojima i Vuka Mandušića. Ti su se sjajno istakli kod opsade Knina, Drniša i Klisa (zauzet 1647.). U borbi su poginuli fra Anto iz Duvna, fra Filip iz Cetine, fra Anto iz Bukovice, a fra Mijo iz Primorja bio nabijen na kolac u Vrani (P. Kolendić: *Fra Pavao Posilović i njegovo Naslađenje*, Rad JAZU 206, Zagreb 1915., 191–192).

roblja, gonjenje stanovništva sa starih ognjišta i, gdjekada, njegovo istrebljenje. Protivna strana počela je upotrebljavati iste metode a račun je plaćalo bijedno, nezaštićeno stanovništvo.

Odatle su nastale one bijele plohe u Hrvatskoj na kartama Valvasora i Glavaša, s natpisom »čitav kraj poharan od Malkoč-bega« tiskane cijelo stoljeće poslije njega (v. st. 56), a istotako i gorka narodna riječ: Kuda turski konj koraci, tuda više trava ne raste (*Batinić, Djelovanje II*, 26). Žalosna je istina da je jedina sreća bila za neke krajeve što su brzo i skoro bez borbe pali pod tursku vlast i tako se staro stnaovništvo u njima znatnim dijelom sačuvalo. To vrijedi u prvom redu za gornju Bosnu, a za Bosansku Krajinu upravo protivno.

Padom Bosne i osvajačkim ratovima koji su iza toga slijedili povukao se dio starog bosanskog stanovništva u susjedne hrvatske krajeve na sjeveru i zapadu. Kada su Turci i dalje nadirali, povlače se oni i dalje, a s njima i dio žitelja dotičnih krajeva. Za zapadnu Bosnu bila je neosvojena Dalmacija, posebno Cetinska Krajina, prvo utočište, kasnije, nakon pada Knina (1522) i Klisa (1537) dalmatinski gradovi na obali i otoci. Dakako, uske pruge mletačkog zemljišta u Primorju s par gradova i otoka apsolutno ne bi mogle primiti sve bjegunce, da je sav narod, kako pretpostavlja *N. Milaš¹⁾* i gdjekada *Zlatović²⁾* napustio u Dalmaciji i Bosni stari zavičaj pa ni u slučaju da su se kasnije te mase naroda prebacile i u Italiju. Na tu omašku spomenutih historičara s pravom upozoruje *M. Petrić³⁾*, a glede Italije mi bismo rekli, da unatoč pojedinaca i rijetko kada koje veće skupine tih bosansko-dalmatinskih masa hrvatskog jezika u Italiji XV. i XVI. vijeka nigdje ne susrećemo. Osim toga, kada je prošao pravi strah, ti su se bjegunci znali i vraćati pod Turke, koji su tada kao i kasnije uvijek trebali veliku radnu snagu da obrađuju njihove timare i čifluke dok su oni naokolo bili zabavljeni čestim ratovanjem. Mnogi Turci odnosno poislamljeni dio bosanskog stanovništva selio je u gradove u novoosvojenim predjelima pa je i to povećavalo potrebu za privlačenjem naseljenika. »Vlasi« stočari iz unutrašnjosti turskih zemalja nisu mogli svim tim potrebama udovoljiti, jer su i sami bili zabavljeni četovanjem na granicama, a nisu bili u većini poljodjelci nego upravo stočari. Ove konstatacije znatno oslabljuju izvjesne zaključke koje su neki pisci povlačili iz navodno posvemašnjeg odlaska starog stanovništva, njegove »smjene« na širokim prostorima Bosne i Dalmacije.

Istom padom Klisa i Like presječena je mogućnost bjeguncima iz Bosne i Dalmacije da se kopnenim putem puvuku u krajeve sjeverno od Kapele, zatim u mletačku Istru i čak do Goricve koju su ranije imali.

¹⁾ Pravoslavna Dalmacija, Novi Sad 1901., 167–168.

²⁾ Franovci države presv. Otkupitelja i hrvatsku puk u Dalmaciji, Zagreb 1888., 42

³⁾ N. dj. 26.

Mršić iz bosansko-dalmatinskog krša nalazimo u XVI. vijeku u Solkanu kod Gorice (v. u Dodatku obitelj *Mršić*) a glamočke *Glavinić* u isto vrijeme u Istri¹⁾. Dakako, nisu samo te dvije familije tako daleko dospjele, bilo ih je sigurno i drugih. Tu se otvaraju široke perspektive za istraživače ovog zanemarenog etnološko-historijskog područja.

U tom pogledu posebno su zanimljivi krajevi odmah na sjever preko Kapele koje Turčin znatnim dijelom nije uspio nikada zauzeti.

Pisac knjige o Kupresu *M. Džaja* skupio je gradivo o mjesnim nazivima i obiteljskim imenima koja imaju vezu s imenom Kupres (str. 23 – 25). Imao je pred očima današnje ili barem novije stanje, ali nije sišao dublje u povijest da ustanovi kako je do njega došlo. Posebno je otkrio velik broj takvih naziva i imena u kraju od Karlovca do Samobora i Zagreba. Začudno, mnoga od tih glasila su Kurpes, Kurpež, Kurpeš i Kurpis, a ne Kupres. Upozorio je, ona valjda nemaju veze s Kupresom nego potječu iz nekog stranog, možda njemačkog jezika.

Proučavajući povjesna vrela ta Džajina teza dobiva svoju potvrdu. Vrela su nam stari hrvatski urbari²⁾ iz kraja oko Karlovca i Modruša. Urbar grada Ozlja koji ide od 1642. pa dalje nalazi Kurpeše u Prekriju (str. 213-215), Kurpeze u Šenkovcu Fratarskom danas Fratrovčima (275, 277), Gornjem Oštrom Vrhu (294) i Brlogu k. Ozlja (283). Ipak je najstariji oblik tog imena Kurpis (Lovre, Štefan i Ivan), zapisano u spomenutom selu Šenkovcu već god. 1584. (277). Radi se tu očito o strancima, doseljenicima. Urbar spominje na više mjesta »Kranjce«, doseljenike iz Kranjske (293-295) te ljude s vrlo jasnim njemačkim imenom: Andreja Halera u Prikanovcima i Mihalja Strasa u Brlogu, gdje žive i Kurpezi.

¹⁾ Fra Franjo *Glavinić* (Ivan), podrijetlom od Glamoča, rođio se u Kanfanaru u Istri god. 1586. Vrstan propovjednik, pisac na hrvatskom, talijanskom i latinskom jeziku, glagoljaš. Od cara Ferninanda dobio je u Grazu čitavu glagoljsku i cirilsku tiskaru za tiskanje crkveno-slavenskih knjiga, prenese je na Rijeku, ali i izgubi intrigama Ivana Tomka Marnavića koji od istog cara ishodi da se ona prenese u Rim kongregaciji de Propaganda Fide. Tu ga u pripremanju i izdavanju hrvatskih crkvenih knjiga zamijeni mladi subrat fra Rafael Levaković. *Glavinić* je štampao na hrvatskom jeziku i latinskom pismu slijedeća bogoljubna djela: »Cvit svetih« i »Četiri poslidnja človika« (tj. Četiri posljednje stvari čovjeka), oboje u Mletcima 1628. (ovo zadnje posvetio je knezovima Nikoli i Petru Zrinjskom), zatim »Svitlost duše virne« (1632). Na talijanskem je tiskao povjesna djela »Origine della provincia Bosna-Croatia« (Postanak provincije Bosne Hrvatske, Udine 1648) i Historia Tersetana« (Trsatska povijest. Udine 1648.) i po jedno latinsko i talijansko teološko djelo. – U predgovoru svog »Czvita szvetih to yeszt sivot szvetih« *Glavinić* piše (prepisujemo današnjim pravopisom):

»Onomu ki bude štati (štiti) poklon i pozdravljenje ... Od imena naroda slovinskoga ... Budući dakle i ja od rečenog izniknul naroda (i ne sramujem se) i ubozih kripostnim načinom iz Glamoča Bosanskog Kraljevstva grada, starijih prid silnikom, za veru katoličansku obdržati prenesen u Istriju ... zato jezikom hteći progovoriti materinskim trud od život(a) svetih izpisati prijah ...«

I drugi jedan *Glavinić*, imenom *Sebastijan*, bio je rođen u Istri (u Pićnu, god. 1630. od oca Nikole iz Glamoča. Napisao je latinskim jezikom knjigu »O moskovskim stvarima« te »Kratak i sažet prikaz Like i Krbaće«, oba djela od vrijednosti te pjesmu pohvalnicu u čast hrvatskom leksikografu Ivanu Belostencu. Bio je posvećen za senjskog biskupa god. 1691., a umro 1698. (Znameniti i zasluzni Hrvati 925.–1925., Zagreb 1925., 93. – Za ispis gornjih podataka o obojici *Glavinića* zahvaljujem g. Miroslavu Ćorkoviću iz Zagreba.

²⁾ Lopastić R.: Hrvatski urbari I.

Kod hrvatskih doseljenika novijeg nadnevka urbari tu okolnost i upisuju. Selo Prekrije bilo je od Turaka opustošeno, pa god. 1560. nanovo naseljeno od Hrvata Mikule Radičića, Filipa Vlašića i Petra Bendekovića »koji vsi pred silom turskom sa vsom svojom družinom od onkraj Bišća iz mista Vrhovja u kršćanstvo dojdše« (232–233). U istom selu je i jedna grana Kurpeša, ali kod nje ništa ne stoji da su starinom Hrvati i iz kojeg bi kraja bili.

Ukratko, Kurpeši, Kurpezi i Kurpizi nisu podrijetlom Hrvati i ime postepeno promjeniše u »Kupres« samo oni koji odseliše dalje, k Samoboru i Jastrebarskom. Prema tom s Kupresom u Bosni nemaju ništa zajedničkog.

Ipak karlovačko-ogulinski kraj velikom vjerojatnošću imao je bližih veza s bosanskim Kupresom. U starim urbarima nalazimo o tome prilično gradiva koje bi zavredivalo posebnu studiju.

Iz Modruškog urbara god. 1486. doznajemo za stare hrvatske rodove koji su živjeli koncem XV. vijeka, dakle već iza pada Bosne, u tom kraju. To su, uz ostale, Drivodelići, Domšići, Brkići, Brlići, Antunovići, Gojmerčići (iz Gojmerja, danas Gomirje), Jarnjević, Lopčići, Miroslavići, Skukani, Salopeci itd. (30–36, 43–45, 66–67, 75 itd.).

Kraj njih nalazimo niz imena koja dolaze na Kupresu i oko njega u bosansko-dalmatinskom Kršu. Takvi su ponajprije *Rilići*, (Lovro i Marko Rilić u Ilijašević-selu k. Modruša god. 1486). Zatim tu su i *Mršići* (M(a)ršić Mikica, Mihael i Jurica u selu Brlogu god. 1642. ili nešto kasnije, str. 257), Ive *Papić* u selu Krakaru više Drežnice, *Ivančići* u Reštovu 1642. itd. sve do *Bušića* kojih ima na Kupresu i na više mjesta u Hercegovini, Dalmaciji i zapadnoj Bosni (u Ponikvi »Vlasi« Milin, Radivoj i Ivan Bušić, a među drugim »Vlasima«, prebjeglim iz Bosne, također su Mihalj Jurjević, Tomo Divić i drugi, dijelom katolici Hrvati, str. 347–348, 328). Možda i samo Ilijašević-selo podsjeća na doseljenike iz Bosne. Poznajemo fra Bonu Ilijaševića »Jajčanina« župnika u Skoplju od 1. 8. 1745. te obitelji *Ilijaševića* u lašvanskoj (travničkoj) župi god. 1743. u Skakavcima i 1768. Polju k. Travnika¹⁾. Slično poznajemo *Krešiće* i *Žajke* (*Džajkići* u Rami, starinom Hrcegovci) u Novakima, *Barušiće* (*Barušići?*) u Ozaljskoj Varoši, *Šiliće* u Pišćakima i sl.

Ne mislimo dokazivati za svaku od ovih obitelji, da je došla s juga uopće ili za neke da su upravo s Kupresa. Međutim množina i srodnost ovih imena s onim na Kupresu i oko njega upravo iznenađuje. Na svaki način je jasno da ove obitelji ili rodovi, ako su doseljenici, nisu došli u zapadnu Bosnu od Karlovca i Ogulina nego protivno. Ovo je samo putokaz, a produbljena studija o tom predmetu mogla bi nam više toga i jasnije pokazati. Na svaki način, brzo nakon osvojenja Bosne put za bosanske bjegunce vodio je najprije u Dalmaciju i onda dalje na sjever

¹⁾ Mandić, Chroati catholici, 54, 161.

preko Like i Korduna k Istri i drugim krajevima. Kasnije će taj put biti presječen ali u to vrijeme još je uporabiv.

Valja nam upozoriti još na neka osobna imena koja su kasnije postala prezimenima u istom ili sličnom obliku. Tu je n. pr. *Smole* Petkošić. Poznato je prezime Smole, posebno u Sloveniji, na Kupresu *Smoljo*, u Hercegovini *Smoljan*. U Grabarju župe Lešće zabilježen je god. 1486. *Kirin sin Brozov*. Kirin je u tom kraju vrlo rašireno ime i dolazi od sv. Kvirina, biskupa-mučenika u Sisciji (Sisku) za rimskog vremena. Selo Kirin na Kordunu dobilo je njemu ime odnosno po njegovoj crkvi u tom selu, *Broz* je, kako se vidi, bilo tada osobno ime, barem u većini slučajeva, da kasnije postane imenom obitelji.

Dolaskom i širenjem turske vlasti nastaje i nova podjela zemlje na kadiluke i vilajete, sudske i upravne jedinice. Kupres se nalazi u kadiluku i vilajetu Neretvi, spomenutom prvi put 1477.¹⁾, sa sjedištem u Konjicu. Prodiranjem Turaka širi se i spomenuti kadiluk do Sane i Une (nahije Unac, Srb, zatim Sana ili Ključ, Sanica i Blagaj na Sani²⁾). U bližoj okolini Kupresa nalaze se nahije koje su postale od starih župa i nose njihovo ime kao Hlivno, Dlamič (Glamoč) ili Biograd, Duvno, Rama i Skoplje sa Susidgradom, kojem kasnije pridolazi i nahija Akhisar (Biograd) ili Prusac, s kojom će se i ona prva spojiti u jednu, Skoplje ili Prusac. Od starih župa dijele se i nastaju nove nahije kao Sarumiše, Sarumiševu u donjem Livanjskom polju, Rog kod Duvna (Roško Polje), Janj, Soko (kasnije zvano Jezero) i Gerzovo. Neke od tih nahija turski dokumenti nazivaju »vlaškim« kao napr. Kupres (god. 1516. sa 12 džemata odnosno 79 porodica i 17 neoženjenih ljudi sa »vlaškim statusom« pred turskim vlastima), Grahovo (već prije 1528. ocijepljeno od kadiluka Neretva i dodijeljeno onomu u Skradinu), Skoplje (24 džemata sa 24 sela), Dlamoč i slično. Pada u oči da Glamoč ima samo 9 džemata doseljenih »Vlah«-stočara sa 32 obitelji i 8 samaca u pet sela,³⁾ što znači da staro stanovništvo, katoličko i sada dijelom islamizirano, uz nešto bivših bogumila, još uvijek čini dobru većinu stanovništva, daleko više već na Kupresu. I ostale nahije, osobito Sarumiše, Unac, Srb, Soko i sl. iskazuju mnogo novih stanovnika, ali ih Turci ne nazivaju izričito »Vlasima«.

Kako je postepeno nestajalo starog, nacionalno i vjerski homogenog stanovništva u ovim nahijama današnje zapadne Bosne? Dok smo na Kupresu taj proces mogli barem približno pratiti, u drugim nahijama, uslijed pomanjkanja povjesnih vrela, to ne možemo nikako. Nada je da

¹⁾ Šabanović, n. dj. 151.

²⁾ N. dj. 153–154.

³⁾ N. dj., 152.

će dosad neobjelodanjeni turski dokumenti unijeti nešto svjetla u to pitanje.

Grahovo i Unac pripadali su Kninskoj biskupiji, s brojnim crkvama i župama, Livno (sa Sarumišem, na sjevero-zapadnom dijelu polja) i Glamoč Splitskoj nadbiskupiji¹⁾. Karlo Martel ustupa svom pristaši banu Pavlu Šubiću i njegovoj braći pleme Unčane (u Uncu) i Pset (Psat) god. 1292. od kotara Drežnika »do granice zemlje koja se zove Bosna«²⁾.

S dolaskom turaka Hrvati u tim krajevima dobrim su se dijelom povukli pred Turcima, ali ne svi. Nije to, uostalom ni bilo moguće u onako teško pristupačnom i gorskim lancima ispresijecanom kraju. Svjedokom je toga crkva sv. Ivana u Sajkovićima u Sarumišu koja postoji još god. 1528³⁾. svakako s nešto katoličkih vjernika a kasnije se ne spominje. Zaostale skupine starosjedilaca stupaju se s doseljenim stanovništвом. Spomenute nahije postaju s vremenom čisto pravoslavne i srpske, pa se u njima, radi odlučnog i jednodušnog držanja u pogledu islamizacije, nijesu uspjela stvoriti ni muslimanska naselja. Tako je to ostalo do današnjeg dana. Tu je na poseban način došla do izražaja veća ekspanzivnost pravoslavnog elementa nego katoličkog, kako to ističe *Cvijić*⁴⁾, koju on pripisuje »nezgodnom periferijskom položaju katoličkih narodnih delova« (nakon turske invazije) i univerzalnog karaktera katolicizma pa »oni duboki narodni instinkti nisu tako čvrsti u katoličkom delu našeg naroda kao u pravoslavnom«.

Prvi faktor u krupnim promjenama u sastavu stanovništva bile su na svaki način velike i više puta ponavljane migracije stanovnika zapadne Bosne, i to u oba pravca: odseljivanjem i doseljivanjem. Zahvatale su i daleko šire krajeve, posebno skoro cijelu srednju i sjevernu Dalmaciju, što je u našem slučaju posebno važno. Te migracije nisu sistematski i dokumentarno proučene. Mnogo toga treba dopuniti i ispraviti, osobito glede brojeva u kojim se neki historiografi teško snalaze i tvrde nemogućnosti. Među ostalim, primjeri u tom pravcu jesu *Batinić* i *Milaš*⁵⁾ koji gdjekada, kako se čini, broj ljudi zamjenjuju s brojem porodica i tim istim

¹⁾ *Smičiklas*: Codex diplomaticus II, 193. (za god. 1185.), II, 252 (1192) i III, 58–59 (1207).

²⁾ Isto, III, 104–105; Napretkova Povijest BiH, 240.

³⁾ *Šabnović*, n. dj. 152.

⁴⁾ Balkansko Poluostrvo i Južnoslovenske zemlje I, Beograd 1922., 178–179. Osim toga treba uzeti u obzir i značaj doseljenih stočara, često polunomada, u rano tursko doba koji se formirao u vrlo teškim uvjetima života i borbe sa škrtom prirodom i susjedima radi ispasišta, a zatim i turske povlastice, barem u prvim fazama njihove seobe.

⁵⁾ O *Batiniću* v. str. 423. – *Milaš* (Pravoslavna Dalmacija, 168) piše da su Turci između 1523. i 1527. naselili nekoliko hiljada srpskih familija u Bukovici, Kotarima i oko Knina. Usporedivši brojeve doseljenika tog vremena po nahijama zapadne Bosne (v. str. 423) od 32 familije u nahiji Glamoč do 150–160 u nahiji Skoplje, Milaševa je procjena

podeseterostručuju brojeve ljudi u pokretu. O tim nešto kasnije. O migracijama u zapadnoj Bosni i Dalmaciji govorи *Džaja* (v. 166–168) i *M. Petrić* (n. dj. 25–28). Mi ћemo ovdje istaknuti samo nekoliko pojedinosti.

Kliški sandžak koji se prostirao srednjom Dalmacijom te dalje Bosnom do gornjeg Vrbasa, Jajca i Konjica imao je prema popisu god. 1600. preko 30.000 težačkih familija, a god. 1624, za 1/3 manje t. j. 20.000. Pretpostavivši, bez kritike, da su ti brojevi oprilike ispravnii, što ovdje ne želimo tvrditi, vrlo je osjetljiv, i siguran, pad broja stanovništva. Uz moguće kuge i druge nedaće dolazi ovdje do emigracija velikih razmjera, ali ne preko mletačkih granica na njihov teritorij nego u granicama Turskog carstva. *Erdeljanović* donosi podatke Dr. Đ. Popović-Munyatovića o novim bunjevačkim župama u Kaločkoj nadbiskupiji god. 1662. Katolički Bunjevci iz Dalmacije bili su doselili u Bajski trokut i okolicu Sombat-Subotice namjesto starijih srpskih (»rackih«) stanovnika koji su odselili dalje uz Dunav prema Ostrogonu odnosno tursko-ugarskoj granici (pretpostavljamo, po naredbi Turaka)¹⁾. Naprotiv, u Kliškom sandžaku oko god. 1600. spominje se iseljenje velike mase naroda »na Dunav«, oko 30.000 duša²⁾. Međutim, taj se proces odigrao u više navrata, uglavnom kasnije. Tim, dakako, nisu isključene i brojne manje migracije u oba pravca, u i izvan turskog područja.

Spominju se i selenja naroda iz Zagore i Bosne u Istru nakon Kandijskog rata (1669) »oko Pule i u drugim mjestima opustošenih kugom«³⁾. Ranije smo govorili o Glavinićima iz Glamoča i drugim doseljenicima u Istru već u prvoj polovici XVI. vijeka.

U ogorčenim borbama i pustošenjima Kandijskog rata došlo je opet do znatnih migracija, posebno nastojanjem Turaka da ponovno nasele svoje poharane posjede u Cetini, Ogorju i Zagori. Odasvud pozivaju težake, najviše iz Hercegovine pa Duvna i Rame⁴⁾, a sigurno nešto njih i sa prenapučenog izbjeglicama mletačkog teritorija kako se to dosta put i kanije događalo.

Kako smo vidjeli (str. 339) već u drugoj polovini XVI. stoljeća postoji na Kupresu stalni svećenik, a uz njega i katolička župa. Ona će biti izričito spomenuta god. 1623. u izvješću fra Grge iz Neretve⁵⁾. Ona je vjerojatno propala u Kandijskom ratu a možda se čak održala do velike

daleko uveličana, a ktome i nedokumentirana. Da staro stanovništvo nije u cijelosti napustilo svoj zavičaj, vidi se iz kasnijih događaja. Broj katolika u Bosni sa turskom Dalmacijom i Slavonijom iznosio je po izvještaju rim. »Vjeroplodnici« g. 1622. oko 300.000 duša (*Frlati, Illyricum Sacrum IV*, 193), po nadbiskupu P. Masarechiju 1623./24. istotoliko (Starine sv. 39,8) i po At. Georgiceu god. 1626. 250.00 (Starine 17, 128).

¹⁾ O poreklu Bunjevaca 17.

²⁾ Isto 18.

³⁾ *Zlatović*, n. dj. 133–134.

⁴⁾ Isto mjesto. Kod *Petrića*, n. dj. 26.

⁵⁾ V. naprijed str. 166, bilješke 3 i 4.

seobe iz Rame i zapadne Bosne god. 1687. i 1688. Tada franjevci ramskog samostana iz svojih župa Glamoča, Kupresa, Hlivna, Skoplja, Duvna, Rakitna, Doljana i Rame izvedu oko 300 familija ili, jasnije, do 5000 duša, kako svjedoče izvještaji Jerolima Kornera i O. fra Vučkovića¹⁾. Većina spomenutih mjesta imala je svoju župu, a možda tako i Kupres, iako nije mnogo vjerojatno. Službene verzije mletačkih predstavnika bit će oprezne i pouzdane glede brojeva. *Batinić* se priklanja verziji franjevačke molbenice na mletačkog dužda koja govori o 5000 porodica izvedenih u razna vremena i naseljenih među Borajem, Prologom, Mosorom i Dragovićem²⁾. To bi moglo odgovarati činjenicama samo ako se uzme period dulji nego je trajanje Bečkog rata (1683–1699).

Izbjegli narod iz zapadne Bosne smjestio se u ona ista naselja koja su već ranije, između 1669. i 1677. primila nešto bjegunaca iz Bosne. Za kasniji razvoj migracija od znatne su važnosti imena tih sela: Zasiok, Bitelić, Bajagić, Gala, Otok, Ruda, Grab, Čaćvina, Tijarica, Hrvace, Potravlje, Ogorje, Muć, Sinj, Turjaci, Trilj, Voštane, Strizirep, Aržano, Svib, Vojnić, Dicmo, Dugopolje, Prugovo, Konjsko, Brštanovo, Lećevica, Prgomet, Bristovica, Blizna, Ljubitovica, Suhodol, Visoka i Čvrljevo³⁾. Dakako, nisu to sva sela u kojim su se nastanili izbjegli Bosanci tog i ranijih vremena. U Tučepima je napr. više od pola stanovnika starinom iz Bosne i Hercegovine, a mjesto ovdje nije spomenuto, slično i u Vrlici. Istotako ih se dosta naselilo i u Split »i u gradu trgovinu tako razvili, da se od njihovih dućana jedna od poglavitih ulica nazva 'Bosanska ulica'«⁴⁾.

S katoličkim izbjeglicama došlo je mnogo i pravoslavnih iz Bosne⁵⁾. Da li je među njima bilo i Kuprešaka, nije zapisano. Sigurno je međutim da je i Kupres u tom ratu najvećim dijelom opustio. S njega je otisla i zadnja katolička obitelj, a i pravoslavnih je jedva što ostalo (vidi str. 390–391 o starosjedilačkim rodovima). Ispitivanja *Milojevića* pokazuju da su se tek rijetki srpski rodovi nalazili na Kupresu u XVIII. stoljeću, a i tu datiranje kod nekih nije sigurno. U Blagaju napr. ni jedna pravoslavna porodica nije bila u selu prije početka XIX. vijeka, dok je tu manji broj Hrvata bio još sredinom XVIII. stoljeća (Plazibati, Bekavci, Barišići i sl.). U Novom selu kod Blagaja nalazila se koncem XVIII. vijeka tek porodica Petkovića, doseljena od Nikšića, a sve druge su pridošle tokom XIX. vijeka, neke istom pred okupaciju. U Riliću su samo Ivankovii doselili prije XIX. vijeka, svi ostali tek kasnije. U oba Ravna i Musićima samo su dva roda starija, nepoznato kada su doselili (valjda u XVIII. vijeku) – osim muslimanskih koji su tu starosjedioci ili vrlo stari doseljenici od kojih

¹⁾ *Petrić*, n. dj. 27.

²⁾ *Batinić*; Djelovanje Franjevaca u BiH. II, 166.

³⁾ Isto 165–166. Kod *Zlatovića*, n. dj. 153.

⁴⁾ *Zlatović*, n. dj. 202.

⁵⁾ Isto 48.

su Begići doselili iz Cetine koncem XVII. stoljeća – dok su sve ostale pravoslavne porodice pridošle tokom XIX. i nešto XX. vijeka¹⁾. Velika je šteta što nema o pomicanju starih srpskih rodova s Kupresa u XVII. vijeku ništa zapisano.

b) Nakon god. 1700. – Stare obitelji

Nakon oba velika rata od sredine XVII. vijeka do njegova kraja i mira u Karlovcima (1699) pružao je Kupres sliku pustoši i uništenja. Sela su u većini propala, kršćansko stanovništvo obiju vjera prebjeglo u Dalmaciju, muslimansko se prorijedilo te iz mnogih sela povuklo u utvrđena mjesta Šuicu i Kupres i njihovu bližu okolicu.

Ipak nije najniža točka propadanja Kupresa bila godina 1700. Još je jedan rat prohujao ovim krajem, onaj tursko-mletački god. 1714.–1718. Dva puta se velika turska vojska skupila na Kupresu da osvoji Sinj i Dalmaciju, ali bez uspjeha. Još jednom stnaovništvo Livna i Duvna, sa stokom i ono svoje sirotinje, bježi na mletačko tlo²⁾. Kupres se ne spominje u seobi. Njegovo katoličko i pravoslavno žiteljstvo bilo je već ranije iselilo, možda uz neznatne izuzetke. Još jednom nešto dobrovoljaca iz Bosne učestvuje u borbama protiv Turaka. Među njima je i Ivan, predak livanjskih Marijanovića-Tadića koji gine kod Klisa 1717. ili 1718. (v. obitelj Tadića u Dodatku). Nakon poraza i neuspjeha s Austrijom i Mletcima Turska sklapa mir u Požarevcu (1718). Državna granica na zapadu bude konačno postavljena na hrbat lanca Dinarskih planina i ostade do danas nepromijenjenom međom između Bosne i Dalmacije.

Istom nakon 1718. počinje se Kupres polagano oporavljati. Nešto o tomu pričaju nam izvješća biskupskih pohoda Delivića (1737), Dragičevića (1741) i drugih apostolskih vikara turske Bosne. Naselja na Kupresu su rijetka i s malo stanovništva. Najveće katoličko selo Zlosesla, nekad Vukosići, broje tek jednu jedinu kršćansku kuću, ali ima i nešto muslimana koju tu brzo nestaju. Istom oko god. 1700. dobiva selo ovo svoje neprijatno današnje ime, ne znamo radi kojeg hudog događaja (v. naprijed str. 55). Zastavnik Božić³⁾ nalazi god. 1785. u njemu 25 kršćanskih obitelji, u Rastićevu 10, u Blagaju 6–7, ne veli da li katoličkih ili pravoslavnih. Rilić i Donji Malovan kao sela tada ne postoje. Gornji Malovan ima 4 »kršćanske« kuće i mlin. Imena tih katoličkih obitelji poznajemo iz biskupskih izvještaja (v. str. 179 i 183).

O selima u zabačenim kutowima polja Božić ništa ne govori. Držimo da su neka od njih ipak postojala s vrlo malim brojem stanovnika.

¹⁾ N. dj., vidi kod dotičnih sela (Blagaj 68, N. Selo 64–65 itd.)

²⁾ Zlatović, n. dj. 196.

³⁾ Kreševljaković-Kapidžić: Vojno-geografski opis Bosne pre Dubički rat 1785.. Sarajevo 1957., 77–78.

Milojević¹⁾ bilježi predaju Đurića u Donjem Vukovsku koji su doselili početkom XIX. vijeka od Knina: ovdje je bila »pustinja« i bezi su primali »zločince« koji su bježali iz Dalmacije. U Gornjem Vukovsku stanovali su muslimani, a od srpskih familija stari su doseljenici nepoznata podrijetla tek Malići. Sva druga plemena doselila su istom u XIX. vijeku²⁾.

Razmjerno najnaseljeniji bio je Gornji Kupres, uglavnom islamski živalj među kojim više begova, a zatim katolika, njihovih kmetova. Blizina tvrdog grada Kupresa u kojem Božić bilježi 30 muslimanskih kuća davala je osjećaj sigurnosti i drugima po selima u opasna vremena. I kasaba Šuica bila je sa svih strana okružena palisadama i rovovima. Po istom Božiću³⁾ bilo je u njoj 160 muslimanskih kuća; katoličkih, izvan utvrda, bilo je 14, što znamo iz Bogdanovićevo izvješća⁴⁾. God. 1743., 25 godina ranije, bilo je tu tek 5 kršćanskih obitelji⁵⁾ što znači da je doseljivanje već u toku.

Koji su *stari* hrvatski odnosno katolički *rodovi* postojali na Kupresu prije god. 1700.?

U tom pogledu vrela su vrlo oskudna za zapadnu Bosnu uopće, a za Kupres pogotovo. Turska vrela ne spominju prezimena, osim posve iznimno; druga su propala ili ih dijelom onda nije ni bilo na pr. crkvenih matica. Tako o starim rodovima jedva što znamo, a i to iz izvora izvan Bosne, osobito iz Dalmacije.

Tako napr. poznajemo dva mlada naučnika umjetnih zanata iz Bosne koji uče svoje struke u Splitu god. 1431. kod ondašnjih poznatih majstora, slikara Blaža iz Korčule i kipara, kasnogotskog majstora Andrije Alessi-a: Martina *Borkovića iz Jajca* koji uči slikarstvo i Jurja *Gradimilovića iz Veselje Straže*, naučnika umjetnog klesarstva. Nije sigurno da su to njihova ustaljena prezimena⁶⁾. Mogla bi biti i imena izvedena iz očeva imena. U Jajcu, tada gradu s katoličkim pučanstvom, poznajemo obitelji *Relić* i *Križić*⁷⁾.

U Glamoču poznajemo stare rodove *Posilovića* i *Glavinića* koji su tu u XVI. i XVII. vijeku (v. str. 371–372, 376).

O Livnu i okolici imamo više podataka⁸⁾. Iz XIV. vijeka poznajemo *Voihniće*, *Mihoviloviće* i *Galešiće* (ovi su izumrli tek nakon 500 godina, za kuge u Livnu god. 1814.–18., a srodnici im, muslimanski Galešići žive još i danas u Sovićima u Rami), nadalje *Ciprijaniće* od kojih su Ratkovići i Matijevići u Vrlici. Darovnica kralja Stjepana Ostoje

¹⁾ Milojević, n. dj. 97.

²⁾ Isto, 94.

³⁾ N. dj. 78.

⁴⁾ Mandić, Chroati catholici 132.

⁵⁾ Isto 46.

⁶⁾ J. Kujundžić u reviji Dobri Pastir 1966., 375–376.

⁷⁾ Thallóczy, Povijest Jajca, 201.

⁸⁾ Petrić, n. dj. 31–32.

vojvodi Hrvoju Vukčiću od 8. 12. 1400. spominje livanjske rodove *Gajčiće* od Bistrice, *Galope* od Vrda, *Klaščiće* iz Dobroga, *Mratinoviće* iz Miša, *Sučečiće* (kasnije *Sučići*) iz Or'rusa (Orguz), *Utihjerčiće* iz Grebaca, *Rupariće* i *Dobrinoviće*¹⁾.

Po navodu *B. Desnice*²⁾, uz depešu Antonia Zena od 3. 11. 1687., sinjskog kapetana, bio je priložen i popis doseljenika iz Rame. *Petrić* ga nije našao u arhivu franjevačkog samostana u Sinju³⁾, ali se možda ipak pronađe u Državnom arhivu u Veneziji ili u Zadru, što bi bilo od velike važnosti za etnološka istraživanja zapadne Bosne i susjednih krajeva Dalmacije. Nerazumljivo je da Desnica taj značajni popis, prvi svoje vrste u ovim krajevima, nažalost već zagubljen, nije objelodanio ili druge upozorio da to učine.

Već iz gornjih navoda se vidi kako smo siromašni starim podatcima o obiteljima i rodovima Zapadnih strana Bosne prije g. 1700. Poznajemo sa sigurnošću tek jednu staru kuprešku obitelj XVI. i XVII. vijeka (v. str. 368–369), *Gudelje* a i te danas na Kupresu nema. Više današnjih *sinjskih rodova* bosanski su prebjезi iz god. 1687.⁴⁾. Takvi su Grabovci, Vuletići, Lovrići, Midenjaci, Žanke i drugi. Za Midenjake ime im kaže da su došli ispod gorske kose Miden u Duvnu. Za ostale ne znamo odakle su pa bi stvar trebalo istom istražiti. *Lovrići* na Kupresu (v. u Dodatku obitelj Lovrići) smatrani su izrazito sinjskim rodom, a ne znaju da su oni zapravo iz Bosne, možda upravo sa Kupresa, došli u Sinj.

Još jedna obitelj bila je na Kupresu prije god. 1700. To su *Vukovljani*, prebjезi u Dalmaciju sa Vukovskog polja. Skopaljske maticе vjenčаниh MV 21. 3. 1778. br. 214 bilježi Tomu Vukovljanina (Vucovgljanin) kao vjenčanog kuma pri ženidbi Joze Ljubošinovića i Lucije Brnjić. MK od 14. 3. 1780. navode za Tomu da je »od Dicma«, rođen u Dicmu k. Sinja. Obitelj je starinom iz Vukovska, izbjegla u Dalmaciju, u Dicmo, možda za Bečkog rata; povratila se natrag u Bosnu nekih 90 godina kasnije, ali ne više u Vukovsko nego u Skoplje. Dakako, dok su bili u Vukovsku, nosili su neko drugo ime, a tek nakon seobe, po mjestu odakle su došli, nazvani su Vukovljanim (slično tako prezime Kuprešak, Ramljak, Posavac, Sarajlić i sl.). Koje im je bilo staro ime? U Gubinu k. Livna postoji pravoslavna obitelj Vukovljak, doseljena iz Cisljana u Cetini, a staro im je prezime *Bilić*. Moguće su Vukovljani i Vukovljaci jedan te isti rod, samo dva naziva za isti pojam doseljenika iz Vukovska u dva različita kraja Cetine. Ne smeta ni to što su oni različite vjere. U

¹⁾ *Kukuljević I.*: Spomenici bosanski i crnogorski, Arhiv za jugosl. poviestnicu II, Zagreb 1852., 36–37. – *Miklosich*, Monumenta serbica, 248–249.

²⁾ Smrt Stojana Jankovića i seoba ramskih franjevaca u Dalmaciju, Magazin Severne Dalmacije I, Split 1934., 40–42.

³⁾ *Petrić*, n. dj. 27, bilj. 57.

⁴⁾ Isto 27. – *Milojević*, O privredi i naseljima u dolini Cetine i Krke, Glasnik Geografskog društva XI, Beograd 1925., 65.

starom Vukovsku bilo je i muslimama i pravoslavnih, i katolika. A ako je jedna obitelj bila spočetka jedne vjere, ne znači da poslije nije mogla preći i na drugu. Ime Bilić inače nose samo katolici u Livanjskom kraju¹⁾. Vladić bilježi da su franjevci iz Rame imali duhovnu pastvu i u Vukovsku,²⁾ ali ne navodi kada je to bilo. Dakako, sve je ovo moguće ali mi bez novih dokumenata ne možemo do kraja razjasniti prošlost ove obitelji.

c) Vraćanje i doseljavanje

Nakon svog ledišta nenaseljenosti i pustoši u vrijeme mira u Požarevcu (1718) Kupres se opet počeo lagano i neprimjetno naseljavati. Mlečani nemaju interesa da zadrže sve prebjegi iz turskih ratova. U njima su, doduše, domaći »Morlaci« u Zagori i uskoci iz Bosne činili glavnu udarnu snagu mletačke vojske koja je uspješno gonila Turke, ali u miru prebjegi su značili suvišak ljudstva koje samo treba hraniti i nepotreban balast. Zato se nisu opirali povratku onih koji su htjeli natrag u Bosnu. S druge strane, muslimanski zemljoposjednici u Bosni trebali su kao koricu kruha radnu snagu za obradivanje tolikih pustih zemljišta. I tako je stručna migracija potekla obrnutim smjerom. Kao nekim neizrečenim sporazumom prirodni razlozi seoba zamijenili su one političke i bili jači od njih.

*Cvijić*³⁾ lijepo iznosi razloge ekonomskih migracija. Ovi djeluju stalno i pokreću stanovništvo na seobu. Nakon teških ratnih perturbacija i stvorenih nerazmjera između pojedinih zemalja njihovo je djelovanje još upornije i brže.

Karakteristika ovih migracija jest znatna razlika između matice, privredno slabije zemlje, i zemlje naseljavanja, ekonomski jače. Najveća je razlika između Krša i plodne Panonske nizine odnosno njezinih brežuljkastih terena. »U karsnim predelima ima vrlo malo ziratne (obradive) zemlje, a priraštaj stanovništva je velik. I u normalnim godinama postoji nesrazmjer između izvora za život i broja stanovništva«. Da se ono mogne prehraniti, mora se seliti. Prema tome postoje uvjeti za prirodnu i stalnu migraciju⁴⁾.

Iznosi zatim klimatska kolebanja, izmjenu vlažnih i hladnih godina sa sušnim i toplim. Sušne godine nigdje nisu tako nerodne kao u kršu. Hladne godine, i kraj neznatno snižene temperature kad ona padne ispod potrebnog minimuma, donose oskudicu i glad. Uslijed turskih ratova i ekonomskih kriza znao je dovoz hrane iz privredno jačih krajeva biti onemogućen ili barem vrlo otežan, što je onda sililo čitave krajeve na

¹⁾ Petrić, n. dj. 85.

²⁾ Urežnjaci iz Rame, almanah Hrvatska duša, Virje 1924., 37.

³⁾ Seobe i etnički procesi u našem narodu, Sarajevo 1922., Prosvetina biblioteka, sv. 8, 8–11.

⁴⁾ Isto, 8.

seobu. Upravo onaj razlog, uz teške i opetovane suše između god. 1774. i 1782. izazvao je skoro masovnu seobu i naselio ponovno Posavinu i neke druge krajeve Bosne¹⁾ koje je hrvatski elemenat bio napustio velikim dijelom 90 do 100 godina ranije. – Možda je čudno da sve ovo iznosimo, kad su i Dalmacija i zapadna Herceg-Bosna slični kraški tereni. Istina je, ali je nerazmjer stanovništva i obradive zemlje, odnosno životnih potreba i mogućnosti proizvodnje u te dvije zemlje tog vremena bio različit pa je žiteljstvo, kao u dvije spojene posude, moralo strujiti iz jedne u drugu.

Posebno je zanimljiv »naročiti ciklus razvijanja emigracije u planinskim dinarskim oblastima« koji Cvijić konstatira²⁾. »Svakoj jačoj migraciji prethodio je takav priraštaj stanovništva koji se svršava prenaseљenošću planine ... nedovoljna sredstva za život ... Pojedine porodice odlaze iz sela i penju se iz doline na planine i visoravni; tu su imali katune koje pretvaraju u sela ... Tom kretanju na više postavljena je prirodna granica i ono mora zastati. Od tog momenta nastaje iseljavanje. Kad se stanovništvo iseljavanjem razredi, onda se oni sa visina vraćaju u niže zemljiste. Zatim se gornji proces obnavlja.« Sličan proces doživio je Kupres više puta u svojoj dugoj povijesti.

Prirodni razlozi spontanih emigracija u kraškim predjelima djelovali su stoljećima na sličan način, posebno oni »cikličkog razvijanja emigracija« i proizveli velike i trajne učinke. Tipične porodice našeg Krša, među njima posebno one bunjevačke koje se lako razaznaju, neprestano su u gibanju, u seobi, poput grašaka i komadića mesa u *kipućem kotlu*. Pojedini rodovi i porodice nalaze se pomalo posvuda razasute po planinskim predjelima Krasa, posebno oko Velebita, Dinare i Čvrsnice, odkle se oni onda dalje pomiču prema ravnijim i plodnijim predjelima srednje Bosne, Posavine i Slavonije gdje onda trajno ostaju. Inverzije su posve iznimjan slučaj od tog pravila (v. obitelj Posavac u našem Dodatku). Radi toga lagalog ali stalnog gibanja obično je vrlo teško ustanoviti pravu staru postojbinu odakle pojedine familije potječu. Tu nam narodna predaja bez pismenih dokumenata skoro nikada ne može pomoći do konačnih rješenja. Vidjet ćemo to razmatrajući podrijetlo pojedinih obitelji i rodova.

Dakako, veliki događaji kao što je turska invazija i njom izazvani ratovi kroz nekoliko vjekova kojim je bila karakteristika da su bili praćeni migracijama golemih razmjera, više onim organiziranim nego spontanim,

¹⁾ Dr. Bujas, Makarski ljetopis, Zagreb 1957., 279 ss., piše za god. 1774.: »Svega lita nije dažd pa i tako bilo je izgorilo svekoliko«. Za god. 1775.: »Od suše nesto vode, pa se po dan hoda išlo na vodu. Žito sve izgorilo, pa ni simena nije se uhvatilo. Mnoge kuće od istog Zagorja ... digoše se sasvim i otidoše u tursku zemlju, da se prehrane da ne bi umrli od glada.« G. 1779. i 1782.: »Pobiže sve u Posavinu za hranom.« – U starim skopaljskim maticama vidi se upravo tog vremena vrlo znatan priliv doseljenika iz Dalmacije.

²⁾ Cvijić, n. dj. 9.

izbacili su iz svog ležišta osovinu običajne, prirodne, i često puta cikličke migracije, promijenili im ritam, obujam i pravac te dovele do krupnih promjena u sastavu stanovništva u svim krjevima dokle je dosezala granica Osmanlijskog carstva, a gdjekada nešto i preko njih.

O tome je već bilo govora. Ovdje ćemo malo pobliže zaviriti u migraciono gibanje iz Dalmacije u Bosnu nakon velikih ratova XVII. vijeka, posebno ukoliko se ono tiče **Kupresa i Skoplja** kojemu je Kupres pripadao u crkvenom pogledu dok se nije osamostalio i postao posebnom župom.

Donosimo, u tu svrhu, napreskok nekoliko izvadataka iz skopaljskih matica gdje je više puta izričito spomenuto odakle je neka osoba doselila odnosno gdje je ona bila rođena. To se mnogo češće spominje kod ženskog svijeta nego kod muškaraca, iz jednostavnog razloga što župnik smatra važnijim upisati mjesto gdje dotična obitelj kojoj je muškarac glava sada boravi, u kojem selu i kraju nego odakle je ona doselila. Nisu navedeni slučajevi, gdje je neka obitelj doselila »na etape« iz Dalmacije zadržavši se privremeno napr. u duvanjskom i livanjskom kraju pa stižu na Kupres kao »Duvnjaci« ili »Livnjaci«. Kupres sa svojom oštrom klimom i dugim zimama, ostao je za mnoge samo prolazno prebivalište, neka brv preko koje se onda dalje prelazilo u pitomije krajeve Bosne.

Evo tih par *izvadaka iz matica* o kraju odakle su oni dolazili:

Ivan (bez imena), doseljenik iz Petrova polja, MK 1. 8. 1745.

Franjo Mašić iz »Tučepi(h)« i Jela Bilić iz Studenaca, možda u Rastičevu, MV 16. 1. 1755.

Matija Raič(ević) iz Poljica, MV 2. 2. 1758.

Juro Piplićić iz Zagvozda MV 21. 7. 1761.

Frane Jurišić iz Poljica i Andrijana od Pavića, MV 27. 3. 1755.

Nikola Sistov iz Tučepa (?), sada u Skoplju, MK 31. 1. 1778.

Petronila Kurlović s Muća, MK 19. 6. 1785.

Matija od Ugljana, žena Ant. Kvasine iz Dobrošina, MV. 25. 2. 1772.

Grga Šandrković iz Livna i Jela Radić »iz Dalmacije«, MK 1777. br. 161.

Magdalena Čorbić iz Studenaca, MK 5. 12. 1777.

Nikola Burazin iz Ciste, MK 28. 12. 1777.

Ante Rogušić iz Trilja, MK 5. 4. 1778.

Ivan Bartulović iz Studenaca, MK 9. 8. 1778.

Matijana Živanović s Trilja, MK 7.8. 1778.

Tomazina Rogojočić iz Poljica, MK 26. 8. 1778.

Kata Latković iz Žeževice, MK 24. 12. 1779.

Ivka Kundović iz Cetine, MK 29. 2. 1780.

Juro Paljinić iz Muća, MK 4. 3. 1780.

Ivanica Odić iz »Imote«, MK 20. 2. 1780.

Božica Mustafić iz Prološca, MK 23. 2. 1780.

Magdalena Visković iz Tučepa, MK 29. 2. 1780.
 Petar Radošević iz Dugog Polja, MK 6. 3. 1780.
 Ruža kći Jure Samardžića i Magdalene r. Kunović oboje iz Dicma, MK 6. 3. 1780.
 Kata Tomić iz Donjeg Doca (Poljica), nastanjena u Bugojnu, MK 8.3. 1780.
 Jela Pavlić iz Makarske, MK 8. 3. 1780.
 Toma Vukovljanin iz Dicma, MK 14. 3. 1780.
 Ivka Stričević iz Ugljana, MK 26. 3. 1780.
 Klara Mustapić iz »Imote«, nastanjena u s. Veseločici, MK 27. 4. 1780. god.
 Manda Čondić iz Sviba, nastanjena u Crniču, MK 27. 4. 1780.
 Andelija Marušić iz »Imote«, nast. u Humu, MK 30. 4. 1780.
 Andelija Kučuković iz »sela« Sinja, MK 5. 10. 1780.
 Ivana Čosić rod. Vujica iz Ciste, MK 8. 5. 1780.
 Marija Čorić iz Žeževice, MK 31. 1. 1780.
 Manda Minjinjić iz Dicma, MK 31. 7. 1785.
 Andelija Lovrić iz Sinja, MK 10. 8. 1785.

Ovi sitni i nesistematski izvadci iz skopaljskih matica pokazuju jednu značajnu pojavu: mnogi doseljeni »Dalmatinci« dolaze iz onih mesta, koja su naselili prebjeci iz zapadne Bosne i Hercegovine god. 1687./88. (Dicmo, Svib, Trilj, Muć, Dugopolje itd.), a drugi iz mesta obuhvaćenih širim imenima »Sinj«, »Cetina«, »Imota«, »Poljica« i »Dalmacija«. Kada bismo sistematski iscrpili skopaljske i druge matice po zapadnoj Bosni, vjerujemo da bismo tu našli spomenuta sva ona 34 imena iz veće seobe 1687./88. Uz njih se nalaze i razna druga imena dalmatinske Zagore i Primorja. Razumljivo kada se zna da je bujica uskoka i prebjega iz Bosne bila sastavljena od mnogo većih i manjih valova kroz više od dva i po vijeka.

Prema tomu, ovi doseljeni »Dalmatinci« su velikim dijelom samo *povratnici*, Bosanci koji su opet došli natrag u svoj stari kraj. Mnogo puta oni se ne vraćaju doslovno u uži stari zavičaj nego u neki bliži ili dalji kraj Bosne. Poučan je primjer obitelji *Vukovljanin* koji se ne naseljuju u Vukovsku nego u nižem i plodnijem Skoplju, kao i obitelji Ramljak koja se mjesto u Ramu nastanila u Livanjsko polje¹⁾. Tako obnova hrvatskog elementa na Kupresu i u nekim drugim krajevima Bosne nije uslijedila, kako se gdjekada netočno piše, doseljenim Dalmatincima nego upravo starim Bošnjacima i Hercegovcima, povratnicima iz Dalmacije, što ne isključuje eventualne manje infiltracije i autohtonih dalmatinskih obitelji.

Slučaj da se prebjeci iz Bosne natrag vraćaju kod nas inače nije čest. Iseljenici iz Bosne u Slavoniju za vrijeme Turaka (XVI.–XVII.

¹⁾ Jedna obitelj Ramljak(ović) u Rujanima sa 21 članom i dvije Doljana u Strupniću (*Mandić*, n. dj. 143, 144) u velikoj seobi otišli su u Dalmaciju iz Rame odnosno Doljana i na povratku zaustavili se u navedenim livanjskim selima.

vijek) tamo i ostaju, osim rijetke iznimke nekoliko župa Bosanske Posavine. Sličan je slučaj s brojnim doseljenicima iz Crne Gore, istočne Hercegovine i Starog Vlaha koji trajno ostaju u zemljama doseljenja.

d) Obnova naselja na Kupresu

Napuštanje Bosne bijegom u Dalmaciju išlo je organizirano, u masi, praćeno narodnom vojskom serdara, a povratak šutke, pojedinačno i bez organizacije. Od vremena do vremena »kapnula« je ova ili ona obitelj natrag, gdjekad češće a gdjekad rijede, kao da se boje da ne budu opažene. Ipak oštom oku *Jukićevu* nije taj fenomen povratnika izmaka¹⁾. Dakako, najprije su se vraćali bliži krajevi, Duvno, Livno i zapadna Hercegovina, onda dalje Kupres, Rama i Skoplje. Neke, posebno stočarske obitelji, privlačila je širina i bogatstvo ispaše na Kupresu, druge opet odbijala njegova oštra klima pa rađe silaze u pitomo i rodno Skoplje, makar da je gušće naseljeno. Među ovim zadnjim su i Palinići iz Muća kojih danas ima 13 obitelji u samoj bugojanskoj župi, a nešto i po drugim.

Primjer Tučepa sa njihovim stanovništvom većim dijelom iz Bosne i Hercegovine²⁾ vrlo je poučan. Jedna grana Pašalića, koji sada u mjestu imaju 148 članova i 9% svega stanovništva, seli najprije u Duvno i kasnije na Kupres oko god. 1800. gdje su se prozvali Turalijama (v. u Dodatku tu obitelj). Ima ih danas na Kupresu 19 obitelji i 5 – 6 u Slavoniji. U Skoplje sele i neki tučepski *Viskovići* (32 obitelji u bugojanskoj župi) i *Sistovi* (24 obitelji) koji su, doduše, zaboravili da im ime potječe od Siksta, pape i mučenika, i pišu se sada Šistovi. 20% svih tučepskih obitelji ima plemenskog zaštitnika (krsnu slavu) sv. Martina.

Popis biskupa Dragićevića (1743) biježi na Kupresu u 6 sela 34 katoličke obitelji sa 30 raznih prezimena (samo Raštegoraca ima 4 i Ložića 2 obitelji, svih drugih tek po jedna obitelj, znak da su se slučajno skupili zbrda-zdola). Svega duša bilo je 347, od tih 118 djece ispod 11–12 godina. Do slijedećeg (1768) polovica svih rodova nestaje, seli dalje, najviše u Skoplje. 13 rodova, uglavnom jačih i brojnijih, ostaje do danas na Kupresu, iako ne uvijek u istom selu, jedna odlazi (Radići), ali se 60–70 godina kasnije javljaju doseljenici tog istog prezimena. Na kraju, kod jedne obitelji (Mato N.) ispalо je prezime pa je tako ne može nikud pribrojiti. Dijeljenje rodova po zemlji doseljenja dosta je iluzorno. Često jedna obitelj doseljuje na Kupres iz Duvna, dok je tamo došla ranije iz Dalmacije, a u nju iz nekog možda nepoznatog bosanskog kraja.

Neustanovljenog su roda Buluti, Radići, Babići i Vučci (»Vučkovići«). Raštegorci su doselili iz Vrike, dok im je starina u Hercegovini, u

¹⁾ Zemljopis i poviesnica Bosne, Zagreb 1851., 28.

²⁾ Šetka M.: Tučepska spomenica, Tučepi 1968., 22.

selu Raškoj Gori po kojem se oni i zovu. Šimundići, točnije Šimunovići, vuku lozu iz Makarskog Primorja i zovu se danas na Kupresu Šarići. Šimunovića bilo je u Sarajevskom polju u oba spomenuta popisa. Danas ih ima u Svrakinu selu i zovu se također Šarićima. Jasan znak da su i oni od kupreških Šimunovića-Šarića, od kojih je dio prešao Sarajevu još prije god. 1743. Po mutnoj predaji i danas znaju da su došli odnekle »od Bugojna«. Lozići i Hrnjaci su od Duvna, svi ostali (Pavići zapravo Brstile, Beškeri, Brkani, Kune, Bradarići, Vile) su doselili iz Dalmacije, a dalja im se starina ne zna.

O pojedinim obiteljima, njihovim seobama i promjenama imena, grananju i vremenu doseljenja i odseljenja govorit ćemo opširnije u Dodatku knjige. Ovdje nastojimo dati barem sažet pregled svih današnjih kupreških rodova.

Kupres ima više svojih vrata: Mala i Velika vrata, te Prosik. U pogledu migracija prava Kupreška vrata, iako se tako ne zovu, predstavlja selo **Malovan**. Što se tiče obnove hrvatskog življa na Kupresu nakon 1700. god., glavna ili skoro isključiva struja doseljenika teče kroz njega sa zapada i s juga-zapada. U selu se novodoseljene familije obično zadrže i po više godina i onda dalje odlaze u Gornji ili u Donji Kupres, a neke i dalje, u Skoplje i Posavinu. Jedino za rod Raštgoraca znamo – jamče to povjesni dokumenti – da su stalno u Malovanu već 243 godine, a svakako i više. Selo nje veliko, broji 4 do 7 katoličkih domaćinstava po dokumentima od 1737. do 1813¹⁾. Pravoslavni dolaze nešto kasnije: Vavani iz Hercegovine u prvoj polovici XIX. vijeka, ostali sredinom istoga ili tamo »pred Austriju«²⁾. Što Đajići tvrde da su tu još od XVII. vijeka ne stoji, jer se tada uopće i ne zna za selo Malovan, a i kad bi ga bilo, već od sredine tog stoljeća ostalo je pusto kroz barem 70–80 godine. Kasnije naseljenike poznajemo točno po imenu i broju duša u kući, i bili su odreda katolici sve dok snažna srpska migraciona struja početkom XIX. vijeka i dalje, posebno sa zapada (Dalmacija, Glamoč, Grahovo i Donje polje u Livnu), nije zahvatila i Kupres. U Malovanu Milojević ne nalazi ni starinaca ni starih doseljenika nepoznatog podrijetla³⁾. Malovan kao selo kasnijeg je datuma. Spominje se kao »Podmalovan« 1741.⁴⁾ dobivši ime po gori iznad njega. To je današnji Gornji Malovan, dok Donjega još 1785., po zastavniku Božiću⁵⁾ uopće još nije bilo.

Ulogu »vrata« Kupreškog polja nadopunjaju kao priprava još druga dva sela, **Šuica** i **Podgreda**, jedno s duvanjske i drugo s livanjske

¹⁾ Kamber D.: Stanje župa i duša apost. vikarijata u Bosni ... 1813., Franjevački vjesnik 1932., 85. – Delivićev izvještaj g. 1737. u Jeleničevim Spomenicima, 63.

²⁾ Milojević, n. dj. 92.

³⁾ isto, 43, 45.

⁴⁾ Mandić, n. dj. 33.

⁵⁾ Kreševljaković – Kapidžić, n. dj. 77.

strane. Neorganizirane, spontane seobe, osobito ako nije nastupio neki gorući, širi razlog, idu na etape. Tako će se veći broj obitelji iz duvanjskog kraja, a često se među njima nalaze i stariji doseljenici od Imotskog i iz Hercegovine, zaustaviti u Šuici prije nego što učine odlučni korak na Kupres. Istu tu zadaću vrši i **Podgreda** za preseljenike iz Cetine i Livanjskog polja. Narod gdjekada zaboravi svoj pravi, stari zavičaj a sjeća se da je dosedio »ispod Grede« ili »iz Podgrede«. To su zapravo dva livanjska sela ispod gorske kose planine Kruga, Potočani i Zagoričani koje biskupski izvještaji zovu čas tim imenima čas »Gredom«¹⁾. I Šuica i Podgreda neke su vrste odskočna daska za buduće doseljenike na Kupres. Važno je istaknuti da skoro svi Kuprešaci starinom iz Hercegovine dolaze putem Šuice i Malovana a nitko preko Rame. Rama uopće vrlo je malo dala Kupresu i to tek po koju djevojku koja se u starija vremena udala na Kupres. Naprotiv, dosta Ramljaka selilo je u Skoplje, koje im je bliže ne samo zemljopisno nego, prije svega, po uvjetima života.

Troja daljnja vrata ili prilazi na Kuprešku visoravan, Prosik, Velika i Mala Kupreška vrata, jedva da su ikako služila za naseljavanje Kupresa. U dvjesta godina prošlo je njima 4–5 srpskih obitelji iz Janja i 2 iz Krajine, a od hrvatskih jedna sigurno (Jarčevići iz Ljuše k. Jajca) – vidi statistike *Milojevića*²⁾ – dok su druge neke obitelji, privremeno naseljene na Kupresu u XVIII. vijeku kao Vrhovci, možda od Travnika, Frankovići od Fojnice i slično (v. u Dodatku, dotične obitelji), nedokazana podrijetla.

Ta činjenica donekle začuđuje. U ratovima XVII. vijeka propala je znatna većina katoličkih župa u Bosni i Hercegovini, a sačuvale su se uglavnom samo one u gornjoj Bosni (Kreševo, Fojnica, Vareš, Sutjeska, Travnik i Jajce) koje nisu ležale na putu Princ Eugenovog ratnog pohoda na Sarajevo (1697). Vizitator Bosne fra Ivan de Vietri (1708) izvješćuje Papu o dezolatnom stanju Crkve u Bosni nakon tih ratova³⁾. Propale su župe ne samo u Posavini i Krajini nego i one uz mletačku granicu pa tako Duvno, Ljubuški i Drinovci imaju tek malen broj vjernika. I to je značilo makar sitan korak naprijed deset godina nakon rata. Kad su ove posljednje ponešto popunile svoje stanovništvo, počet će odmah priliv novog ljudstva iz njih i iz Dalmacije na Kupres koja je ionako bila krcata bosanskim prebjezima. Iz gornje i srednje Bosne nema tog priliva za koji one nemaju interes. Tek iza god. 1900. kapnut će par hrvatskih građanskih obitelji u gradić Kupres, ali ni jedan seljak (Ivančići, Tomasi i sl.). To će se nešto pojačano nastaviti nakon II. svjetskog rata, u znaku

¹⁾ Mandić, n. dj. 21 i 139.

²⁾ N. dj. 54.

³⁾ Batinić M.: Nekoliko priloga bosanskoj crkvenoj povesti, Starine JAZU, sv. 17, 92 i sl.

novih vremena. Na prvi pogled, vrlo rijetku iznimku čini obitelj »Posavac« koja se pojavljuje na Kupresu sredinom XVIII. vijeka. Inverzija pravca seobe u ovom slučaju ipak je samo prividna: ti Posavci ne dolaze iz Posavine nego iz Hercegovine i nakon par godina zadržavanja pod oštrim nebom Kupresa sele dalje u Skoplje i možda još dalje u Posavinu (v. u Dodatku obitelj Posavac).

Sva troja navedena vrata Kupreškog polja ipak su imala vrlo aktivnu ulogu u kupreškim migracijama, ali u negativnom smislu. Znatan broj kupreških familija, i još više drugih, sa zapada, na prolazu, išao je kroz Velika i Mala vrata na putu u Skoplje, Travnik i Sarajevo pa dalje u srednju Bosnu i Posavinu, a nešto slabiji kroz Prosik na putu u Bosansku Krajinu. U samoj bugojanskoj župi u Skoplju, bez ostalih, nabrojali smo 48 rodova kojih ima na Kupresu, ali ne samo na njemu isključivo, sa 246 obitelji¹⁾, i sada su u Skoplju stalno nastanjeni. Tako ona tri spomenuta klanca postadoše i *izlaznim vratima* Kupresa prema gornjoj Bosni, i to vrlo širokim.

Božić se je 12. srpnja 1785. sretno prošuljao ispod »posve utvrđene« (ganz verpallissadiert) Šuice, koja je branila put svakom neprijatelju što bi pošao iz pravca Livna i Duvna na Kupres. Šuica je sa svih 160 muslimanskih kuća pet puta veća muslimanska kasaba od Kupresa koji ih ima samo 30. U to vrijeme još nema ni sela Rilića ni Zanogline. Rilić je kao seoce god. 1574. još nekako životario. Nosio je ime, ako svi znaci ne varaju, po obitelji istoga imena i koja se kao katolička i starinačka već nekih 90 godina ranije bila povukla u okolinu Modruša i nastanila u Ilijašević-selu (v. str. 381) zajedno s mnogim drugim prebjezima iz Zapadnih strana među kojima također i Ilijaševićima. – Ni selo Zanogline prije konca XVIII. vijeka još ne postoji. Milojević u njima nalazi 20 pravoslavnih obitelji, doseljenih iz Glamoča i nekih kupreških sela tamo od početka XIX. stoljeća pa dalje.

Dolazeći sa zapada preko Malovana katolički doseljenici XVIII. vijeka većim dijelom idu u **Gornji Kupres** i tu se nastanjuju. Delivić god. 1737. pri kanonskom pohodu nalazi u Gornjem Kupresu 14 katoličkih kuća i 240 duša, a u Donjem 12 sa 185²⁾. Njegovi nasljednici Dragičević 1741. i Bogdanović 1768. bilježe u Gornjem Kuresu 22 kuće sa 196

¹⁾ Podatke zahvaljujem O. fra Marku Štekiću, kapelanu u Bugojnu. Među navedenim obiteljima su Bagarići (13 kuća), Barišići (38), Batinići (2), Bekavci (2), Blatančići (3), Brkani (3), Brnosi (2), Dumančići (6), Džaje (4), Franjići (14), Galići (15), Govorušići (3), Ivići (11), Jezidžići (11), Krstanovići (10), Lovrići (4), Lozančići (6), Ložići (20), Raštegorci (3), Rebrine (2), Rogale (6), Smolje (4), Šimići (6), Vučci (4), Buluti, Bušići, Čalete, Ivkovići, Jarčevići, Jelići, Jurišići, Krište, Kune, Mihaljevići, Mršići, Pavići, Sučići, Tokići, Topići, Žulji itd.

²⁾ Jelenić J.: Spomenici kulturnog rada Franjevaca Bosne Srebreničke, Mostar 1927., 53 i 63.

vjernika odnosno 31 sa 290, a u Donjem 12 domova sa 142 katolika odnosno 34 sa 439¹⁾. Kako se vidi brojevi na skali ponešto »podrhtavaju« radi kuge god. 1741./42. i otada idu stalno naprijed. Između 1743. i 1768. već je brojem katolika Donji Kupres prevagnuo Gornji i tako je ostalo do danas, otprilike u razmjeru 2 : 1. Donji Kupres, kamo ne brojimo blagajski kraj, skoro je u cijelosti katolički, dok su u Gornjem katolici apsolutno pretežni elemenat pred muslimanskim i pravoslavnim. Vukovsko, Ravno te blagajski i malovanski kraj nastanjeni su Srbima, uz muslimansku manjinu u Ravnom te Rastićevo i druga katolička sela u blagajskom kraju. U Ravnem je postojala izvjesna katolička skupina u XVIII. i dalje, vjerojatno kao ostatak nekad brojnog hrvatskog elementa iz starih vremena. Spomen na njega čini brdo Veliki i Mali Križ u južnom dijelu Ravanjskog polja te bilješka francuskog generala Anthouarda 1806. o 60 kršćanskih kuća »obaju zakona« u selu Ravnem²⁾.

U XVIII. vijeku postoje u Gornjem Kupresu pod današnjim imenom slijedeća sela: Alajbegov **Odžak**, najuglednije upisano 1768. kao »Pašin Odžak«, zatim **Begovo Selo** koje se opet stalno piše zajedno s Odžakom iako je selo za se, onda **Otinovci, Botun, Vrila i Brda**. Kukavice se ne spominju ili jer ih još tada nema ili jer u njima nema katolika³⁾. **Mlakva** i **Goravci** istotako, iz sličnih razloga. Međutim se **Brda** stalno pribrajam Vrilima. U njima stanuju između 1743. i 1768. obitelji Cicvarić (odselili dalje u Skoplje) i Hrnjak (»Arnjaković«) koji se stalno unose u matice kao stanovnici Brda, a u biskupske popise kao Vriljani jer se to sitno seoce pribraja Vrilima. Moralo je postojati i neko kršćansko naselje kraj grada. Svjedoče to MK 25. 8. 1755. kada fra Petar Lozić krsti Andeliju kćer Ivana Valentića »od Grada« i Lucije od Vučkovića. Muslimani jedini stanuju u gradu. Gorsko seoce **Mračaj** pod Stožercem još se ne spominje. Ono je starijeg postanja, ali je već u XVI. vijeku napušteno ako ne i ranije. U njemu se kopala ruda i po svoj prilici bila tu crkvica sv. Jurja, na koju spominje crkvište »Jurje«⁴⁾.

U Donjem Kupresu vodi se od početka XVIII. stoljeća samo selo **Osmanlije**. Seoce **Olovo** tek je njegov zaselak. Tu stanuju već 1754. i dalje

¹⁾ Mandić, n. dj. 33–34 i 147–148.

²⁾ GZMJ 1906., 315.

³⁾ Selo je, očito, dobilo ime po obitelji Kukavica. Ima begova tog imena u Skoplju kao i bosanskih prebjega u Dalmaciji, u 17. vijeku (Glavnina k. Imotskog odakle djelomično prodoše u Vinjane u 18. vijeku; dali su više franjevaca). O tome v. str. 37 bilj. br. 5 i Ujević, Imotska Krajina, Split 1953., 95 i 106.

⁴⁾ M. Kolar u anketi Zemaljskog muzeja god. 1897. odgovara pod br. 30 (stare crkve): Crkvina u Mračaju, pametuje on, ne će biti od stare crkve »jer kod rudokopja neće biti nikakva crkva nego će ona zidina biti kod »makina« ili kao »dimnjak« za rudokopje služila«. Šuplji razlozi koji, povrh toga, ne rješavaju toponim »Jurje« u čisto pravoslavnom selu Mračaju (v. naprijed str. 43).

Ćormarkovići, Brkani i Smolje, dakle u današnjem Olovu iako se selo piše Osmanlije.

Zlosela god. 1737. imaju tek jednu katoličku kuću, onu Lozića koja je dala nekoliko franjevaca. Vode se zajedno s Osmanlijama kao njihov zaselak, dok kasnije ne stignu i prestignu selo-maticu i postanu samostalnim selom. Od god. 1754. znamo u njima i za obitelj Beškere, a u popisu od 1768. već Raštegorce, Loziće, Tokiće, Barišiće i Brstile, a od iseljenih ili nestalnih Babiće, Šimunoviće – danas su to Šarići u Goravcima –, Bartuloviće, Banožiće i Vrhovčiće).

Nešto kasnije, god 1755. javljaju se u kupreškim maticama i dva seoca, svako sa po dvije katoličke kuće: **Rastićevo** i **Blagaj**. U prvom stanuju obitelji Kristići i Ninići (Petar sin Luke i Doroteje Kristić, MK 27. 8. 1755. i Brno sin Ivana Ninića i Andelije r. Raštegorac, MK 24. 5. 1755., (vidi te obitelji u Dodatku), a u drugom Plazibati i Bekavci (sin i kći iz prve obitelji vjenčaju se sa kćeri i sinom iz druge MV 7. 11. 1754.). God. 1785., kako smo spomenuli, zastavnik Božić nalazi u Zloselima 25, u Rastićevu 10 i Blagaju 6 – 7 kršćanskih kuća.

Ostala manja sela oko Zlosela i Rastićevo javljaju se kasnije, ne znamo kojim redom. **Jurići** su postojali prije god. 1800. i dobili ime po istoimenoj familiji koja kasnije odlazi iz sela. **Mrđebare**, **Stražbenica** i **Suhova** će potjecati iz istog doba, stim da su Mrđebare staro selo 16. vijeka (v. str. 328), zatim opustjelo i sada obnovljeno. Možda bismo i iz starih skopaljskih matica mogli nešto više reći, da često puta mjesto točne označke sela ne stoji: »svi Kuprešani« ili »svi iz Kupresa«.

* * *

Osobna imena na Kupresu i Skoplju nakon 1700. kod katolika postala su skoro isključivo crkvena.

Narodnih imena kojim je Bosna u srednjem vijeku i u prva vremena turske vlade bila vrlo bogata sve više nestaje. U defterima XVI. vijeka spominju se nerijetko imena kao Vukodrag sin Stipana, Radosav sin Ivana, Radoje sin Gudelja, Jurašin sin Vukov, Ivanko sin Radina, Ivan sin Milka, Cvitko, Vlatko, Tvrtnko, Radonja, Borko i mnoga druga. Rodoslovlje kneza Hrvatina, gospodara Donjih Krajeva, čiji potomci vladaju također Jajcem, Glamočom i Kupresom, zovu se, među ostalim, i Vukosav, Vukac, Hrvoje, Vuk, Dragiša, Vojslav, Vlatko, Vladislav, Vučica i Resa¹⁾. Od imena izvode se i prezimena kao Hrvatinić, Vukčić i slična. Jedan Dragobratović, svećenik Trebinjske buskupije, izvodi kato-

¹⁾ Poviest h. z. BiH, 358.

lički narod Zažablja sa Don Jurom Sentićem i serdarom Nonkovićem god. 1694./95. na tlo mletačke Neretve¹⁾, istom oslobođene.

Među muškim imenima na Kupresu i u Skoplju ne nalazimo ni jedno narodno ime osim Bože. Možda iznimku čini ime latinski upisano kao Spiridion, što će vjerojatno biti Duško ili Dušan (Spiridion Majić u Hrasnici k. G. Vakufa 1778.). Istom u drugoj polovini XIX. vijeka počinju se javljati imena kao Cvitko, Dragun, Ljupko i ostala.

Među muškim imenima na Kupresu i u Skoplju ne nalazimo ni i Božicu. Najraširenija su, uz Mariju i Anđeliju, ona izvedena od imena apostola: Petruša ili Petronila, Ivanica, Jakovica, Šimica, Tadijana, Tomica ili Tomuša, Pavlijana, Matijana i Andreina (gdjekada Andrijana ili Adrijana). Od drugih crkvenih imena bila su nekada česta i kasnije dijelom nestala: Birdita ili Birćita, Ila (Ilinka), Oršula (Ora, Orsa, Orka zapravo Uršula) i Dica (možda Mandica), Agata. Druga su ostala kao i danas: Jela, Kata, Lucija, Vida, Božica (Natalina) i sl.

Zanimljivo je jedno staro ime, davni ostatak iz praslavenske mitologije, *Perunika*. U MV skopaljske župe upisano je pod br. 2 na 12. 8. 1768. vjenčanje Matije Kvesića sina Ivanova iz Voljica i Perunike Čović kćeri Ivanove iz Ljutog Doca u Mostarskom Blatu pred župnikom fra Stipanom iz Livna (Kovačević). Stari »ujak« upisujući ovaj kršćanski brak u crkvene knjige nije se dosjetio jadu da je Perunika spomen na glavno božanstvo poganskih Slavena a ne na Petra apostola, kako je on mislio. Inače bi tog i sličnih nezgodnih imena davno nestalo kao i imena »Vragoje« i njemu jednakih. – Upravo na putu iz Hercegovine u Skoplje, postoji u Rami toponom **Perun** »mjesto na strani iznad Trišćana sela, a pod planinom Baćinom²⁾.

Valja spomenuti i to da skopaljske matice XVIII. vijeka donose dva historijska imena iz tog kraja u njihovom starom obliku. Pod starim gradom Vesela Straža leži danas selo koje se zove Vesela. Još 1780. 4. 3. upisuje fra Nikola Golubović iz Ivanjske vjenčane Petra Pločara Jurina iz **Vesele Straže** s Anđelijom Papić iz Livna, a kum bi Jure Pavljinić iz Muća.

Današnje selo **Paloč** u tom obliku zapisano je najprije 10. 6. 1785. u MK. Dotada se uvijek upisivalo **Palača** (MV 4. 2. 1754.: vjenčanje Marka Stipića »sa Palača« i Mande Uzdoljaković iz Rame. Stipan sin Tadije Petrovića »s Palača« i Mijo sin Ivana Zvirca »s Palača«, oba u MK 23. 1. 1768. itd.). – Biskupski popisi 1743. i 1768. upisuje to selo u obliku **Palač**, očito u potkresanom obliku.

¹⁾ Jerković R.: Opatija sv. Stjepana u Gabeli, Vrhbosna 1942. 84, 85.

²⁾ Filipović M.: Još o tragovima Perunova kulta kod Južnih Slovena, GZM 1954., 181.

e) Tabela doseljenika po kraju i vremenu doseljenja

Podrijetlo katolika Hrvata na Kupresu

Odakle doseljeni?	rodovi				obitelji				obitelji iseljene iza 1940.
	18.	19.	20.	svega	18.	19.	20.	svega	
Gornji Kupres									
1. a) iz Duvna	7	4	2	13	48	17	2	67	30
b) isto, starinom iz Dalmacije	1	2	—	3	4	21	—	25	11
2. a) Iz Livna	1	5	—	6	2	19	—	21	18
b) isto, starinom iz Dalmacije	—	3	—	3	—	5	—	5	7
3. iz Hercegovine	2	1	—	3	3	2	—	5	—
4. iz ostale Bosne	—	—	3	3	—	—	3	3	—
5. iz Dalmacije direktno	6	10	3	19	42	42	3	87	39
6. nepoznato, iz bih-dalm. Krša	2	1	—	3	7	7	—	14	10
7. lokal. preselice	1	—	1	2	8	—	1	9	?
8. iz drugih zemalja	—	1	1	2	—	1	1	2	3
<i>svega</i>	20	27	10	57	114	114	10	238	121
Donji Kupres									
1. iz Duvna	4	2	—	6	31	3	—	34	36
2. iz Livna	1	5	—	6	27	15	—	42	23
3. iz Hercegovine	7	5	—	12	111	22	—	133	144
4. iz ostale Bosne	1	—	—	1	9	—	—	9	23
5. iz Dalmacije	4	10	—	14	104	33	—	137	107
6. nepoznato (kao gore)	4	—	—	4	49	—	—	49	32
7. lokal. preselice	—	2	—	2	—	3	—	3	—
<i>svega</i>	21	24	—	45	331	76	—	407	365
Kupres ukupno	41	51	10	102	445	190	10	645	486

Kupres po krajevima doseljenja

Odakle doseljeni?	Rodovi		Obitelji	
1. iz Duvna	19	18,6%	101	15,7%
2. iz Livna	12	11,8%	63	9,8%
3. iz Hercegovine	15	14,7%	138	21,5%
4. iz Dalmacije	39	38,2%	254	39,4%
5. iz ostale Bosne	4	3,9%	12	1,8%
6. nepoznato	7	6,9%	63	9,7%
7. preselice	4	3,9%	12	1,8%
8. iz drugih zemalja	2	2 %	2	0,3%
<i>Svega</i>	102	100 %	645	100 %

Nekoliko riječi o *prethodnoj tabeli*.

Ona je zapravo zbijen historijski osvrt na podrijetlo i stoljeće doseljenja današnjih hrvatskih obitelji i rodova na Kupresu. Usprkos svom preciznom vanjskom obliku, statistika nije posve točna, kao što to obično nije ni u drugim etnografskim radovima slične vrste. Ipak slika razvoja koju nam ona pruža, iako nepotpuna, bitno odgovara stvarnom stanju. – Razlozi nepotpunosti uglavnom su ovi:

Ponajprije tabelom nisu obuhvaćene sve migracije na Kupresu, posebno ne onih rodova kojih danas na ovoj visoravni više nema. I kod onih rodova koji su i sada prisutni na Kupresu, donosimo iseljene obitelji tek zadnjih 30 godina, od god. 1940. do danas. Obrada svih migracija, posebno seobe kupreškog stanovništva u druge krajeve, tražila bi dublji i dugotrajniji studij, što nam zasada nije moguće, a i kad bi se to učinilo, još uvijek bi ostalo šupljina u radu uslijed pomanjkanja svih potrebnih dokumenata. Uvjereni smo da je na Kupresu skoro uvijek, i mnogo puta u isto vrijeme, bilo i doseljavanja i odseljavanja i da je ovo zadnje u pravilu bilo jače. Škrto tlo, oštra klima i primitivan način stočarsko-ratar-skog gospodarstva brzo bi doveli do demografske »zasićenosti« kad zemlja nije više mogla prehranjivati svega svoga stanovništva i kad je ono moralo potražiti mogućnosti života u drugim, bogatijim krajevima. Dakako, bilo je i više drugih razloga seobe. Sveusvemu, čini nam se da je u zadnja dva i po vijeka Kupres dao 2 do 3 puta više iseljenika nego što je primio doseljenika. Prirodni prirast ovog zdravog elementa bio je uvijek visok. – Kao daljnje razloge izvjesne netočnosti tabele navodimo još i to da stroga podjela žiteljstva na Gornji i Donji Kupres nije uvijek moguća: razni rodovi žive i u jednom i u drugom dijelu. Konačno, i možda najvažnije, za neke robove nije bilo moguće nedvojbeno ustanoviti odakle oni vuku lozu. Manjkali su povjesni, pisani izvori, a sama tradicija nije uvijek bila dovoljno pouzdana. Toliko općenito o našoj tabeli. A onda osvrt na rezultate koje nam ona pruža.

Prva primjedba na našu tabelu bila bi da ona nigdje među Hrvatima ne iskazuje *starosjedioce*. U strogom smislu riječi tih i nema na Kupresu kako među Hrvatima tako i među Srbima ili se, u najboljem slučaju, oni kao takvi ne mogu sigurno dokazati. U širem smislu riječi, ako se mjesto nekog sela ili užeg kraja uzme širi kraj, onda su mnogi, pače najveći dio od današnjih kupreških rodova na tabeli starinci. Prije smo rekli da kraški krajevi zapadne Bosne i Hercegovine, a s njima i Dalmacije do obalnog pojasa nalikuju na kipući kotao u migracionom, a slično tako i demografskom pogledu. U njemu se začudnom životnom energijom i neslomivošću kreću, vrte i bore za opstanak brojni stari rodovi kao da su nevidljivim vezama povezani za ovaj oskudni i voljeni kraj. U tom kraju koji sije od mora do gornjeg Vrbasa i Neretve, možda i do Velebita, a rijetko kada, i to pod udarcima historijskih potresa, i preko

njih, obuhvaća u svemu 10 – 15 kotara. Današnji stanovnici Kupresa tu su najvećim dijelom već stoljećima »kod kuće«, njegovi starinci i starosjedoci. Tek kada naravni prirast ovog zdravog i vitalnog naroda naraste iznad prirodnih mogućnosti života, kotao se preljeva i sitni potočići prekobrojnog svijeta poteku prema plodnijim, ekonomski jačim krajevima lakšeg života i sporijeg rasta stanovništva.

Doseljavanje na Kupres, kako tabela kaže, nakon skoro potpunog ispršnjenja Kupreškog i susjednog polja, išlo je nakon 1700. odnosno 1718. ovim ritmom: od današnjih kupreških rodova 41 njih sa 445 obitelji doselilo je još u XVIII. stoljeću (40% rodova i 69% familija). U XIX. vijeku 51 rod (50%) i 190 obitelji (29,5%), a u XX. tek 10 rodova (10%) sa 10 porodica (1,5% svih). Nove obitelji doselile su skoro sve u grad i nisu se razmnožile¹⁾.

Po kraju odakle su doselili najviše ih je bilo iz Dalmacije 38,2% rodova i 39,4% familija), zatim iz Hercegovine (14,7% odnosno 21,5%), iz Duvna, bez onih kojih je dalja starina iz Dalmacije, 19 rodova 101 obitelji (15,7%), iz Livna 12 rodova sa 63 obitelji (9,8%) te konačno starih rodova nepoznata podrijetla i lokalnih preselica 11 rodova sa 75 familija (11,5%). Ovdje nabrojeni rodovi velikim dijelom spadaju u povratnike na Kupres i u zapadnu Bosnu nakon velikih seoba²⁾ odnosno u stare stanovnike našega kraškog »kotla«. Hercegovci čine snažnu komponentu doseljenika, ali ne odmah od početka. Vidi se to iz okolnosti, da je njihov najveći dio »pao« na kasnije naseljeni Donji Kupres, gdje, prema današnjim brojevima obitelji, imaju blizu 40% stanovništva, dok u Gornjem Kupisu ne čine ni 3% obitelji. Narodna je riječ koju i Cvijić bilježi³⁾: Hercegovina cio svijet naseli, a sebe ne rasseli vrijedi slično za hercegovačke Hrvate i Srbe kao i za crnogorska Brda, a sigurno i za Kupres kao i neke obližnje krajeve.

Tu tvrdnju možemo iz crkvenih podataka dobro dokumentirati. Radi se o biskupskim vizitacijama koje, uz manje šupljine, daju uvijek broj vjernika, zatim rođenih, vjenčanih i umrlih te neke druge korisne podatke za period od posljednjeg kanonskog pohoda. Na temelju tih podataka dala bi se napisati vrlo korisna demografska studija za sve župe BiH do Neretve za zadnjih preko 200 godina.

Uzet ćemo samo dva primjera iz kapelanije odnosno župe Kupres. Prvi daje biskup Dobretić⁴⁾ za točno određeno razdoblje (22. 7. 1776. – 6.

¹⁾ Od obitelji koje 1920./21. Milojević, n. dj. 78–79, navodi u Gradu, neke kao totalno iseljene nisu ušle u n. tabelu, iselilo jeiza 1940. 49 katoličkih, 10 muslimanskih i 2 pravoslavne kuće.

²⁾ Cvijić, Antropogeografski problemi, 210.

³⁾ Livanjski Lozančići u selu Zagoričani znaju da su davno selili u Dalmaciju i vraćali se (Petrić, n. dj. 59). Rijedak slučaj spomena zbivanja prije 300–500 godina.

⁴⁾ Jelenić, Spomenici 258.

7. 1779), 3 godine manje 16 dana. Drugi je uzet iz izvješća biskupa Botoš-Okića¹⁾ za period 7. 6. 1782. do 10. 7. 1785., dakle 3 godine 1 mjesec i 3 dana. Naš račun ne će ići u suptilnosti, pošto se stvar ionako zamršuje preplitanjem naravnog demografskog gibanja sa migracijama. U pogledu tih seoba Kupres je aktivno područje, daje više iseljenika nego što prima doseljenika. Da na Kupresu nije bilo migracija u navedenom razdoblju, a ponešto i kuge, imao bi on god. 1785. okruglo 1700 katolika, a stvarno ih je bilo 1158, skoro 1/3 manje.

	(1776–1779)		(1782–1785)
Broj duša	1460		1158
Rođenih	191	(godišnje 43,6‰)	195
Vjenčanih	41	(9,4‰)	52
Umrlih	39	(8,6‰)	162
Naravni prirast	150	(35,8‰)	33

Još nešto o *rodovima* (*prezimenima*) koji su *nekad* bili na Kupresu i onda dalje odselili. Kod njih, dakako, ne možemo ustanoviti broj obitelji koje pojedinačno rodu propadaju. Za mnoge ne znamo sigurno ni kud su odselili.

Takvih je rodova u popisu iz 1743. bilo 17: 3 iz Duvna, 4 iz Hercegovine, 5 bunjevačkih, koji mogu biti iz Dalmacije ili Hercegovine i 5 nepoznatog podrijetla. (Cicvarići, Frankovići, Josipovići, Ninkovići i Vrhovci). 3 roda su promijenila prezime, ali su pod drugim imenom ostali na Kupresu: Beškeri, Šimundići i Čormarkovići. – Kasniji popis, Bogdanovićev iz god. 1768., iskazuje 18 »nestalih« prezimena; starinom ih je 6 iz Livna, 2 iz Duvna, 3 iz Dalmacije, 4 iz Hercegovine i 2 iz nepoznata kraja. Njima imamo pribrojiti i obitelj Posavac koja, doduše, dolazi iz Hercegovine, ali je starinom sa obala Save (v. tu obitelj u Dodatku).

Lijep primjer neobične životne snage daje **Rakitno**, župa na prelazu iz Hercegovine u Bosnu kojoj, uostalom, Donji Kupres duguje više svojih rodova, a Rastićevo posebno najjaču komponentu svog stanovništva. Radi se o najvišoj župi u Hercegovini sa uglavnom stočarskim stanovništvom. Župa u Rakitnu spominje se god. 1673.²⁾ ali joj je narod iselio u Dalmaciju u Bečkom ratu zajedno s franjevcima i narodom iz Rame i susjednih krajeva. Zanimljivo je da se, kako izgleda, narod vraća u Rakitno, dobro zaklonjeni planinski predjel daleko od važnijih komunikacija, prije nego u Duvno i druge dalje krajeve, ukoliko je uopće sav bio izbjegao. Biskup Bjanković sabire oko sebe god. 1706. i 1710. veće

¹⁾ Arhiv Propagande, Congregazioni part., vol. 141, f. 410.

²⁾ *Draganović*, Katalog katoličkih župa XVII. vijeka, Croatia Sacra 1934., br. 22–23, 125.

skupine naroda i govori misu unutar zidna porušene prostrane crkve kojoj Turci nisu dozvoljavali obnovu¹⁾.

Skoro sve jače obitelji Rakitna sele: u Ramu i preko nje u Skoplje; u Duvno i dalje na Kupres i u Glamoč. Tako Dumančići, Raići, Petrovići, Barišići, Tokići, Jovići, Ivankovići, Bešlići, Jakovljevići, Milićevići, Vidoševići i neki drugi. Njihovo pomicanje možemo vrlo dobro pratiti po crkvenim maticama i popisima XVIII. vijeka. Gdje kada mijenjaju i prezime. Raiče na Uzdolu bilježe matice kao »Rajčević«, a dalje u okolini Gornjeg Vakufa kao »Uzdoljak(ović)e«. Bez oklijevanja odlaze i u inovjersku sredinu i tamo se nastanjuju. U tom su vrlo slični Bunjevcima, ukoliko to oni sami možda nisu. U Glamoču XVIII. vijeka, uz vrlo malo starinaca, najvažnije su komponente stanovništva brojni doseljenici iz susjednog Livanjskog polja, a zatim Bunjevci i Rakićaci. U bunjevačkoj grupi spominjemo u Glamoču njihove izrazite rodove: Pastuoviće, Bilogriviće, Mažare (gdje kada krivo upisane kao »Mađare«), Pivalice i slično, dok jednu porodicu zapisuju naprosto kao »Bunjevac«²⁾.

Razvoj katoličkog elementa na **Glamočkom polju** nakon velikih seoba koncem XVII. vijeka nije bio povoljan. Spočetka je izgledalo da će njegova obnova ići slično kao i na Kupresu, ali upola slabijim ritmom. God. 1768. broji Glamoč 48 hrvatskih obitelji sa 328 članova, a Kupres 65 sa 729 duša³⁾. Izvan okvira ove radnje bilo bi da pratimo sav njegov 200-godišnji razvoj. Danas broji glamočka župa otprilike toliko katolika kao prije puna dva stoljeća.

Pravoslavni, srpski elemenat u XVI. vijeku sporije raste u Glamoču nego na Kupresu. Kasnije, nakon ratova u drugoj polovici XVII. vijeka, napredak mu je vrlo vidljiv i povoljan. Glavni doseljenici nisu iz Hercegovine i Crne Gore (11 porodica sa 45 kuća) nego iz Livanjskog polja (73 sa 153 kuće), iz Like i sjeverne Dalmacije (63 porodica sa 182 kuće), iz Primorja i Dalmacije uopće (12 rodova sa 50 kuća⁴⁾). Kad se Glamoč uglavnom popuni, sele iz njega Srbi na Kupres, najviše u XIX. vijeku i čine u njemu vrlo snažnu komponentu stanovništva. U glamočkom selu Štekerovci nalazimo i jedan za ono vrijeme vrlo rijedak nadgrobni natpis crkveno-srpskim jezikom: »Zde leži raba Božija Jovana popadija popa Dimitrija Ubavića. Prestavi se va letu od rođestva Hristova 1783.«⁵⁾

f) Bunjevci na Kupresu i u Hercegovini

Pomnijim promatranjem današnjeg stanovništva na Kupresu lako ćemo otkriti njezinu dosta jaku bunjevačku komponentu, dok je ona u

¹⁾ Jerković R., Nikola Bjanković (v. str. 404, bilj. 20). Stanovnike Rakitna hvali kao posebno pobožan i zdrav narod, u kojem je našao i staraca od 130 godina.

²⁾ Mandić, n. dj. 145.

³⁾ Mandić, n. dj. 145, 147–148.

⁴⁾ Milojević, n. dj. 46–50.

⁵⁾ GZM 1930., II, 116.

prošlosti, posebno u XVIII. vijeku, po rodovima, kojih sada ovdje više nema, bila i znatno jača. U nju spadaju obitelji Aničića, Bušića, Bešlića, Dumančića, Džaja, Grgića (a tako, izgleda, i svih Brstila uopće), Jovića, Matića, Tokića i Vila (Vilovi, Vilići) od sadašnjih stanovnika, a od bivših još i Bartulovića, Brčića, Ivankovića, Mažara, Sudara, Vidakovića, Vučenovića, Vučića i nekih drugih¹⁾.

Pada u oči i druga činjenica. Neke izrazito hercegovačke obitelji spadaju također u Bunjevce i žive, barem neko vrijeme, u jednom od glavnih bunjevačkih centara, u vrličkom kraju, pod gordom Dinarom. Takvi su napr. Dumančići. Oni na Kupres dolaze iz Rakitna, ali još ranije doseljuju u Rakitno »od Vrlike«²⁾. Sličan je slučaj i Bušića, i, prije svega, Raštegoraca (v. među obiteljima u Dodatku). Imenom Raštegorci nazivaju se i danas stanovnici sela Raške Gore blizu Mostara. Ime nedvojbeno odaje njihovu starinu. Sličnih obitelji bit će daleko više. I one doseljuju na Kupres »od Vrlike«. *Dedijer*³⁾ bilježi vrlo zanimljivu predaju na Duvanjskom polju: zna se da su u stara vremena »Ličani« dolazili ljeti sa stokom na »litište« na Duvansko polje. Isti pisac čuo je u Mandinu selu i Duvnu »da se je mnogo porodica ovoga kraja poslije turskog osvojenja raselilo u Bosnu i Liku«⁴⁾. Tako i u narodnoj predaji Duvna (a možda i Rakitna) poznate su njihove krvne veze s Bunjevcima Like i Dalmacije.

Potvrđuje to i jedan važan historijski dokumenat iz god. 1433. Među katoličkim »Vlasima« koji su prinosnici i zaštitnici franjevačke crkve sv. Ivana iznad Metka pod Velebitom upisano je i više njihovih odličnih muževa, knezova, sudaca i pristava suda. Među ovim posljednjima su i Tomaš Aladinić, Lukač Milunović, Matijaš Jelčić, Franko Danilović, Šimun Bilković (Bilkić?) i drugi, »vsi dobri Vlasi v Hrvatih«⁵⁾. U nastavku pisanja o tim »Vlasima« navodi *Klaić* dalje i pismo bana Vladislava Talovca iz god. 1476. u kojem spominje »Vlahe« oko Čačvine k. Imotskog i Posušja (Posušju spada i Rakitno, iako je ono više puta, kao nakon obnove katoličkog življa u XVIII. vijeku, pripadalo župi Duvno⁶⁾. I inače, rimski dokumenti iz Propagandina arhiva koji dosada nisu objelodanjeni spominju na više mjesta katoličke »Vlahe« u zapadnoj Hercegovini te na Vitoragu i Kupresu što ljeti dolaze tamo sa njihovom stokom a zimuju u Makarskom Primorju⁷⁾. Uostalom, ne samo u XVII. vijeku nego i kasnije, dolaze ti katolički »Vlasi« iz Dalmacije i Like sa svojom stokom na planine zapadne Bosne, Šator i druge, a prate ih

¹⁾ Erdeljanović, O poreklu Bunjevaca, 179–180.

²⁾ Milojević, n. dj. 75.

³⁾ Hercegovina, 322.

⁴⁾ Isto mjesto.

⁵⁾ Klaić, Povjest Hrvata III/1, 17.

⁶⁾ Mandić, n. dj. 26, 133.

⁷⁾ V. bilj. 11 na str. 21. Prepise tih dokumenata nemam nažalost uza se.

kapelani-franjevci. Naprijed su spomenuti (str. 21) razni akti njihova imenovanja između 1714. i 1785. Upravo njima zahvaljujemo neka najstarija naselja obnovljenog katoličkog življa oko Glamoča i Grahova, u Medni blizu izvora Sane, donjem Livanjskom polju i drugdje.

Ivan Murgić bilježi tradicije ličkih Bunjevac da su oni doselili iz Hercegovine¹⁾. To će biti samo dijelom istinito. Velebit kao i neke druge gore vjekovima su vrvile od potomaka površno romaniziranih starih stanovnika ovoga kraja, u prvom redu Ilira koji su se postepeno poslavenjivali i miješali s Hrvatima u njihovo novoj domovini na Jadranu. Murgića je vjerojatno zavelo samo ime Bunjevac koje on izvodi od rijeke Bune u Hercegovini a s kojom ono nema nikakve veze.

Zanimljivo je da izvjesni odlični pisci o Bunjevcima ne dolaze na pravo značenje tog imena. *Erdeljanović* iznosi razna mišljenja o značenju riječi Bunjevac i citira posebno zaključak Dr. *Ive Milića*: »Bunjevac dakle ne označuje drugo nego katolika za razliku od pravoslavnih Rkača. Pošto su se ta imena stvorila, kako veli Ardalić, radi podruganije, trebalo bi im tražiti koren u kojoj podrugljivoj reči²⁾. Dr. *Vaso Glušac*, odbivši najprije mišljenje, da su oni dobili svoje ime po riječi Buni kraj Mostara, tumači od koje bi podrugljive riječi došlo ime Bunjevac. Oni »bunjavu«, nešto nerazumljivo govore kad se kao katolici mole nerazumljivim latinskim jezikom³⁾. To mišljenje nema temelja, jer se narod Bogu moli svojim materinjskim, hrvatskim jezikom, a samo svećenici latinskim ili staroslavenskim već prema biskupiji kojoj pripadaju. Upravo predjeli u kojim Bunjevci stanuju nisu latinski već glagoljaški (Senjska, Splitska, Zadarska i Šibenska biskupija). Petar Pekić, historiograf bačkih Bunjevac, misli da je »možda najvjerojatnija teorija po kojoj se ime Bunjevac

¹⁾ Uspomene na gornju Krajinu s osobitim obzirom na Bunjevce, u časopisu »Vienac« 1882., 27–28., kod *Erdeljanovića*, n. dj. 7. Po Murgiću su iza pada Bosne hercegovački bijegunci od Nevesinja, Blagaja, Stoca, Dubrava, Počitelja itd. prešli u Dalmaciju ali kako je ona bila gusto naseljena uputili su se »dolnjem Kotoru« (zapravo Kotarima!) i usput im se pridružiše bijegunci iz drugih mjesta »kao u priliku od grada Livna«. Jedni podu pod Velebit, a drugi preko Zrmanje u sela pod Velebitom. Odmah pada u oči da se navedena mjesta nalaze s lijeve obale Neretve, što nipošto ne znači da doseljenika nije bilo i s desne obale makar ih ova slučajno zabilježena i nesistematska predaja ne spominje. Sva navodno zavičajna mjesta tih hercegovačkih »Vlah«, izuzevši Nevesinje, imaju i danas brojan i dobro sačuvan katolički elemenat. Spadaju na područje vrlo starih katoličkih biskupija Stonске i Trebinjske iz X. odnosno XI. vijeka sa homogenim katoličkim pučanstvom. Pravoslavlje tu datira iz vremena nemanjičke vlade u tim krajevima. Uza sve to, sačuvalo se dosta katolika u istočnoj i južnoj Hercegovini sve do XVI. i XVII. vijeka. Brojna historijska svjedočanstva donosi Dr. *D. Mandić* o tomu (Etnička povijest BiH, 450–453, 456–467), među kojim i ono fra Bernardina Pomazanića iz god. 1529./1530. o skupinama bivših katolika između Bileća i Gacka i u Gacku samom, koji su se nedavno priklonili pravoslavlju radi nestašice katoličkog clera (isto, 460).

²⁾ O bačkim Bunjevcima, Književni Sever, april 1927., 95–102. Kod *Erdeljanovića*, n. dj. 12.

³⁾ Značenje imena »Rkač« i »Bunjevac«, »Sredina«, III, 21. Hrvatska enciklopedija III, 518.

izvodi od riječi Buna¹⁾. Slično tako i Karadžić, a Kukuljević naprotiv traži podrugljivo značenje isto kao i kod naziva Vlah, Šokac, Majdak, Bodul itd²⁾.

Međutim, vrlo vjerojatno, makar to čudno i zvučilo, ima ponešto istine i u prvom kao i u drugom mišljenju. Ako Bunjevci doista potječu starinom iz Hercegovine, čemu se i Erdeljanović priklanja i što za sebe ima jake razloge, onda doći »s Bune« koja izvire ispod nekad glavnog grada Hercegovine tvrdog Blagaja, znači isto i što reći, od Blagaja ili, zapravo, iz Hercegovine kada je bio, po poznatoj staroj riječi, »Blagaj šeher, a kasaba Mostar«. Podrugljivi prizvuk opet je u tome što je po Stjepanu Pavičiću i drugim, novijim piscima, riječ Bunjevac došla od naziva »bunja« za pastirsku nastambu u planini, izgrađenu od suhozidine³⁾. Toj vrsti najprimitivnije nastambe u planini mogli su se rugati i rugali su se stanovnici solidnije građenih kuća, zidanih pravim zidom sa žbukom, i nazivati ih »bunjevcima«. Uostalom, nije važno što znači njihovo ime i kako su oni do njega došli. Važno je, što su oni uistinu i čim se osjećaju.

Jezgro Bunjevaca čine poslavenjeni stari romanski stanovnici, pastiri od Velebita do kršnih hercegovačkih planina Čvrsnice, Čabulje i Veleža, oko bazena Neretve. S njima su se tokom vremena, osobito u velikim seobama izazvanim turskom invazijom, izmiješali i srodili mnogi Hrvati ikavskog govora i katoličke vjere pa su tako i Bunjevci katolici Hrvati ikavskog narječja. To dakako, ne isključuje i po koju pravoslavnu obitelj među njima u velikom tignju turskih seoba, kao što, još u znatno većoj mjeri, ima katoličkih rodova hrvatskog ili bunjevačkog podrijetla u njihovoј paralelnoj pravoslavnoj grani koju, kao i njih, turski dokumenti nazivaju »Vlasima«. Murgičevu prije zabilježenu predaju o miješanju romanskog i hrvatskog elementa kod Bunjevaca lijepo osvjetljuje činjenica Luke Sučića, bunjevačkog prvaka i kapetana njihovih odreda u borbi protiv Turaka u Bačkoj (1687–1688), rođena u »Albani« u Bosni oko god. 1648.⁴⁾ Ta »Albana« nije ništa drugo nego Bila kod Livna, a Sučići stari hrvatski plemići upravo iz tog kraja koji inače nemaju nikakve veze sa romanskim polunomadskim stočarima.

Već iscrpljeni prostor ove sitne studije ne dozvoljava nam, nažalost, da dublje uđemo u važni problem hrvatskih Bunjevaca, posebno njihove dosad nespomenute hercegovačke grane. Problem je važan, jer se

¹⁾ Hrv. enciklopedija, 518.

²⁾ Isto.

³⁾ Bunja – »primitivna kućica, građena u suho od kamena, katkada četvorasta, pretežno kružna ... služi za sklanjanje pastira, pudara, sitne stoke i sl. (u prošlosti i za stanovanje). Ima ih po sjevernoj i srednjoj Dalmaciji. Možda je ime srođeno s arbanaskim *bun* (kamena) pastirska kućica« (M. Gavazzi i M. Stojković, III, 517).

⁴⁾ P. Pekić u članku Povijest Bunjevaca, Hrv. enciklopedija III, 518. Erdeljanović, n. dj. 19.

radi, po Erdeljanoviću¹⁾ o oko 400.000 ljudi, bez onih, dosad nezapaženih, u Hercegovini. Možemo ovdje na njega samo upozoriti i dati poticaje za njegovo proučavanje, ne upuštajući se u potrebne analize i dokazni materijal. Čudno je da se ime bunja i Bunjevci u Hercegovini ne čuje. To su ime dobili, izašavši iz Hercegovine, tek u drugim krajevima.

U očekivanju daljnih dokumenata iz rimskih arhiva, vadimo izvjesno podatke iz bogatog gradiva biskupskih izvješća god. 1743. i 1768. objavljenih od *Dr. Mandića*²⁾. Dva sela su u pitanju Bunjevaca od posebne važnosti, Rakitno i Raška Gora, jedno sa zapadne i drugo s jugoistočne strane masiva Čvrsnica-Čabulja. Oba su izrazito stočarska naselja i oba vrve bunjevačkim prezimenima. Ona su, na neki način, mali centri istotakvih pastirskih sela i zaselaka; **Rakitno** za Drežnicu i brojne sitnije ivere po duvanjskom i posuškom kraju i dalje prema Crnču; **Raška Gora** opet za Bogodo, Gostušu i druga naselja oko Neretve (Jasenjane, Potoke, Rodoč i slično) te dalje preko Mostarskog Blata prema Črnuču i Posušju na jednu stranu, a na drugu uz Neretvu prema Rami i dublje u srednjo-bosanske planine. **Sebešić** ispod Vranice takvo je jedno naselje, koje nosi isto ime kao i bunjevačko selo kod Subotice. Iz Rakitna vode pravci migracionih strujanja na Duvno i tu se granaju prema Kupresu i prema Livnu, Glamoču i Vrlici, ali i u suprotnom smijeru, već prema teškim prilikama onih vremena. Druga struja ide s Duvna preko Ravnog u Ramu sve do Uzdola i iz njega dalje u skopaljski kraj. U Rami i Skoplju miješaju se s doseljenicima južne bunjevačke grane, one od Raške Gore i sela njezina centra, što se lijepo razabire po spomenutim popisima i crkvenim maticama. Ova grana ima također dosta jake dodire s Bunjevcima stolačkog kraja i Zažablja. Rod Raiča nalazi se s obje strane Neretve. Doseljenici iz Bitunje kod Stoca – njihovo starije ime ostaje nam nepoznato – čine god. 1743. u Zvirovićima skoro trećinu svih obitelji, a Vučići u Blatnici u Brotnju ravnu polovinu³⁾. U ovoj grani se osjeća i prisutnost doseljenika iz Albanije, o čemu drugom zgodom. Uopće vrlo zanimljiva i dosad slabo poznata migraciona gibanja kojim treba posvetiti mnogo pažnje.

Biskupska izvješća bilježe čudna, dvojna sela Rakitno-Drežnica i Ravno-Uzdo, međusobno udaljena čitav dan hoda. Ktomu Drežnica spada dva dana hoda udaljenoj župi Duvnu, a ne daleko bližem Mostaru. Razlog leži kao na dlanu i sva tri roda u Drežnici, Jurići, Raiči i Šarići, starinom su iz Rakitna duvanjske župe. Planinski masiv za pastire nije zapreka već veza, kao ni more za primorce.

¹⁾ Erdeljanović, n. dj. 1.

²⁾ Chroatia catholici, Rim 1962.

³⁾ Isto 90, 91.

Slučaj »sela« Ravno-Uzdol slično se rješava: Rakićaci i Duvnjaci čine glavninu stanovnika Ravnog, koji opet dalje sele na Uzdo i u Skoplje zaboravljujući gdjekada svoje staro prezime (n. pr. Raiči-Uzdoljaci). Uopće Rama ima vrlo mnogo hercegovačkih i bunjevačkih doseljenika, ali i nešto starosjedilaca (Filipovići-Jeličići i drugi). Rakitsko-duvanjska struja zastupana je u Rami XVIII. vijeka po rodovima Raiča, Petrovića, Malekina, Topića, Grubišića, Uzdoljakovića, Drežnjaka, Radića, Đereka, Vidoševića, i drugih, a južna struja donijela je sobom brojne Vladiće, Šunjiće, Krešiće, Rašiće, Maiće, Arbanasiće i sl. Na brojne stare stanovnike Rakitna romanskog jezika podsjeća i planina **Vardište** između Rakitna i Blata. Slično tako iz romanskog jezika izvode se i prezimena Kurilj (Kurilić, Kureljušić) u Bijelom Polju, Buljan u Dragičini i Vel. Ograđeniku, Čavar u Gostuši, Šorman (odatle ime selu Šurmanci) i drugi.

Na bunjevačku komponentu spadaju slijedeće obitelji u Hercegovini i zapadnoj Bosni, a njihovi imenjaci nalaze se i u trima ostalim bunjevačkim grupama, Ličkoj, dalmatinskoj i podunavskoj¹⁾: Aničići, Dumančići, Blaževići, Glavaši, Ivankovići, Knezovići, Jurići, Marići, Marijanovići, Matići, Orlovići, Pandže (Pandžići), P(a)rčići, Raiči, Sudari, Tokići, Vile, Vrankovići (Frankovići), Vučići, Zupci, Žuljevići i drugi. Za neke druge rodove u glavnim bunjevačkim centrima u Hercegovini bilo bi to zanimljivo istražiti (Vladići, Šunjići, Skočibušići, Sliškovići, Zadre i sl.). Naprotiv Čuline u Dobrom selu i oko Knina su Bunjevci.

Postojanje četvrte hercegovačke grupe Bunjevaca od velikog je značaja za sastav hrvatskog dijela pučanstva na Kupresu. Još u većoj mjeri vrijedi to za Bunjevce uopće, koji su znatnim dijelom potekli iz Hercegovine, i to najviše iz zapadne, da ih opet u njoj otkrijemo. Razumljivo, jer sigurno svi oni nisu iz nje iselili. Kada bi Bunjevci uglavnom potjecali iz istočne Hercegovine i Crne Gore kako neki pisci misle, ostala bi nerastumačena činjenica, kako je vrlo jaka skupina ljudi koja danas broji do pola milijuna, mogla u cijelosti primiti ikavštinu ne sačuvavši skoro nikakva traga i jekavice.

Žalimo da radi iscrpljenog prostora ove radnje ne možemo donijeti poglavља о albanskoj komponenti u stanovništvu BiH.

¹⁾ Erdeljanović, n. dj. 179–180.

STARIJA NOŠNJA KUPREŠKIH HRVATA
(LUKA BABIĆ IZ KUKAVICA)

DODATAK

19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100
101
102
103
104
105
106
107
108
109
110
111
112
113
114
115
116
117
118
119
120
121
122
123
124
125
126
127
128
129
130
131
132
133
134
135
136
137
138
139
140
141
142
143
144
145
146
147
148
149
150
151
152
153
154
155
156
157
158
159
160
161
162
163
164
165
166
167
168
169
170
171
172
173
174
175
176
177
178
179
180
181
182
183
184
185
186
187
188
189
190
191
192
193
194
195
196
197
198
199
200
201
202
203
204
205
206
207
208
209
210
211
212
213
214
215
216
217
218
219
220
221
222
223
224
225
226
227
228
229
230
231
232
233
234
235
236
237
238
239
240
241
242
243
244
245
246
247
248
249
250
251
252
253
254
255
256
257
258
259
260
261
262
263
264
265
266
267
268
269
270
271
272
273
274
275
276
277
278
279
280
281
282
283
284
285
286
287
288
289
290
291
292
293
294
295
296
297
298
299
300
301
302
303
304
305
306
307
308
309
310
311
312
313
314
315
316
317
318
319
320
321
322
323
324
325
326
327
328
329
330
331
332
333
334
335
336
337
338
339
340
341
342
343
344
345
346
347
348
349
350
351
352
353
354
355
356
357
358
359
360
361
362
363
364
365
366
367
368
369
370
371
372
373
374
375
376
377
378
379
380
381
382
383
384
385
386
387
388
389
390
391
392
393
394
395
396
397
398
399
400
401
402
403
404
405
406
407
408
409
410
411
412
413
414
415
416
417
418
419
420
421
422
423
424
425
426
427
428
429
430
431
432
433
434
435
436
437
438
439
440
441
442
443
444
445
446
447
448
449
450
451
452
453
454
455
456
457
458
459
460
461
462
463
464
465
466
467
468
469
470
471
472
473
474
475
476
477
478
479
480
481
482
483
484
485
486
487
488
489
490
491
492
493
494
495
496
497
498
499
500
501
502
503
504
505
506
507
508
509
510
511
512
513
514
515
516
517
518
519
520
521
522
523
524
525
526
527
528
529
530
531
532
533
534
535
536
537
538
539
540
541
542
543
544
545
546
547
548
549
550
551
552
553
554
555
556
557
558
559
560
561
562
563
564
565
566
567
568
569
570
571
572
573
574
575
576
577
578
579
580
581
582
583
584
585
586
587
588
589
589
590
591
592
593
594
595
596
597
598
599
600
601
602
603
604
605
606
607
608
609
610
611
612
613
614
615
616
617
618
619
620
621
622
623
624
625
626
627
628
629
630
631
632
633
634
635
636
637
638
639
640
641
642
643
644
645
646
647
648
649
649
650
651
652
653
654
655
656
657
658
659
660
661
662
663
664
665
666
667
668
669
669
670
671
672
673
674
675
676
677
678
679
679
680
681
682
683
684
685
686
687
688
689
689
690
691
692
693
694
695
696
697
698
699
700
701
702
703
704
705
706
707
708
709
709
710
711
712
713
714
715
716
717
718
719
719
720
721
722
723
724
725
726
727
728
729
729
730
731
732
733
734
735
736
737
738
739
739
740
741
742
743
744
745
746
747
748
749
749
750
751
752
753
754
755
756
757
758
759
759
760
761
762
763
764
765
766
767
768
769
769
770
771
772
773
774
775
776
777
778
779
779
780
781
782
783
784
785
786
787
788
789
789
790
791
792
793
794
795
796
797
798
799
800
801
802
803
804
805
806
807
808
809
809
810
811
812
813
814
815
816
817
818
819
819
820
821
822
823
824
825
826
827
828
829
829
830
831
832
833
834
835
836
837
838
839
839
840
841
842
843
844
845
846
847
848
849
849
850
851
852
853
854
855
856
857
858
859
859
860
861
862
863
864
865
866
867
868
869
869
870
871
872
873
874
875
876
877
878
879
879
880
881
882
883
884
885
886
887
888
889
889
890
891
892
893
894
895
896
897
898
899
900
901
902
903
904
905
906
907
908
909
909
910
911
912
913
914
915
916
917
918
919
919
920
921
922
923
924
925
926
927
928
929
929
930
931
932
933
934
935
936
937
938
939
939
940
941
942
943
944
945
946
947
948
949
949
950
951
952
953
954
955
956
957
958
959
959
960
961
962
963
964
965
966
967
968
969
969
970
971
972
973
974
975
976
977
978
979
979
980
981
982
983
984
985
986
987
988
989
989
990
991
992
993
994
995
996
997
998
999
1000

II. OBITELJI NA KUPRESU

Turski dokumenti, »defteri« iz 1489., 1516. i 1574., koje ovdje po prvi put donosimo i iscrpljujemo, sadržavaju popise svih poreznih obveznika na Kupresu, ukoliko imaju takozvani »vlaški status«. Popisi su važni i zanimljivi za proučavanje prošlosti Kupresa. Ne sadržavaju, po turskom običaju, prezimena obitelji nego samo ime obveznika te oznaku njegovog oca. Radi toga nije moguće povezati današnje stanovnike Kupresa sa njihovim eventualnim pretcima iz spomenutih deftera. To će biti moguće tek u dva – tri slučaja, zahvaljujući sretnim okolnostima. Uostalom, Kupres je više puta najvećim dijelom bio raseljen, pa su se tek neke od starih obitelji iza dosta godina povratile na svoju starinu. To je i razlogom da se jedva za koju kuprešku obitelj može reći da je starosjedilačka, barem u užem smislu te riječi. To se vidi i iz Milojevićeve studije »Kupreško, Vukovsko, Ravno i Glamočko polje«, Srpski etnografski zbornik, izdanje SKA, Naselja i poreklo stanovništva, knj. XIII, Beograd 1923., 1–153, posebno 63–101, a i tu je više puta ostalo nejasno, da li se doista radi o starinačkoj obitelji.

Prof. Borivoje Ž. Milojević dao nam je dosad najpotpuniji i najrealniji etnološki rad o Kupresu. S velikim marom i trudom obišao je sva sela na četiri gore spomenuta polja, popisao sve rodove i obitelji, te donio skupljene tradicije o njihovom podrijetlu i migracijama. Posebno je obilan materijal skupio o srpskim familijama na Kupersu. Međutim, i brzina kojom je skupljao svoju građu, kao i djelomična nepouzdanost usmenih predaja, koje se ne oslanjaju na pisane spomenike¹⁾ bila je u više slučajeva uzrokom netočnosti. Ovdje-ondje upozorili smo na po koju omašku u radu. Uza sve to ostajemo prof. Milojeviću zahvalni za onako bogatu građu koja ide i u finije pojedinosti, osobito stoga što danas, kada brzim korakom stare tradicije nestaju, ne bi više bilo moguće do njih uopće doći.

U pregledu kupreških obitelji mi smo se zaustavili, nažalost, samo kod katolika. To smatram ozbilnjim manjkom ove studije. Ipak, to činimo svjesno. Ponajprije, pisac ovih redaka imao je u tri navrata priliku, već tamo od 1929., da osobno bilježi tradicije kupreških Hrvata, posebno u Gornjem Kupresu i u Rastičevu, i da istražuje starinu tog stanovništva.

Na taj način bilo je moguće doći do novog, produbljenog materijala. Kad bismo radili napr. o podrijetlu pravoslavnih i muslimana na Kupresu, bili bismo najvećim dijelom prisiljeni ponoviti ono, što je Milojević već rekao i ne dodati ništa novoga.

Drugi, još mnogo važniji razlog je taj, što smo se mogli služiti pisanim dokumentima, koji jedini daju sigurnost starijoj usmenoj predaji. Ti su dokumenti izašli tek pred par godina. Objavio ih je Dr. Dominik Mandić u djelu »Chroati

---

¹⁾ Cvijić Dr. Jovan: Antropogeografski problemi Balkanskog Poluostrva, SKA, Naselja I, uvod 158, v. našu notu br. 33 na str 384.

catholici Bosnae et Hercegovinae in conscriptionibus annis 1743 et 1768 exaratis», Chicago – Roma 1962. To su službeni *crkveni popisi svih katoličkih obitelji od Save do Neretve* u apostolskom vikarijatu Turske Bosne, izrađeni po nalogu biskupa fra Pave Dragičevića i fra Marijana Boganovića. Biskupov tajnik fra Mato Marčinkušić savjesno je prepisao iz knjige »stanje duša« u svakoj župi podatke o katoličkim obiteljima i njihovu broju članova (n. dj. 105). Ovi popisi neiscrpivo su vrelo za etnološka istraživanja, a bili su vrlo točni i sastavljeni u službene svrhe. Dakako, nisu ti popisi ostali imuni od prepisivačkih omašaka, a istotako od štamparskih grešaka ni njihovo izdanje tiskom. Sam pisac dodao je na kraju (str. 222–228) svoje ispravke i dodatke. To međutim ne znači da još mnogo što ne bi bilo potrebno točnije napisati, ali zato se traži sigurno poznavanje lokalnih prilika u svim župama, što je piscu svakako bilo nedostupno. Tokom radnje upozorili smo na dva slučaja ispuštenih sela, a mislimo da je toga moglo biti i više na širokom prostoru od Save do Neretve. Osim toga, poteškoću pravilnog čitanja čini također i stari pravopis, udešen uglavnom prema talijanskom, pa nam gdjekada nije moguće jednoznačno odrediti, kako dotično ime trebamo čitati. Ipak su to samo rjeđe iznimke, koje neznatno umanjuju vrijednost ovom prvorazrednom etnološkom materijalu.

Drugo, vrlo važno vrelo naših istraživanja bile su *mätze* stare skopaljske župe (krštenih od 1745., vjenčanih od 1754. i umrlih od 1755. godine), od koje se je Kupres otcijepio kao župa 1802., dok kao skopaljska kapelanija Kupres vodi vrlo vjerojatno svoje matice od 1756., a ne kako se dosada tvrdilo od 1772. ili čak od 1779. Osim skopaljskih, dale su nam i neke druge župske matice kao npr. Jajca, Livna, Sarajeva itd. pokoji koristan podatak. Međutim, ono što bi bilo najvažnije za našu svrhu, župske matice Kupresa, ne postoje više. Izgorjele su za vrijeme rata i njihovi prijepisi postoje tek od god. 1885., što u našem slučaju mnogo ne spasava situaciju.

Posebno nam je žao onog dijela matica, pisanog starobosančicom. Ja sam ih prije rata imao u rukama, ali sam nažalost učinio iz njih samo pokoju vrlo rijetku bilješku. Gledajući pomno skopaljske matice, u kojima je mnogo puta zapisano odakle je koja obitelj došla i kako se zvala, te i razne druge korisne bilješke, možemo sa sigurnošću tvrditi, da ne bi ostala na Kupresu ni jedna obitelj, o kojoj ne bismo mogli označiti odakle je došla i u koje vrijeme, te kamo je eventualno otišla dalje. Tako naš rad o hrvatskim obiteljima na Kupresu iskazuje gdjekada izvjesne šupljine i pomanjkanja upravo zato, jer su nam falili potrebni podaci iz matica.

Spomenuti pismeni dokumenti daju onda u mnogo slučajeva sigurnost usmenoj predaji, ukoliko se ona s pisanim vrelima slaže i u njima potvrđuje. U većini slučajeva bilo je to i moguće, pa smo iz carstva nekontroliranoga pripovijedanja, koje, doduše, mnogo puta sadrži i posve ili djelomično istinite podatke ali kao takve još nedokazane, na sigurno tlo historijske istine.

U međuvremenu izšao je i vrlo koristan rad *Marija Petrića* »Porijeklo stanovništva Livanjskog polja«, u djelu »Geografski i historijski pregled Livanjskog polja«, GZM 1961., Etnologija, a uz njega i nekoliko drugih korisnih radnji. Od胎le smo mogli ustanoviti *žive veze i analogije između* Kupreškog i Livanjskog polja. Kad bismo imali slične monografije i o drugim susjednim krajevima, postala

bi nam historijska slika Kupresa i njegova stanovništva dosta jasnijom.

Radi ograničenosti prostora i, gdjekada, pomanjkanja izvora nismo obradili svaku pojedinu obitelj na jednak način. Bile su one uglavnom šematično prikazane, a izvjesne karakteristične obitelji obradili smo opširnije, i kao ilustraciju za druge manje obrađene, a i da se »miris« mučne prošlosti bolje osjeti i u pisanim retcima.

Razdioba obitelji na Gornji i Donji Kupres nije potpuna. Dosta obitelji nalazi se u više sela, i u Gornjem i u Donjem Kupresu. Nastojali smo staviti obitelj pod onaj naslov, koji označuje predio, u kojem živi većina dotičnog roda. Osim toga selo Zvirnjača leži uopće izvan Kupreškog polja, na Ravanjskom. Nismo imali prilike ispitati njezine obitelji, ali smo ipak o nekim od njih donijeli nekoliko podataka iz povijesnih vrela.

Za povijest pojedinih rodova, uz tradiciju, bila su nam glavnim vrelom ona dva popisa svih bosanskih katoličkih obitelji, Dragićevićev iz 1743. (Kupres i susjedne župe popisane su već 1741.) i Bogdanovićev iz 1768. te maticice skopaljske župe osobito prije nego što je kupreški kapelan počeo voditi samostalne maticice. Uz njih smo se služili maticama susjednih župa, posebno Livna, Jajca i sl. te po njima pabirčili razasute podatke i o stanovnicima Kupresa.

Da izbjegnemo neprestane reference u bilješkama na ta tri vrela, ograničili smo se na neke najvažnije, koje onda pod tekstrom navodimo. Glede ostalih podataka, i bez reference, navod je jednoznačno određen spomenom popisa iz kojega ga vadimo, te sela u kojem se dotična obitelj nalazi. Tako na primjer: kod obitelji Jurišić navodimo Bogdanovićev popis iz 1768. i selo Botun (omaškom piše kod Mandića »Gotun«). Iz te dvije koordinate svatko će lagano naći dotični podatak na 147. stranici Mandićeva djela. Donekle tako je postupano i kod izvadaka iz Milojevićeve i Petrićeve radnje.

Glede starih matica stvar je koji puta nešto teža. Pokoji župnik nije označio ni broj stranice ni redni broj upisa dotične osobe ii para. Mi kratko označujemo sa MK (maticice krštenih), a uz njih datum i broj dotičnog upisa, ako ga ima. To isto vrijedi i za maticice vjenčanih (MV) i umrlih (MU). Toliko da se izbjegne nepotrebno ponavljanje.

U nastavku pokušali smo dati kratak i, po mogućnosti, kritičan osvrt na prošlost svih hrvatskih obitelji na Kupresu. Služili smo se predajom, sačuvanom u narodu, i što je važnije i dosada neiskorišteno, pisanim dokumentima. To predstavlja za mnoge porodice izlazak iz historijske anonimnosti na svjetlo dana. Svakako radostan događaj.

a) DONJI KUPRES

Akrapi. – Tri obitelji u Zloselima, dvije iselile u Semeljce i Kešince k. Đakova, jedna u Valpovo i jedna u Bugojno. Starinom su od Duvna (Jerko »Akrapović«, 16 članova u Buškom Blatu 1768.). U Dalmaciji, Imotskoj Krajini, postoji selo Akrapi. *Milojević¹⁾* ih piše »Hakrepik« i veli da su došli iz Kamenskog

¹⁾ N. dj. 75.

k. Sinja najprije u Mokronoge k. Duvna i odatle pali u Zlosela sredinom XIX. vijeka.

Barišići – Ima ih 10 obitelji u Rastičevu (najviše u Jamanovojoj dolini), 2 kuće u Bilom Potoku, 3 u Suhovi, 1 u Juričima te 2 u Olovu, a bilo ih je još i u Blagaju od konca XVIII. vijeka do prošlog rata. Iselilo ih 35 obitelji: 4 iz Blagaja, 21 iz Rastičeva, 6 iz Suhove, 3 iz Olova i 1 iz Bilog Potoka; najviše u Slavoniju, nešto u gradove, pa u Baranju i Bosnu (kod Banja Luke), zatim u Njemačku. – Ima ih i u Gori k. Visokog, a starinom su iz Zapadne Bosne (Livno, Bugojno ili Kupres), a došli su prije okupacije¹⁾.

Ne spominju se u najstarijim skopaljsko-kupreškim maticama. Po *Milojeviću* oni su jedina današnja obitelj u Rastičevu, koja je тамо još koncem XVIII. vijeka. Dosedili su iz Posušja. »Njihov ded je odlazio u Posušje i na konjima dogonio pšenicu, koju su mu davali Galici, što su bili ostali na njihovojoj zemljji«, sve dok to nije zabranio ljubuški kapetan. Biskupski popisi iz 1743. i 1768. doista nalaze Barišice u posuškoj župi, najviše u selu Vinjanima, gdje čine skoro trećinu cijelog sela, ali ih nešto ima i u Rakitnu, Viru i Eminovu Selu (1768). U Rastičevu – po *Milojeviću* – najstarije im je sjedište bilo u današnjim Nikolićima (»Kaurima«), ali ih je beg otale digao da naseli Nikoliće, našto jedan od Barišića ode u Suhovu, jedan u Mrđebare i dvojica ostaše u Ivićima. U Bili Potok dodoše oko 1850. iz Juriča odnosno Suhove.

Svi Barišići nisu istoga roda. U Olovu ima napr. Barišića i *Barešića*. Ovi posljednji preselili su tamo iz Bilog Potoka potkraj turske vlade. – Naprotiv, olovski *Barišići* (kasnije po jedna kuća u Gradu i u Koprivnici) su iz livanjskog kraja, »ispod Grede«. Doselio im je pradjed Jozo, koji je umro pred I. svjetski rat u 93. godini. (»Pod Gredom«, u Potočanima-Zagorčanima, bila je 1741. obitelj Ilike Barišića s 13 članova, a dalje im je starina po svojoj prilici opet od Posušja). Njegov sin Ante, koga sam god. 1932. ispitivao, imao je 90 godina i 44 žive unučadi i praunučadi, dijelom već raseljene po Bosni (Doboj, Sarajevo i sl.). Za standard života pred okupaciju značajno je, što je on još upamtio: kod svih kršćana na Kupresu bila su samo tri »takuma« (servisa) za kavu: jedan kod Rebrina u Brdima, drugi kod Turalija u Begovu Selu i treći u Mihaljevića-Jurčušića u Zloselima.

Barišići imaju svoje prezime po nekom Bariši (Bartol, Bartolomej). Ime apostola Bartolomeja čita se u Srpskoj pravoslavnoj crkvi Vartolomije, a neuki ga narod izgovara gdjekad kao »Vratolomije« vežući za to ime praznovjericu da se na taj dan nije dobro penjati na drvo. U Donjem Vukovsku postoji nekoliko pravoslavnih obitelji imenom Barišić²⁾ pa bi bilo zanimljivo ispitati, kako su došli do tog prezimena i nisu li u daljem srodstvu s katoličkim Barišićima.

Bešlići. – 2 kuće u Rastičevu (Karapaj), a iselilo ih 8 obitelji (1 u Bačku, ostale u Slavoniju), – Dosedili su poslije 1800. god. »od Posušja«, gdje ih je po popisu od 1743. bilo u Rastovači i u Rakitnu.

¹⁾ Filipović Milenko S.: Visočka Nahija, Naselja i poreklo stanovništva 25, Beograd 1928., 562.

²⁾ Milojević, n. dj. 96.

Bralji. – U Rastičevu 1 porodica, 3 iseljene u Slavoniju. Oni su starinom *Dumančići* iz Zlosela, preselili u XIX. stolj. u Rastičevu.

Brkani. – Iza I. svjetskog rata bilo ih 4 obitelji u Olovu i 8 u Gradu, doseljenih iz Olova. Sad ih je samo 5 obitelji u Olovu i jedna u Kupresu. Nekad su se zvali *Bešker*. Jedan njihov predak bio je malen i crn te nosio brkove. Došao je u Oovo i tu se oženio. Radi brkova nazvali ga Brkanom i tako je nastalo novo prezime. Smatraju se najstarijim stanovnicima među katolicima ovoga kraja. Postoji i mutna predaja, da im je daleka starina iz Fojnice¹⁾.

Odmah ističemo da tog prezimena nema u biskupskim popisima od 1743. i 1768. u Fojnici i drugdje u BiH, osim na Kupresu i nešto kasnije u Rami. Možda su se oni drukčije zvali tamo pred 300 i više godina pa je staro prezime zaboravljen. Zanimljivo je, da se i njihovo najnovije prezime Brkan pojavljuje još pred 215 godina. U jednom upisu u matice krštenih (MK) od 16. 3. 1755. rukom kuppeškog kapelana, domorodca ovoga kraja stoji: »Krstih ja fra Petar Lozić Jakova sina Petra B(a)rkanovića iz Osmanlija i njegove zakonite ž(ene) Ružice od Topića. Kum bi Ilia Lozić«. Međutim Petar nije jedini koji nosi ime Brkan. Ovo je samo član jake zadruge Ante Brkan(ović)a koja se god. 1768. nalazila u Odžaku sa 25 članova. Oovo je nekad bilo zaseokom Osmanlija. Prije ovog upisa govorilo se samo o obiteljima Bešker.

Spomenuti Petar »Brkanović« pojavljuje se isti dan u MK 16. 3. 1755. još jednom i to kao kum Ivanu Kuniću. Ovaj puta je upisan kao Petar »Brkanov«, što daje naslutiti da je on sin onog čovjeka, koji se prvi zazvao Brkanom i po njemu njegovi potomci Brkani ili Brkanovići.

Popis god. 1743. spominje u Otinovcima familiju od 5 duša Lovre Beškera²⁾. 25 godina kasnije (1768) ubilježena je obitelj Lovre »Beškerića« u Malovanu (15 čeljadi) te Tome »Beškerovića« u Zloselima (7 članova). Pojavljuje se tada u Rumbocima u Rami Ilija »Beškerović« kao domaćin porodice od 19 glava.

Među upisima u matice nalazimo slijedeće, u kojim se netko od Beškera spominje: 1) Kata kćи Lovre Beškera i žene mu Klare. Kuma bi Jakovica Lozić, MK 7. 5. 1745. 2) Vjenčanje Jure Čormarkovića s Jelom kćeri Lovre Beškera iz Zlosela. Kumovi: Petar i Jela Vrhovac, MV 25. 2. 1753. 3) Vjenčanje Bože sina Lovre Beškera i Ružice kćeri Marka Juričevića iz Voljica. Kumovi: Antun Raštegorac i Ružica Lozić. MV 28.1. 1754.

Nije jasno kako je prezime Brkan prevladalo u već dotad razgranatom rodu Beškera. Možda su drugi Beškeri razumrli ili nekud iselili, a ostali samo Brkanovi potomci. Ramski Beškeri sačuvali su do danas svoje staro ime.

Milojević nigdje ne bilježi da su se Brkani nekad zvali Beškeri. Veli³⁾ za njih da su »ispričali ispod Sinja« i donijeli »tovar blaga«. »Njihovi pradedi Marko i Stipe živeli su u Otinovcima i otuda došli u Oovo početkom 19. veka«. Ta kronologija ne odgovara činjenicama. Već prije 1753. Lovro Bešker (ne Brkan)

¹⁾ Tu zanimljivu ali i nedokazanu obiteljsku tradiciju bilježi suhopoljski župnik fra Franjo Vrdoljak, kojemu zahvaljujemo za podatke.

²⁾ *Mandić*, Chroatii catholici 33. Slijedeća dva upisa na str. 147 i 150.

³⁾ *Milojević*, n. dj. 77.

seli u Zlosela. Onaj Tomo u Zloselima god. 1768. mu je nasljednik i, čini se, sin. Naprotiv, Lovro »Beškerović« te iste godine u Malovanu nije istovjetan s našim Lovrom u Zloselima, i radi velikog broja članova obitelji i radi činjenice da su obitelji iz Malovana uvijek selile dalje na Kupres, a nikada obrnutim pravcem, u Malovan. Izgleda da Milojević ima pravo kad govorи o doseljenju obitelji iz Sinja, dakle sa zapada, i preko Malovana. Prvi poznati »Brkan«, po imenu Petar živi god. 1755. u Osmanlijama odnosno u njegovu zaseoku Olovu. – Kupreški Brkani sele u travnički kraj, u selo Kasapovići još u tursko doba.

Brstile. – Po obiteljskoj tradiciji doselili su iz Vrlike. Još tamo se familija prema četvorici braće Čoli, Grgi, Pavi i Čosi prozvala *Čolićima, Grgićima, Pavićima i Čosićima*. Prezime Brstilo možda je bunjevačko. *Milojević¹⁾* veli da su oni »doselili početkom XIX veka izbegavši u Tursku. Jedan praded otisao je u okolinu Travnika«. Jasno je međutim, da se tu ne radi o XIX. već o XVIII. vijeku. Popis iz 1768. spominje u Zloselima obitelj Ante »Brstilića«, 19 članova, a u isti čas i dvije familije Čolića u Malovanu sa 23 člana te po jednu Pavića u Otinovcima, 6 članova, i Grgića u Odžaku (6 čeljadi). Tako imamo već 1768. tri ogranka Brstila pod njihovim novim prezimenima, dok se onaj četvrti Čosići, još tada naziva »Brstilićima«. Čolići iz Malovana koji je samo prolazna stanica, preseljuju dosta brzo u Osmanlige, a Grgići i Pavići u Zlosela.

Iz skopaljskih matica možemo utvrditi da se Brstile nalaze na Kupresu barem već 23 godina ranije. Marko »Brstilov« i Ivanica Raič svjedoci su vjenčanja Ilike Šiškića iz Osmanalija s Janjom Mandarića (iz Zagorja k. Posušja), MV 15. 1. 1755. Još stariji su upisi u skopaljske matice slijedeći: Grgo »Brstilov« kao kum Ivana sina Pilipa Kune, MK 19. 12. 1755. – Krštenje Lucije kćeri Luke Brstilova i Mande r. Ljubas(ović); »kuma bi Ružica Lozić, svi iz Kupresa«, MK 20. 9. 1745. – Stipo »Barstilov« kum Marku sinu Antuna Ćormarkovića, MK 13. 5. 1749. – »Mande Barstilova s Kuprisa« kuma Mari kćeri Jure Lučića iz Vinice«, MK 17. 5. 1749. – Ružica Čolić bila kuma na vjenčanju Matije Ćurkovića iz Travnika s (Man)Dicom Radić – MV 23. 1. 1756.

Usporedivši ove matične upise s popisom biskupa Dragičevića iz 1743. proizlazi s velikom vjerojatnošću, da je onaj Grgo Brstilo zapravo ugledni domaćin »Gregorius (N)« od 12 čeljadi u selu Odžaku, čije je prezime ispalо u popisu nepažnjom valjda biskupova sekretara. Odatile se jasno vidi, da su Brstile doselile na Kupres pod oba njihova imena: starim – Brstilo i novima Grgić, Pavić i Čolić, dok se istom kasnije javlja i četvrto prezime – Čosić. Tim bi bila oslabljena paušalna tvrdnja, da se stara obiteljska imena lako i bezrazložno mijenjaju. Eto, Brstile ih nose barem 300 godina, što više, oba, i ono staro i ono »novo«, koje je također staro barem 230 ljeta, a sigurno još i više.

Zanimljivo je, da *Milojević²⁾* još 1922. zapisuje prezime Grgići (8 kuća), i Brstile (21 kuća) u Zloselima i Osmanlijama, a prezimena Pavića, Čolića i Čosića uopće ne navodi, jer se kriju pod starim imenom Brstilo.

Danas taj stari i razgranati rod ima u navedena dva sela 46 kuća (Čolića 8, Čosića 11, Grgića 13 i Pavića 14).

¹⁾ N. dj. 74.

²⁾ Isto, 74.

Pod svojim starim prezimenom sele Brstile u selo Osijek u Sarajevsko polje 1780. Od njih su današnji Grgići (Ildža, Svrakino selo) dok su Čolići Duvnjaci; sele i u druge krajeve pod drugim imenima, kao npr. Čolići u Skoplje i Travnik (Ilija Čolić god. 1854. u Stojkoviće u Travničkom polju, djed pok. fra Zorke Čolića), Čosići u derventski kraj itd. U II. svjetskom ratu i nakon njega odselilo je 17 obitelji od sve četiri grane nekadašnjih Brstila.

Milojević¹⁾ nalazi 2 srpske obitelji Čolića u Novom Selu k. Blagaja. Veli da su doselili iz Šemanovaca, ali im ne spominje dalje starine. Prezime je moglo nastati samostalno pa tako ne moraju biti u rodu s Čolićima u Osmanlijama.

Bušići. Danas 3 obitelji u Rastičevu i 6 u Suhovi. Iselilo 8 obitelji Bušića iz Rastičeva i 9 iz Suhove, najviše u Slavoniju, a neki su na radu u Njemačkoj i Austriji.

Bušići drže tradiciju da su doselili iz Rakitna u Blagaj, Šebezovu dolinu, iza 1800., pa su ih dosta kasnije bez odatile »digli« i prebacili u Rastičovo. Zanimljivo je, da popisi god. 1741. i 1768. u Rakitnu još ne spominju Bušića.

Čolići, vidi Brstile.

Čalete. – 8 kuća u Osmanlijama i 1 u Gradu, jedna odselila u Vuku, jedan član u Njemačku (München). – Starinom su iz Dalmacije, iz Voštana k. Sinja. Preselili su najprije u Potočane k. Livna, pa na Kupres, u Olovo, odatile u Osmanlije pred kraj turske vlade. Nekad su se prezivali *Babić*. Vele da im je novo prezime nastalo odatile, što su još dugo sačuvali svoje sinjsko narječe pa su npr. govorili: »Otišli su Ča« – pa ih tako nazvaše Čaletama. Nesigurno je datiranje dolaska Čaleta-Babića na Kupres. Babići su bili u Zloselima već god. 1768. (Grgo Babić, 5 članova), ali se ne zna da li već od njega potječu današnji Čalete u Osmanlijama. Jedan od Čaleta iz Ćevića (Osmanlige), imenom Pero, istakao se u bosanskom ustanku protiv Turaka (1875–1878), četujući s Markom Duvnjakom, Srbinom iz Gornjeg Malovana. Obojica umrla između dva rata (iz zabilježaka fra M. Džaje).

Dumančići. Ima ih danas 32 obitelji u Zloselima, 18 u Osmanlijama, 2 u Kupresu i jedna u Bilom Potoku. Iselilo ih je 18 iz Osmanlija, manjim dijelom odraslih pojedinaca, a većim obiteljskim zajednicama, zatim 21 iz Zlosela, i 5 iz Bilog Potoka. Sele najviše u Slavoniju (Osijek, Đakovo i Slavonska Požega), Baranju i Srijem i 3 u Kanadu. Sa 53 obitelji i 44 iseljene, Dumančići su najbrojniji rod na Kupresu.

Po *Milojeviću²⁾* Dumančići su doselili u Osmanlije početkom XIX. vijeka iz Rakitna, a u Rakitno iz Vrlike. Odatile je dio njih prešao u Zlosela. Sigurno je da su Dumančići iz Rakitna. Popis god. 1768. nalazi tamo dvije njihove kuće: Jurinu s 22 čeljadi i Antinu sa 7. Vjerojatno im je starina u Vrlici, iako za to dosada ne nađosmo sigurna dokaza. Samo vrijeme njihova dolaska odmjereno je 50 godina prekasno. Oni su došli na Kupres između 1756. i 1768. Naime, ne nalazimo ih u maticama 1745.–1756., a nakon te godine matice fale. Međutim, biskupski

¹⁾ N. dj. 64.

²⁾ N. dj. 76

ČAO U SVATOVIMA
(S KRIVIM BRKOVIMA – DRAGO TURALIJA POK. MARKA IZ BEGOVA SELA)

popis 1768. već u Osmanlijama bilježi jaku i ustaloženu zadrugu Stipe Dumančića sa 22 člana, koja je u selu već boravila više godina. O razlogu seobe pripovijeda obiteljska predaja slijedeće: u kući su živjela dva brata, u Rakitnu, koja su se po njoj zvala Filip i Jakov. Jednoga dana dodoše neki turski pljačkaši u kuću i traže dukate. Filip se uspije sakriti na tavan, a Jakova zulumčari svežu i počnu ga »vješati na komoštare« da im novac predra. Filip skoči s tavana i odveže brata, obojica se iskolju s napadačima či nadbiju ih, a zatim pobegnu na Kupres. Tu ih Hasanbegovići prime u kmete i nasele u Velikim Gredinama, zaseoku Osmanlija.

U rodu Dumančića vrlo je živa predaja, da su iz Rakitna, odakle mi je jedna loza odselila u Lovreć u Dalmaciju. Znaju nabrojiti svih 7 ili 8 »kolina« od predaka Filipa i Jakova do danas. Kako je rod vrlo razgranat, to su i pojedine loze primile i druga prezimena (»po selu«, ne »u sudu«, kako se to veli u Posavini). Od Filipa su potekli Topalovići, Brkići i Bilići, a od Jakova Serdari (Serdarevići), Crnice i Gagići, te u novije vrijeme i Kneščići. Ovi posljednji dobili su ime po njihovu ocu ili djedu Mati koji je bio knez u selu, a inače je šesto koljeno Jakovljevo. Zanimljivo je da su mu se otac i svi daljnji pretci zvali Tomo sve tamo do Jakova, koji je prvi amo doselio.

Od Dumančića-Serdarevića potječu dvojica franjevaca, obojica imenom fra Paško (v. popis franjevaca rodom s Kupresa). Ime nose po Jandri, djedu fra Paške mlađega, koji se istakao u zadnjem bosanskom ustanku (1875–1878), kad je u planini Manjači razbio turske »pandure« i oteo bogat plijen. Kad ga je dotjerao zapovjedništvo na Crne Potoke, dalo mu je ovo naslov »serdar«. (Ovo pisao, po živoj narodnoj predaji, fra Miroslav Džaja).

Džurići u Rastičevu (Karapaj), 1 obitelj, starinom su od Duvna, iz Mokronoga. Dosedili su oko 1850. na Kupres.

Franjkići, dvije obitelji u Bilom Potoku, potječu iz Livna i došli su pod kraj turske vlasti u Bosni. Ukmjetili se i od bega primili zemlju.

Galići, 5 obitelji u Zloselima i 2 u Stražbenici, i one tamo došle iz Zlosela oko 1875. Iselilo 7 obitelji i 2 pojedinca, najviše u Slavoniju oko Valpova; 1 obitelj prešla u Rilić.

Ne spominju se na Kupresu u skopaljskim maticama 1745. – 1756., a ni u biskupskim popisima 1741. i 1768. Oni su se nekad zvali Lozići pa Lozići-Galići još do 1900. pa i dalje. O. fra Miroslav Džaja sjeća se uglednog prokuratura u crkvi, koji se preziva Lozo-Gale (Lozić-Galić) za župnikovanja O. fra Ante Brešića (1894–96). *Milojević*¹⁾ to isto tvrdi i Galiće naprsto piše kao Loziće smatrajući ih najstarijim dоселеницима u selu. To nije tako, jer Lozići-Galići, starinom iz Vrlike nisu isti rod s Lozićima, dоселjenim iz Vinice k. Duvna, najstarijim stanovnicima Zlosela. Ovi prvi došli su kasnije i dobili svoje novo prezime, prema predaji, po nekoj crnomanjastoj prababi Gali²⁾.

Grbeše. Danas ih je 5 obitelji u Rastičevu (Grbešina dolina) i jedna u Zloselima. Iselilo 16 obitelji i 5–6 pojedinaca u Slavoniju k. Osijeka, Valpova i Đakova, 2 u Travnik, po 1 u Bjelovar i Australiju.

Ne spominju se na Kupresu u starim popisima i maticama. *Milojević* bilježi predaju da su Grbeše došli iz Vinice »kod Imotskog«³⁾ i odatle, početkom XIX. vijeka, dolaze u Bili Potok, Osmanlije i Zlosela te konačno, oko 1850., u Rastičevu. Vinica zapravo leži u duvanjskom kraju, blizu Roškog Polja, a u njoj nije bilo Grbeša ni 1741. ni 1768. Biskupski popis iz god. 1768. nalazi ih u Rakitnu i u Lisama u Hercegovini (»Grbešići«), pa mislimo da su odatle i došli. Iz Rakitna je, uostalom, vrlo jaka komponenta donjokupreških Hrvata, posebno onih u Rastičevu.

Ivići. Ima ih 7 obitelji u Rastičevu (Kaurinova dolina), 7 u Zloselima, 2 u gradu Kupresu, po jedna u Suhovi i Mrđebarama. – Iselilo iz Zlosela 10 obitelji i 4 pojedinca (svega 41 osoba) i to 2 obitelji u Baranju, 1 u Zadar, ostalo u Slavoniju oko Osijeka i D. Miholjca. – Iz rastičevske župe iselilo 23 obitelji, najviše u Slavoniju oko Osijeka, Đakova i Valpova, 2 u Bugojno, po 1 u D. Vakuf i u Australiju.

Obje grane Ivića – i ona u rastičevskoj župi i ona u Zloselima – potječu od istih predaka u Mandinu selu k. Duvna. Tu ih je bilo god. 1768. četiri obitelji sa 58 članova, ali znaju njihovi potomci i danas da su »iz Dalmacije«, zapravo iz Vranjica k. Splita. Vjerljatno su potomci onog vala bosanskih dоселjenika iz Rame, Kupresa, Livna itd. koji 1687.–1691. naseliše i jedan dio grada Splita, njegovu »Contrada dei Bossinesi«⁴⁾. Mišljenja smo, da je fra Jozo Ivić »de

¹⁾ N. dj. 74.

^{2)*} Crna ovca zove se »Gala«.

³⁾ N. dj. 70.

⁴⁾ *Crnica Dr. fra Ante: Naša Gospa od Zdravlja i Njezina slava, kritični prikaz.* Šibenik 1939., 15.

Duvno», god. 1774. skopaljski odnosno kupreški kapelan, otvorio vrata na Kupres svojim rođacima iz Mandina sela. Tako oni dolaze podkraj XVIII. vijeka najprije u Suhovu, a odatle, kad je neki njihov član navodno ubio begovskog subašu, u Rastičevu i Zlosela. Tako oni neće biti starosjedioci Rastičeva, kako na jednom mjestu misli Milojević, dok na drugom opet iznosi drugačije, realnije mišljenje¹⁾, pošto je Rastičeve ostalo dulje vremena raseljeno.

Jamani. Ima ih u Rastičevu (Jamnova dolina) 8 obitelji, a iselilo preko 15 obitelji u Slavoniju.

Ne spominju se na Kupresu prije 1756. – dotle se kupreška sela još vode u skopaljskim maticama – ali ih ima već brzo nakon 1800. u Rastičevu. Došli su radi nerodnih godina iz Posušja gdje postoji »Jamanov gaj«. Staro im je prezime zaboravljenog. Navodno su prozvani Jamani zato što su nekog bega-zulumčara ubili i bacili u jamu. Moralo je to biti najkasnije u prvoj polovini XVIII. vijeka, jer se u popisu od 1768. pojavljuje obitelj »Jamanović« u Koraču k. Dervente²⁾ među drugim doseljenim obiteljima s tipično hercegovačkim prezimenima (Barišić, Tokić, Matić itd.). Dose�ili su iz Posušja³⁾. Ipak ih biskupski popisi iz god. 1743. i 1768. ne spominju u Gornjoj Hercegovini, očito jer Jamani još nose neko drugo, staro prezime. Iselila su tri brata Jamana, jedan u Šibenik, drugi u Kotor-Varoš i treći na Kupres, imenom Tomo. Imao je šest sinova a potomci im se zovu Jaman-Barišić, p Tominoj ženi, koja je bila od Barišića (Tomo se bio »ugovorio« u Barišiće, stupio im u najam).

Jankovići. 3 obitelji u Juričima i 5 iselilo u okolicu Đakova i Osijeka. Pradjed im je doselio iz Dalmacije, najprije u Zlosela, gdje je i umro. Žena mu se udala za nekog Klepića i dovela sobom dijete iz prvog braka. Zato mu se potomci zovu *Jankovići-Klepići*.

Janjići, 3 obitelji u Rastičevu (Karapaj) i jedna iselila u Valpovo. Dose�ila 4 brata iz Dalmacije na Kupres, ali su kasnije dvojica otišla u Ameriku, a jedan u Posavinu.

Jarčevići. Bilo ih je petnaestak kuća u Blagaju, danas tri. Iselilo je 13 familija, uglavnom u Slavoniju, osim dvije, od kojih jedna ode u Dželilovac k. Travnika i 1 u Beograd.

Milojević piše da su oni u Blagaj došli iz Suhove. Ne spominje njihove dalje starine. Međutim, obitelj dobro zna da je dose�ila na Kupres iz sela Ljuše (nekad Ljupše) u Janju. Pritom ne spominju svog eventualnog kraćeg boravka u Suhovi. Godine 1929. propovijedao mi je Niko Jarčević da je njihov šukundjed došao na Kupres sa 600 ovaca. Treći dan po dolasku šukunbaba rodila je »pod bristom« pradjeda kupreških Jarčevića. Bilo je to pred nekih 140–150 godina

¹⁾ N. dj. 75: »Ivići dose�ili iz Vranjice (zapravo Vranjica!) kod Splita krajem 18 veka u Mandino selo (u Duvnu)«, odatle u Suhovu. Tako ni oni ni Trimunovići nisu u Rastičevu starosjedioci, kako piše Milojević (n. dj. 69).

²⁾ Mandić, n. dj. 195.

³⁾ Predaju je zabilježio današnji rastičevski župnik vlč. Dominik Stojanović. Na tomu i na drugim podatcima ovdje mu zahvaljujemo.

(dakle negdje oko 1780.–1790). »Turci su mu uzeli tapije. Rekli su, da tapije ne valjaju, nego da ih moraju popraviti. Kad su se dočepali tapija, reknu nam: 'Dižite se, vlassi s naše zemlje'. I na naše zemlje namjestili su neke rišćane, odnekle od Varcara. Jarčevići su došli na kućiste Raiča u Blagaj, a ovi su preselili u Rastičeve.¹⁾« Iz iskaza se vidi da su Jarčevići bili tada bogati stočari. Tapije na vlastitu zemlju po svoj prilici znače da su oni bili slobodni seljaci, ne kmeti. Prema tomu bili bi oni starosjedioci Bosne iz jajačkog kraja, gdje, uostalom, ima i drugih slobodnih seljaka.

Zanimljivo je pitanje sela Ljuše na gorskom vijencu između Janja i Vrbasa, leži oko 1000 metara nad morem, dobar sat i po hoda od željezničke stanice Doganovci na Vrbasu. Kod Srba u tom selu sačuvana je živa tradicija da su tu nekada bili Hrvati. Zna se točno i za staro katoličko groblje. »Ta njiva nit se ore nit se kopa. Krstovi se, istina, ne vide, ali se dobro zna da je to staro latinsko groblje²⁾. Iz matica krštenih župe Jajce, I. sv. god. 1780. vidi se da je još tada postojao lokalitet »Jarčevića zidine«.

Biskup Dragičević spominje 1743. katoličko selo Ljupšu (kako on piše »Gliubia³⁾). U njoj nema Jarčevića, ali se spominje obitelj Mije Topala (»hromi«). Po svoj prilici taj topalasti Mijo bit će svojim prezimenom Jarčević. Dvadeset i pet godina kasnije, u izvješću biskupa Bogdanovića, nema više spomena selu Ljupši i njezinim katolicima, a Dilberovići, koji su ranije živili u selu, izgleda, preselili su u Liskovicu. Međutim, katolici u Ljupši, i to upravo Dilberovići, postojali su još 1776, kada im se svraća stari biskup Dobretić na putu s Kupresa u Jajce⁴⁾. Ova opaska važna je i radi jednog drugog razloga: ona pokazuje, da ipak Bogdanovićevu izvješće iz 1768. zaboravlja ovdje – ondje poneko manje katoličko selo. Posve razumjivo, kad se daje pregled svih katoličkih obitelji na tako širokom prostoru, od Save do Neretve.

Srba Jarčevića bilo je, po Milojeviću, 10 kuća u Gornjem Ravnom. Nisu u rodu Hrvatima Jarčevićevima. Starinom su Malivuci, nepoznata podrijetla.

Od Jarčevića potekli su Rogale. Ima ih 6 kuća u Rastičevu-Buču i 10 obitelji iseljenika (8 u Osijek i okolicu, po jedna u Požegu i u Donji Vakuf). Po predaji nekom se njihovu pretku nje svjđalo prezime Jarčević pa je dao garavu kravu kadiji, da se prozove Rogalo (zapisci O. M. Džaje). – U bugojanskoj župi ima više porodica i Jarčevića i Rogala.

Jukići, 1 kuća u Rastičevu, a 3 iselile u Slavoniju (Valpovo i Potijani) i 3 iz Juriča. Doseđili su početkom XIX. vijeka »od Posušja«. Biskupski popisi i 1743. i 1768. nalaze Jukiće u Gornjoj Gorici župe posuške.

Jurići. Danas ih ima 8 obitelji u Osmanlijama, 7 u Kupresu (Vilino selo), 3 u Suhovi i jedna u Kukavicama. Iselile su: 3 iz Osmanlija (2 u Slavoniju i 1 u

¹⁾ *Draganović K.*: Dva stoljeća teritorijalnog pomicanja katolika u BiH, časopis »Napredak« 1932., 33

²⁾ Isto, 33.

³⁾ *Mandić*, n. dj. 36.

⁴⁾ *Jelenić J.*: Spomenici kult. rada Franjevaca Bosne Srebreničke, Mostar 1927.

Bogojno), 4 iz Suhove u Valpovo i 1 iz Grada u Đakovo. – Iseljenih Juriča ima i u Bijelom Polju k. Kralj. Sutjeske, 4 kuće god. 1928, »Proterani su sa Kupresa pre 140 godina« (dakle negdje iza 1785., piše *Filipović*¹⁾ a također i u Garevcu k. Modriče.

Jurići se ne spominju u župskim maticama Skoplja odnosno Kupresa do 1756., pa ni u biskupskim popisima iz 1743. i 1768. (osim u Voljicu kao Juričevići, ali ovi stalno drže to svoje prezime i ne zovu se nikada Jurići pa s njima ne će biti ni u daljem rodu). Istina, već na 5. 4. 1754. zabilježeno je krštenje Anice kćeri Lozića i Cvite »od Juriča«, ali ta Cvita, kako izgleda, nije rodom s Kupresa nego se tamo udala u Lozića kuću.

Na Kupres su došli istom prije 1800. godine, kada niče seoce Jurići, nazvano po istoimenoj obitelji, koja je dosta rano napustila to selo. U naselje stigoše druge obitelji (Šimići, Jukići, Jankovići itd.). Vrlo vjerojatno naši Jurići neposredno potječu od duvanjskih (2 obitelji god. 1768. u selu »Bučićima« zaseoku sela Mesihovine).

Jurići u Vilinim kućama potječu od Ivana Juriča, čobanina u Oborcima kod Donjeg Vakufa. Hodao je po najmu pa izgubio jednu ovcu i pobegao na Kupres za turskog vakta, prije 90 – 100 godina. »Na jednom paripčetu dotirao je troje dice i vas imetak«. Prije 50 godina u »Vilinu selu« bile su 2 kuće Vila i 1 Juriča, danas je 10 kuća Vila, 7 Juriča, 2 Ledića i 1 Cvijetića. Vile su živjeli na osami pa molili bega da im naseli komšiju. Beg mislio da učini sevap i naseli im tamo siromaha, djeda Ivana Juriča.

Ovaj Ivan bio je rodom iz Rastičeva (ili Suhove?). Bio je vrlo milostiva srca. Jednom on gonio na kobili brašno iz mlinu. Naiđe turska vojska i vojnik mu ote kobilu, a brašno rastovari na po puta. Ivan poleti za vojskom i stiže turskog »prvenca« na riličkoj čupriji. »Što hoćeš, rajo?«, pita ga ovaj. Ivan mu ispriča slučaj, a turski ga časnik dalje pita: »Možeš li poznati svog »bengira« (konja)? »Mogu«, veli Ivan. Nade svog paripa, na njemu jaše Ciganin. Nato ga zapovjednik opali kandžijom nekoliko puta i Cigo se raskrivi. Turčin nato reče: »Jaši, rajo, žuri, jer će ti neko i brašno otirati!« – »Dragi moj«, veli mu Ivan, »da sam znao, da će ga tako biti, pušćo bi i bengira!«²⁾.

Klepići, 1 obitelj u Zloselima, »davno« doselila, navodno iz Dalmacije. Klepići u Juričima doselili su iz Zlosela. Iza rata obje njihove obitelji odselile u Đakovo i okolicu Osijeka.

Krište. 1 obitelj u Rastičevu, a 4 iselile u Slav. Brod. – *Milojević* veli da su »doselili iz Duvna početkom 19. veka«. Nema pravo. Krište su najstarija hrvatska obitelj u Rastičevu uz Niniće, koji su nekuda nestali. Fra Petar Ložić, kupreški kapelan, krsti Božu Niniću sina Nikole iz Rastičeva i Andelije Raštgorac, a kum je bio Ivan »Krišto« (MK 24. 5. 1755.). To je ujedno najstariji spomen sela Rastičeva. Tri mjeseca kasnije upisan je u MK 27. 8. 1755. Petar sin Luke »Kristića« iz Rastičeva i žene mu Doroteje. Iste godine upisan je u MK 15. 9. 1755. i »Barno« Ninić sin Ivanov. Tako bismo god. 1755. znali bar za 4 katoličke obitelji

¹⁾ N. dj. 579.

²⁾ Zabilježio sam po pripovijedanju Petra Juriča iz Vilina sela.

u Rastičevu, 2 Ninića i 2 Krište ili Kristića, sve 30 godina prije dosad najstarijeg spomena tog sela kod zastavnika Božića (v. str. 49).

Krstanovići. Ima ih 2 obitelji u Stražbenici, 1 u Osmanlijama i 1 u Gradu, te kod Bugojna 10 porodica. – Iselilo ih je 6 obitelji u Slavoniju u okolicu Osijeka i Požege.

Doselili su u prvoj polovini XIX. vijeka iz Šuice. U Šuici god. 1741. doista nalazimo Matu Krstanovića (15 članova obitelji), dok god. 1768. biskupski popis bilježi Iliju Krstanovića (22 čeljadi), kojeg pogrešno upisuje kao Krstić (»Karstich«). Ima ih danas u Vidošima i Grgurićima k. Livna, zatim u Skoplju (10 obitelji samo u bugojanskoj župi).

Kune (Kunići). Ima ih 19 obitelji u Osmanlijama, 6 u Rastičevu, 1 u Odžaku i 2 u gradu Kupresu. Iselilo je 12 njihovih obitelji iz suhopoljske župe u okolicu Osijeka i Valpova te 9 iz rastičevske (Erdut 7, Brčko 1, Satnica 1).

Kune (Kunići, Kunjići, Kunovci) starinom su iz Dalmacije. God. 1640. bio je gvardijanom u Makarskoj fra Pavo Kunić, koji se ističe građevinskom djelatnošću te kasnije bi izabran za definitora Bosne Srebrenе¹⁾. Drugi jedan franjevac Kunić, fra Bernardin, umire na Braču 8. 11. 1682. (po starom livanjskom Nekrologiju, saopćenje O. M. *Džaje*).

Bogdanovićev popis iz 1768. bilježi u Osmanlijama zadrugu Marka Kune (24 člana). Međutim skopaljske MV 26. 1. 1755. donose vjenčanje Pavla »Kunića« pok. Peta iz Osmanlija sa Jelom Marka Brstilova; svjedoci su bili Petar i Tomica Kunić. Slijedeće godine bio je spomenuti glavar zadruge Marko Kuna svjedok na vjenčanju Matije Ćurkovića iz Travnika s (Man)Dicom Radić iz Osmanlija (MV 23. 1. 1756). U maticama krštenih ima više upisa djece iz Kunića kuće napr. Ivan sin Petra i Tošice »od Tolića« i Antun sin Marka i Ivanice »od Plazibata« (iz Blagaja), oboje MK 16. 3. 1755. pa sve tamo do početka skopaljskih matica, koje bilježe Ivana sina Filipa »Kunjića« i Kate Samardžić, MK 19. 9. 1745., te još ranije, Dominiku »Kunić« kao krsnu kumu Ane, kćeri Bože Lozića i Cvite Jurić, MK 7. 5. 1745.

Dragićevićev popis 1741. bilježi u Osmanlijama obitelj Filipa »Kunića« (Cunicich) od 7 članova. Ne sumnjamo da su to zapravo naši Kune, oni od kojih je potekao istaknuti pisac i sabirač narodnog blaga, O. Filip Kuna ili Kunić (1821 – 1871). Tako Kune spadaju bezuvjetno među najstarije porodice obnovljenog katolicizma na Kupresu početkom XVIII. vijeka.

Za njih znamo da su došli iz Dalmacije. Treba pobliže ustanoviti iz kojeg je to mjesto bilo. I obiteljske predaje i pisani dokumenti slažu se, da je to bilo Dicmo kod Sinja. Skopaljske matice daju za to svjedočanstvo: »Magdalena Cunovich de Dicmo« i muž joj Jure Samardžić iz istog mesta, piše latinski u MK 6. 3. 1780. (selo Lug k. Bugojna), dok su matice inače vođene najvećim dijelom bosančicom. Odatle se još vidi da su prije spomenuti (god. 1755.) Filip »Kunjić« i Kata Samardžić također iz dviju poznatih familija iz istoga sela Dicma u Cetinjskoj Krajini.

¹⁾ Starine XXI, Zagreb 1890., 48.

U narodnim pjesmama spominje se istaknuti muslimanski borac i junak Hasan-agha Kuna iz Knina, koji je bio turski sve do god. 1688. *Stjepan Bosanac*¹⁾ ga smatra islamiziranim potomkom Kuna sa Kupresa. To po svoj prilici ne će biti istina, jer nije sigurno, da je u XVII. vijeku uopće bilo Kuna na Kupresu, kamo su oni kasnije doselili iz Dalmacije. On će vjerojatnije potjecati od one grane dalmatinskih Kuna, koja se kasnije poturčila. St. Bosanac drži također, da je legendarna *Hasan-aginića* iz narodne pjesme bila zapravo žena spomenutog *Hasan-age Kune*. Izvrsnu verziju Hasan-aginiće daje I. Meštrović sačuvane u njegovojo obitelji, v. M. Ćurićin, Hasanaginica u narodu. Nova Evropa 1832., 119–130.

Milojević bilježi tradiciju o obitelji Kuna u Osmanlijama²⁾ koju valja donekle korigirati. »Kune su se poselile iz Livanjskog polja (ispod Prologa) krajem 18. veka. Njihovi preci bila su dva brata Stipo i Jure. Stipo je pobjegao sa »turskom curom« u Glavicu (kod Sinja), a Jure u Malovan, gdje ga je primio paša Kukavica. Potom, u prvoj polovini 19. veka, prešli su u Osmanlike iz Malovana«. – Mi za Kune znamo u Osmanlijama sto godina ranije. Od 1741. pa dalje govori o njima neprekinut niz dokumenata do danas. Lako je moguće da su oni došli ispod Prologa i Malovana u Osmalnije, ali je to moralno biti svakako još prije god. 1741., valjda i 10 – 20 godina.

Druga zabilježena predaja kod istog pisca također nije posve točna. Tiče se rastičevskih Kuna. Po njoj su Kune došle početkom 19. vijeka iz Dicma. »Njihov praded Leko Kavurin ušao je u kuću jednom Kuni« (n. dj., 69). Ovdje je zabuna po srijedi. Kune su već prije dolaska »Leke Kavurina« postojali u Rastičevu, dok im je on mogao kao domazet ući u kuću početkom 19. vijeka. Došli su, po svemu sudeći, iz svog prirodnog rasadišta na Kupresu, iz Osmanlia, »na širinu« u slabo nastanjeno Rastičевo.

Leke, 4 obitelji u Rastičevu, a 3 iseljene (Brčko, Osijek i Erdut). Dodoše, po predaji, oko 1850. iz kraja »između Posušja i Imotskog«.

Lovrić. Ima ih 12 kuća u Osmanlijama te po dvije u Zloselima i Olovu. Iz Osmanlia i Zlosela otišlo 6 obitelji u osječki i đakovački kraj te jedna u Bugojno. Osim toga bilo ih je do posljednjeg rata i u Blagaju. Odатле iselili svi listom, 18 obitelji i samostalnih pojedinaca, najviše u Osijek i okolicu, Đakovo i Viroviticu, te nešto u Bosnu (u D. Rahić k. Brčkoga i G. Vakuf).

Po stalnoj predaji Lovrići su starinom iz Dalmacije, od Sinja. Djevojci, koja dugo čeka i bira, na Kupresu se govorilo: čeka kao da će se udati za Lovrića ispod Sinja (tamo je ta obitelj nekad bila vrlo bogata). Na Kupres su došli ne izravno iz Dalmacije nego su najprije prešli na Duvanjsko polje, gdje ih je 1741. bilo u Stipanićima 2 kuće sa 24 čeljadi i u Sarajlijama jedna s 10 članova, pa otale na Kupres. U slijedećem popisu (1768) premještaju se (ili boje, bezi ih preseljuju) – iz Stipanića u Podgaj, bliže gradiću Duvno, a oni iz Sarajlja »nestaju« tj. prelaze

¹⁾ O historijskim licima naših narodnih pjesama, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena JAZU, Zagreb 1921., 60–63. – V. Vukove pjesme III, 33, 39, 55. Isto u zbirkama Martića-Jukića.

²⁾ N. dj. 76

na Kupres. – Ipak, sinjski Lovrići starinom su iz Bosne, možda čak i s Kupresa, odakle dodoše s ramskim fratrima god. 1687. u Sinj (*Petrić*, n. dj. 27).

Milojević¹⁾ bilježi da je to kod blagajskih Lovrića bilo početkom XIX. vijeka i da su došli kao imućni ljudi pa se odmah naselili kod begovskog čardaka. Sredinom istog stoljeća jedna im se grana preselila u okolicu Jajca. Lovrići u Osmanlijama, po istom piscu²⁾, dolaze kasnije, oko 1850., i to opet od Duvna, navodno iz sela Buhova (ono leži kod Širokog Brijega). Starina im je iz Dalmacije, kod Sinja, gdje je, po predaji, ponešto iskićenoj, za jedne kuge u Lovrića zadruzi ostalo sedam udovica. Jedna je od njih odselila u Split, druga u Sarajevo, treća se preudala u Buhovo. Pobojavši se da joj se ne poturči sin Lovro (iz prvog braka), koji je bio u turskom najmu, preseli u Osmanlije.

Ta zabilježena predaja, uz jezgro istine, ima u sebi dosta kasnije dodatog i nerealnog, počamši od »sedam udovica«. Naši popisi familija ne nalaze Lovrića ni u Sarajevu ni u Buhovu. Datiranje njihove seobe bit će svakako netočno. MK 29. 5. 1745., dakle još u prvoj polovici XVIII. vijeka, bilježe Andđeliju Lovrić, kao krsnu kumu Ružice kćeri Andrije Ivandića i žene mu Andđelije (iz) Prozora »svi iz Kupresa« (Ivandići su živjeli u Pašinu Odžaku god. 1768.). Isto tako u MK 31. 8. 1745. ubilježen je Pavao sin Ilije Raštegorca i »Jele od Lovrića«. Kum bi Jure Ložić, »svi s Kuprisa«.

Nadalje, u jajački kraj je doselio Matija Lovrić iz Blagaja i oženio Lucu Jakovljević, sestru kasnijeg kupreškog župnika fra Marijana (1825 – 1827), pa i to doseljenje pada u prvu četvrt XIX. vijeka. Tako i Lovriće u Blagaju imamo tražiti već pod kraj XVIII. stoljeća, kad je selo brojalo – po izvješću zastavnika Božića 1785. – tek 6–7 kršćanskih kuća.

Lovrića je 1741. bilo i u Skoplju, u selu Bistrici. Oni su vjerojatno iz Fojnice, gdje ih je tada bilo 4 obitelji. Po maticama se vidi, da je Gornje Skoplje tada stajalo u životom dodiru i izmjeni s Fojnicom, u čiji je samostanski kotar i spadalo. Ipak kod jedne Lovrićke u Skoplju стоји izričito da je »od Sinja«. To je Andđelija Lovrić žena Martina Budimira u selu Štrpcu skopaljske župe, MK 10. 8. 1785. br. 32.

Ložići. Jedna obitelj u Zloselima i 5 u Mrđebarama. Iselilo 8 njihovih obitelji iz Mrđebara (5 u kraj Osijek – Đakovo i 3 u Brčko). – Ložići su također današnji *Galići*, 5 obitelji u Zloselima i 2 u Stražbenici.

Ložići su najstarija hrvatska obitelj u Zloselima i jedna od najstarijih na Kupresu uopće. Spominju je biskupski popisi 1741. (Božo Ložić, zadruga s 25 članova) i 1768. (Tomo, 12 čeljadi i Ilija, 19 čeljadi). U prvom popisu Ložići su prividno u skupini Botun – Otinovci – Odžak, a stvarno u Zloselima, koja su brojala tek jednu kuću, i to Ložića, pa se onda kao posebno selo i ne vode. Međutim, nalazimo je tamo već u kanonskom pohodu biskupa Delivića god. 1736.³⁾, a i ranije, jer je tamo rođen fra Petar Ložić god. 1725. Za njegova starijeg rođaka fra Pavla, koji je kupreški dušobrižnik u vrijeme Delivićeva pohoda, nismo

¹⁾ Isto 68.

²⁾ Isto 76, 77.

³⁾ *Jelenić J.*: Spomenici, Mostar 1927., 63.

IVAN LOŽIĆ IZ MRĐEBARA (1954)
(OGRNUT DIVAN-KABANICOM,
ZADNJI PRIMJERAK KOJI JE ON
NOSIO JOŠ IZA II. SVJETSKOG RATA)

sigurni da se on na Kupresu i rodio¹⁾. Inače je rod kupreških Ložića dao 6 franjevaca, od kojih 4 još u XVIII. vijeku. Bila je to tada najuglednija katolička kuća ovog kraja, što se i iz starih matica lako razabire. Ona se u maticama samo između 1745. i 1756. spominje dvadesetak puta. Iz njih doznajemo za slijedeće ženidbene parove u zadruzi Ložića: Božo i Cvita r. Jurić, MK 7. 5. 1745.; Tomo i Ružica r. Raštgorac, MK 25. 5. 1745.; Ivan i Ivanica N., MK 16. 5. 1753.; Ilija i Lucija r. Krištić, MK 25. 3. 1755.; Ivan i Lucija r. Babić, MK 21. 2. 1755.; Jure i Klara r. Mršić 5. 1. 1756.; Frano Ložić i N. N., MV 11. 11. 1753.

Milojević donosi za Ložice u Zloselima²⁾ da su iz Dalmacije, najstariji doseljenici u selu. Ložići u Mrđebarama došli su iz Zlosela, a i oni su starinom »iz Kavura« (iz Dalmacije). Pradjet »Topo« rođen u Primorju, bio je »zločest« pa je pobegao najprije u Posušje i odatle na Kupres. Tu je u svadi kosom »skinio čalmu« s glave Bećir-begu i bude zatvoren u gradskoj kuli Kupresa. Pobjegne iz nje, ali ga beg pronađe i napadne, a on ga ubije vilama. Bježi, obitelj mu prelazi u Malovan i dalje u Osmanlije, pa u Zlosela i konačno Mrđbare oko 1873. (*Milojević*, n. dj. 72).

Ne znamo šta ima istine u ovoj priči. Svakako kronologija događaja je prekratka. Ne znamo iz dokumenata ni za kakvog Topu osim Vida Topu u Odžaku 1741. (v. Dragičevićev popis), od kojeg su potekli kasniji Topići, a ne Ložići. Ti Topići il »Tope« su doseljenici iz Rakitna u Hercegovini.

¹⁾ V. Dodatak o dušobrižnom kleru, 288.

²⁾ N. dj. 74.

Jedan član plemena Lozića, fra Grgo (1810 – 1878), sabrao je vrijednih podataka o kupreškim naseljima u svom rukopisnom djelcu »Adnotationes variae«, a ponešto, u još manjem, i o Glamoču. Nije se odlikovao velikom naobrazbom ni kritičnošću, ali je marljivo skupljao i bilježio pučke predaje, koje su znatnim dijelom do danas pale u zaborav. Ne primamo priču o njegovoj obitelji »prije 800 god.«, kad su se navodno zvali Mrkonjići, prihvaćamo ono, za što se on živo zanimalo i mogao sigurno ustanoviti kao događaje novijeg vremena. Tako on piše, da su stanovnici Zlosela pretežno doseljenici iz Hercegovine. Njegova obitelj (po našim dokumentima nastarija u selu) doselila je iz Vinice u Hercegovini, odakle su prešli u livanjski kraj i onda dalje na Kupres. Stavljam pod znak pitanja da je to bilo »prije 30 godina« radi ubijstva trojice begova, ali ne i samo podrijetlo iz Vinice. Obitelj Lozića nije bila po dokumentima, ni brojna ni mnogo raširena u raznim krajevima BiH kao neke druge, ali ju u Vinici, na granici stare Hercegovine i Dalmacije, nalazimo u oba biskupska popisa: god. 1741. četiri obitelji sa 39 članova i god. 1768. istotoliko obitelji ali već s 57 članova.

Ljubasi (Dokani). Ima ih u G. Malovanu (Ćemalić) 2 obitelji. *Milojević* bilježi da su oni iz Rujana u Livanjskom polju¹⁾. To neće biti ispravno. U livanjskom kraju nema Ljubasa, osim kao novijih doseljenika iz Roškog Polja, gdje su oni predstavljali snažan rod (»Ljubasovići« i god. 1741. i 1768., svaki put po 6 obitelji. Odatle su i kupreški Ljubasi, što oni i danas znaju.

Mašići. Bilo ih je do zadnjeg rata u Blagaju, ali svi iselili s obiteljima: jedan u Zlosela na ženinstvo, 5 u okolicu Osijeka (Erdut) i Đakova, 1 u Zagreb. – Dosedili su po predaji prije 1850. u Blagaj iz okolice Imotskog »od potribe«.

Međutim, bilo ih je i bliže, u selu Rapovinama k. Livna (dvije obitelji god. 1768.), ali se ne zna, da li su oni u srodstvu s kupreškim Mašićima. Zanimljivo je, da se javljaju već 1755. i na Kupresu:

Frane Mašić »iz Tučepi(h)« ženi Jelu kćer Pavla Bilića iz Studenaca, MV 16. I. 1755., ali ih uskoro netragom nestaje, valjda iseljenjem u neki nepoznati kraj.

Matijaši: Danas jedna kuća u Rastičevu, dok ih je još iza I. svjetskog rata bilo 4 familije. Dosedili su od Knina početkom XIX. vijeka.

Mihaljevići. Ima ih 24 kuće u Zloselima, 1 u Bilom Potoku i 2 u Gradu. Iselilo 12 obitelji (od njih 2 iz Bilog Potoka) i 4 samca, skoro svi u Slavoniju oko Osijeka, Đakovai Valpova, malo u Baranju i jedna obitelj u Božjakovinu k. Zagreba.

Diselili su iz Golinjeva u Livanjskom polju, gdje su starosjedioci²⁾. Biskupski popis godine 1741. nalazi u Vučićima, današnjim Golinjevu, dvije obitelji »Miaglevich« i to Pavlovu (26 članova) i Grginu (11 članova). U sljedećem popisu (1768) u istom selu živi obitelj Ilike Mihaljevića (24 čeljadi), ali i Ante Kulišića (13 čeljadi), koja bi, po neprovjerenoj predaji, imala biti samo jedna grana starog roda Mihaljevića, a zovu je i *Kulišci*. U Držanlije se već tada bila

¹⁾ N. dj. 92.

²⁾ Petrić n. dj. 86. Ima ih danas u devet livanjskih sela.

VRELO BAŠINAC I MLINICE NA KUPRESU

naselila porodica Mije Mihaljevića sa 7 članova. – Obitelj je najprije preselila u Čipuljiće k. Bugojna a zatim prešla na Kupres kod vrela Bašinca, u kmete Huseinbegovićima (početkom XIX. vij.). Nedugo zatim prelaze u Zlosela, gdje trajno i ostanu. – Što se vremena dolaska tiče, bit će to ispravno. Ni u starim maticama ni u oba biskupska popisa XVIII. vijeka ne spominju se na Kupresu Mihaljevići. U skopaljskim maticama zabilježena je i obitelj Tome Mihaljevića u selu Grnici, MK 24. 2. 1778., ali ne i Čipuljiću. Možda je kasnije tamo preselila i odatle, neobičnim putem mimo svih drugih, doselila na Kupres.

Mioči. 4 obitelji u Osmanlijama, jedna u Kupresu, pridošla iz Osmanlija. 2 obitelji iselile u Podravinu, jedna u Bačku. – Na Kupres su doselili iz Šuice pod konac turske vlasti. Starinom su iz livanjskog kraja, gdje ih nalazimo u popisima iz 1741. u selu Grgurićima (Tomo Mioč, 30 čeljadi) i 1768. (ist Tomo »Miočević« s 21 članom zadruge i Ilija »Miočević«, valjda njegov razdionik, s 14 čeljadi). Odatle dio Mioča seli u Šuicu i dalje u »Vrhovine«, na Kupres.

Nikolići (»Kauri«). Ima ih samo 3 obitelji u Rastičevu-Kaurinovojoj dolini. Iselilo je za vrijeme rata i kasnije dvadesetak njihovih obitelji i nešto samaca najviše u Slavoniju oko Osijeka, Đakova, Valpova i Požege, te i u druge gradove kao Zagreb, Vinkovce, Zemun pa u Baranju i Srijem, jedan u SAD, u St. Louis Mo.

Starinom su od Imotskog iz Dalmacije pa su zato u Rastičevu prozvani *Kaurima*. Radi siromaštva četiri su brata krenula u svijet, ali se jedan povratio na očevinu. Drugi je otišao u Mostar, a treći u Ramu, u Jakliće, gdje se obogatio i njegovi se potomci zovu *Džolanića*; četvrti je došao u Rastičevu nešto prije 1850.,

SVATOVI NA KUPRESU (1960)
(SLAVE TURALIJE POK. BOŽE IZ BEGOVA SELA I DRAGICE ČOLIĆ)

bio u najmu kod Matijaša i, kasnije, kod Ivića, dok ga beg nije stavio na zemljište Barišića, gdje su oni i ostali. Od njega je »izašlo« 45 čeljadi u jednoj kući¹⁾ i loza im u Rastičevu vrlo ojačala, da opet, seobom nakon rata, brojčano padne na niske grane. Hvale se da su »prvi na Kupresu zaklali krmka«, što ne znači oduvijek nego nakon duljeg vremena. Turski defteri XVI. vijeka govore o posebnom, većem porezu na svinje i u kupreškoj nahiji, pa je dosljedno u njoj moralo biti i svinja.

Pašalići, 2. kuće u Osmanlijama. Noviji su doseljenici iz Solina (Dolac kod Šuice). U popisima iz 1743. i 1768. nije bilo Pašalića u Šujici, ali ih bilo po obližnjim livanjskim selima Zagoričanima i Grgurićima već god. 1741., a zatim, nešto kasnije (1768) i u duvanjskim selima Kolu i Oplečanima. Duvanjska i livanjska grana Pašalića nisu u rodu. Prvi su iz Dalmacije, a drugi od Jajca i zvali su se nekad Radilovići. Od njih potječe *Turalije* u Begovu Selu (v. *Turalije*).

Patruni. 6 obitelji u Rastičevu-Buču, a 4 iselile u Slavoniju i Zagreb.

Patruni su se nekad zvali *Beškeri*. Spadaju u stare kupreške porodice, koje nalazimo već 1743. u Gornjem Kupresu, po svoj prilici u Odžaku, ali su već 10 god. kasnije u Zloselima. Odatle se proširiše u Mrđebare (od njih su *Kaići* u Livnu) i u Rastičeve. Starinom od Posušja.

¹⁾ Milojević, n. dj. 70. Zabilježena predaja o istovremenom doseljenju Nikolića u Ramu i Rastičeve sredinom 19. vijeka ne može se dovesti u sklad s činjenicom, da se oni nalaze u ramskom selu Proslapu već. g. 1741. i 1768. (Mandić, n. dj. 30 i 149). Zadruga Džolana u Rumbocima sa 69 članova podijelila se god. 1924. (Filipović M.: Društvene i običajne ustanoće u Rami, GZM. 1934., IX, 170).

Raići. 3 obitelji u Rastičevu-Karapaju i po jedna u Donjem Odžaku i Brdima. Iz Rastičeva iselile 3 obitelji u Pridvorje i jedna u Australiju te jedna iz Brda u Petrijevce k. Osijeka.

Ime Raič. pisano kao »Rajić«, dolazi na Kupresu već u turskim defterima XVI. vijeka. U to vrijeme ono ne znači obiteljsko već isključivo osobno ime.

Raiči (u maticama često pisani kao Raičevići, Rajčići i Raičići) doseljenici su iz Rakitna, gdje ih nalazimo u popisima god. 1743. i 1768. Odatle jedna njihova grana još prije 1743. seli u Ramu, gdje ih onda nalazimo na Uzdolu i dalje u Skoplju, ali već pod imenom Uzdoljak; MK 3. 2. 1761. spominju Luciju kćer Ivana Brčića iz Pidriša i Florine (Cvite) Uzdoljakove »alias (drugim imenom) Rajčević«. – Druga grana odlazi na Kupres. Tako se već 1753. susrećemo s Ivanicom Raič(ić), koja je, zajedno sa Markom Brstilovim, bila vjenčana kuma Ivana Šikića pok. Ilije iz Osmanlija i Stane kćeri Ilije Mladarevića iz Zagorja, MV 15. 1. 1753. Ta Ivanica rođ. Duvnjak žena je, Nikole Raič(ić)-a iz Osmanlija pa im se slijedeće godine rodi kći Doma (Dominika), MK 12. 8. 1754.

Obitelj Raiča je pastirska pa je naučila mnogo seliti. Tako je n. pr. god. 1768. nalazimo u Gorancima, u Knešpolju, Drežnici i Rakitnu u Hercegovini, zatim u Sovićima k. Doljana, Vilić-Polju u Skoplju (»Uzdoljaković«), Sebežiću k. G. Vakufa, Orahovu, Kreševu¹⁾ i drugdje.

Četvrt stoljeća ranije, biskupski popis iz god 1743. bilježi Raiče u Dobrom k. Livna, Rakitnu, Mesihovini, Omuljini (Omolje) i Kongori k. Duvna, Jaklićima, Šlimcu, Sovićima i Uzdolu u Rami, Gorancima k. Mostara i u Kreševu²⁾. Ima ih i u Poljicima k. Splita pa se neka Marta Raič(ević) iz Poljica vjenčaje pred skopaljskim župnikom fra Ilijom Lašvaninom s Nikolom Štedićem iz Kreševa, MV 2. 2. 1758. Radilo se tu o nekom teškom slučaju, da li političke ili moralne naravi nije nam jasno. Zato je vjenčanje obavljeno »skrovito« »budući potriba i budući dispenso (ova riječ je jedina napisana latinicom, a sve druge bosančicom!) prisvitli i pripoštovani gospodin biskup tri navištenja...« – S Kupresa jedna grana Raiča seli u okolicu Jajca. I na Kupresu više puta seljakaju, mijenjaju svoje selište. U Rastičevu dolaze iz Blagaja.

Raštegorci. 4 obitelji u Zloselima, 2 u Malovanu i jedna u Goravcima. Iselile 4 obitelji u St. Pazovu.

Spada u skupinu najstarijih i najjačih hrvatskih obitelji na Kupresu. God. 1741. bilo je 4 obitelji Raštegoraca u kupreškoj župi: 2 u Malovanu (Petar sa 23 čeljadi i Mijo sa 29) te 2 u Gornjem Kupresu bez točne oznake sela. Tada su Raštegorci ujedno i najbrojniji rod u župi (4 obitelji sa 71 članom) i čine 21% svih katolika tamo. Do slijedećeg popisa (1768) broj obitelji ostaje isti, ali broj osoba pada na 50. Raštegorci čine tada tek 7% katoličkog stanovništva. Razloga točno ne znamo. Nemamo zabilježenih slučajeva njihova iseljenja, ali znamo da je kuga harala god. 1742., pa i u Malovanu. Zanimljivo je seljakanje Raštegoraca: posve odlaze iz Gornjeg Kupresa, u Malovanu ih ostaje tek jedna omanja kuća (Mato Raštegorac, 11 duša), ali zato Osmanlije dobivaju dvije obitelji, Ilijinu i Matinu

¹⁾ Mandić, n. dj. 123, 124, 133, 148, 152, 146 i 156.

²⁾ Isto, 26, 27, 29, 31, 93 i 98.

(25 članova) i Zlosela jednu, Pavlovu (11 čeljadi). Brojčano su ih Tokići natkrilili: 2 obitelji i 56 duša! – U Malovanu postoji i danas lokalitet »Raštegorčeva šuma«.

U maticama Raštegorci su često zapisani. Evo nekoliko njihovih obitelji po MK: Antun i Ivanica Pavković, MK 7. 5. 1745., Marko i Marija Vučenović, MK 25. 5. 1745., Filip i Vida Radić, MK 30. 4. 1749.; Jure i Ile (Ilinka) Čičak, MK. 18. 5. 1754.; Jure i Andelija Pavić, MK 5. 3. 1755. itd.

Po imenu i obiteljskoj tradiciji oni su podrijetlom ih Hercegovine. Popis iz god. 1741. piše ih kao Raštegorce (»Raschiegoraz«). MK 6. 8. 1748. upisuju ih bosančicom još točnije: Raštegorac. Ime znači stanovnika Raške Gore k. Mostara, kako se i danas kaže.

Milojević¹⁾ donosi drugu verziju narodne predaje: oni su starinom od Vrlike. Jedan njihov predak ubio je bega, kad je ovaj zatražio da prvu noć spava s njegovom nevjестom. Pobjegli su u Malovan, gdje ih je primio travnički paša Kukavica. Odatle su prešli u Stražbenicu i iz nje u Zloselu početkom XIX. vijeka.

Ta tradicija bitno se ne protivi onoj o hercegovačkom podrijetlu obitelji. Kad je zapad. Hercegovina u Bečkom ratu (1683–1699) ili možda i ranije izbjegla u Dalmaciju mogli su i Raštegorci doći u Vrliku. Daljnje razlaganje dijelom se ne može složiti s našim gore navedenim dokumentima. Rod Raštegoraca već je 1741. (i ranije!) u Malovanu, dok Mehmed-paša Kukavica postaje prvi put bosanskim vezirom god. 1752. Po maticama obitelj je u Zloselima i Osmanlijama dosta ranije nego što se selo Stražbenica ustanovilo ili barem bilo ponovno naseljeno.

Po stalnoj tradiciji Žulji su samo jedna grana roda Raštegoraca, i tako zvani teku XIX vijeku. Danas ih ima 16 obitelji u Zloselima te 9 iseljenih u okolicu Osijeka i u Baranju.

Rogale, starinom *Jarčevići* (v. *Jarčeviće*).

Romići, 3 obitelji u Stražbenici i 2 u Bilom Potoku, 3 obitelji iselile u Osijek i okolicu.

Romići su starinom *Vukadini* iz Duvna. U popisu iz 1768. nalazimo 5 kuća »Vukadinovića« u Seonici, posve na jugu Duvanjskog polja. U susjednom Omolju već se oni zovu Romićima (1 obitelj). U selu Letki, u pravcu Kupresa, još je jedna porodica Vukadina, kao da je već naumila selila na kuprešku visoravan. – Ni biskupski popisi ni skopaljsko-kupreške matice ne spominju Romiće na Kupresu. Doseobili su tamo, po svoj prilici u Bili Potok, negdje između 1756., kada prestaju sačuvane skopaljsko-kupreške matice i fatalne god. 1762., kada je u obrani svoje nevinosti ubijena djevojka-mučenica Iva Romić kojoj i danas, nakon više od dva vijeka, narod hodočasti na grob. Preostaje pitanje, zašto onda popis iz god. 1768. ne bilježi na Kupresu obitelj Romić. Odgovor nam daju skopaljske MK od 15. 8. 1782. br. 35. Tada je fra Martin Jakić »de Kottor« (iz Kotor-Varoša) krstio Magdalenu kćer Ivana Vukadinovića »de Cupris« (iz Kupresa) i žene mu Cvite Bašić iz Uglijana. Kuma je bila Klara Deroš, svi iz sela Veselje Straže.

Obitelj Romić pobjegla je u Skoplje pod utiskom krvavog zločina, i još više, bježeći pred turskim vlastima, koje nisu uspjele otkriti zločinca, pa udarile tešku globu na narod, u prvom redu na kupreškog fratra i na obitelj nevine žrtve.

¹⁾ N. dj. 75.

Slični slučajevi ovakve nesnosne prakse nisu inače bili rijetki u mučnoj povijesti Bosne¹⁾.

Romiće nalazimo koncem XVII. vijeka u Turnju k. Zadra²⁾.

Smolje, starinom Ćormarkovići. – Ima ih pet obitelji u Olovu i po jedna u Gornjem Odžaku, Goravcima i Zloselima, 3 kod Bugojna (Smoljići).

Znaju da su se nekad zvali Ćormarkovići, očito po nekom slijepom pretku Čor-Marku.

Godine 1741. spominje se u Osmanlijama obitelj »Marcus Chior Marco«, dakle, Marko Čor-Marko ili Ćormarković. Prezime se češće puta spominje u skopaljsko-kupreškim maticama kao npr. Marko, sin Antuna Čor-Marka i Lucije od Petrovića iz Skakavaca (u Zijamet Golom Brdu), MK 13. 5. 1749., te Ivana sina istih roditelja, MK 24. 3. 1754. Te iste godine zapisano je i vjenčanje Jure sina Antuna Ćormarkovića s Jelom Bešker (v. kod obitelji Brkan !). Međutim, najzanimljiviji je zapis u MK 10. 1. 1756: Marko sin Matije Smoljića i Jele (bez oznake prezimena i sela). Kum bi Stipan Ćormarković. To je prvi spomen novog prezimena Smoljo, dok se još jedan dio srodnika zove i dalje Ćormarkovićima. Bogdanovićev popis iz 1768. bilježi dvije obitelji Ćormarkovića na Kupresu: Petrovu u Osmanlijama (12 članova) i Antunovu u Otinovcima. Taj Antun – u MK 5. 1. 1756. piše se jasno sa starim naglaskom Antonà – nastupa kao krsni kum Antonè sina Jure Lozića i Klare »od Mršića«. Kako je nastalo novo ime Smoljo i zašto je prevagnulo najprije u jednom dijelu roda Ćormarkovića a kasnije možda i kod svih, nije nam jasno iz dokumenata ni iz predaje. Donekle sličan slučaj spomenuli smo naprijed kod roda Beškera-Brkana.

*Milojević*³⁾ piše da su Smolje iz Dalmacije i da je njihov djed Čor-Marko živio u Šemanovcima i »išao uz Turke i sredinom XIX veka naselio se ovde (u Olovu)«. Gornji je primjer poučan, kako je teško bez pisanih dokumenata odrediti vrijeme, a možda i izvjesne okolnosti historijskim događajima. Omaška u pitanju Ćormarkovića iznosi više od dyesto godina i odnosi se na prvu polovinu XVII. vijeka, kada već kršćansko stanovništvo, pa ni ono pod turskim tzv. »vlaškim statusom«, nije više imalo obaveze ići uz Turke u rat. To ipak ne znači da u ovoj inače vrlo zanimljivoj iako krivo datiranoj predaji ne bi moglo biti i nešto istine iz puno starijih vremena.

Sučići, sada 2 obitelji u Zloselima. U gradu Kupresu bile su do sredine II. svjetskog rata 3 obitelji, koje su odselile u Banja Luku i Zagreb.

Sučići su starosjedioci u Livnjskom polju, potomci jednog od 12 plemena tog kraja, koje spominje darovnica kralja Stjepana Ostoje vojvodi Hrvoju Vukčiću god. 1400.⁴⁾ Vj. *Klaić* piše o njima da su oni plemička hrvatska obitelj i da su se nekad zvali Sučečići odnosno Sučići⁵⁾. S tim se očigledno slaže obiteljska

¹⁾ Gdje je leš, ondje ćeš (znači presuda), vidi str. 194.

²⁾ *Cvitanović Vladislav*, glagoljaš: Bošnjaci i Hercegovci doseljenici na području Zadarske nadbiskupije od XV. stolj. do danas. Rukopis u Zem. muzeju u Sarajevu.

³⁾ N. dj. 77.

⁴⁾ *Kukuljević I.*: Spomenici bosanski i crnogorski Arhiv za povestnicu jugoslavensku, Zagreb 1852., II, 36, 37. – *Miklosich Fr.*: Monumenta serbica, Beč 1858., 248.

⁵⁾ Građa za topografiju Hlivanske županije, Vjesnik Hrv. Arheološkog društva, Zagreb 1928., XV, 17–18.

predaja Sučića u Lusniću k. Livna, koja tvrdi da su se oni nekada zvali Sučići i da su iz sela Orguza, upravo iz mjesta, odakle je i spomenuto livanjsko pleme po povelji iz god. 1400.¹⁾ J. Erdeljanović ih nalazi u dalmatinskoj, ličkoj i bačkoj bunjevačkoj grupi, a bili su svakako jako bratstvo, čiji se rodovi i ogranci u vrijeme turske najeze i kasnije razilaze na sve strane²⁾.

Ipak livanjski Sučići nipošto nisu bunjevačko pleme nego starohrvatski plemići iz župe Livno. Sučići Bunjevci mogli su lako nastati od narodnih sudaca, kakvih je inače bilo i kod katoličkih Vlaha XV. i XVI. vijeka, pastira na Velebitu³⁾. Popis 1768. nalazi Sučice u livanjskom kraju u Bukovoj Gori, Buškom Blatu, Gredi – Zagoričanima (2 porodice, 38 duša) i Mišima.

Iz historijskih vrela ništa ne znamo o Sučićima u stara vremena na Kupresu. Prije okupacije (1878) dolazi na Suhu Polje Pavo (Pavan) Sučić iz Sturbe (Livno) kao sluga kod fratara. Od njega potječu Sučići u Zloselima. Pavan je imao tri sina: jedan je ostao na Suhom Polju, drugi, Ivo, bio je handžija u Gornjem Malovanu dok se treći, Mirko, nastanio u Gradu. Od njega potječu sinovi Jozo, činovnik tvornice u Jajcu, i Ing. Jako, profesor šumarskog fakulteta u Sarajevu.

S njima nije u rodu obitelj Jandre Sučića, koji dolazi na Kupres iz grada Livna kao pomoćnik u trgovinu svom daidži (ujaku) Miji Kutleši oko god. 1898., tu se oženio i ima osmero žive djece, četiri sina i četiri kćeri.

Svaline. Prisutno je sada 15 njihovih obitelji na Kupresu: 6 u Zloselima, 5 u Mrđebarama, 3 u Bilom Potoku i jedna u Osmanlijama. iselilo ih je 17 obitelji, skoro sve u Slavoniju. U župi Bugojno 4 obitelji.

Svaline spominje Bogdanovićev popis iz god. 1768. (Mato Svalinić u Osmanlijama, 25 čeljadi). Oni su se, dakako, već prije naselili na Kupres. God. 1755. uneseno je dvoje novorodene djece tog imena: Anica kćи Stipana »Svaljinića« i Jakovice N. iz Osmanlija; kuma Jakovica Čormarković, MK 1. 3. 1755; zatim, Lucija kćи Luke »Svaljinića« i Ile N. (bez navoda sela i prezimena; kuma Marija Raštgorac, MK 7. 11. 1755.). Već od slijedeće godine nema dalje kupreških matica, ali u Skoplju nalazimo po koji zapis Svalina s Kupresa kao kumova ili djevojaka udatih dolje u Skoplje. Tako npr. MK 23. 4. 1785. spominju u selu Ričicama u Skoplju »Ružu Svalinić od Kupresa«, ženu Jure Ribičića itd.

Značajno je da Svaline na Kupresu ne znaju odakle su, jer ih kako vele »ima i po Bosni i po Hercegovini«, a i po Dalmaciji. Milojević za njih u Bilom Potoku bilježi: »stari doseljenici nepoznata porekla« i nadalje da su nekada »prtlijali« u Srđeviće k. Livna – nalazimo ih 1768. u obližnjem selu Vržeralima – i opet se otud povratili na Kupres⁴⁾.

Isti pisac kaže za onu granu Svalina, koja je u Zloselima, da su došli iz Dicma krajem XVIII. vijeka. dicmo se po maticama i drugim povjesnim vrelima

¹⁾ Petrić, n. dj. 32 Orguz Selo nekad se zvalo i pisalo Or'rus kao u navedenoj povelji iz god. 1400.

²⁾ N. dj., 161–162.

³⁾ Klaić Vj.: Poviest Hrvata III, 1. dio, 17. On tu donosi imena katoličkih vlaških knezova, vojvoda, sudaca i pristava Vlaškog stola (suda). Povelja je iz 1433. i izdana je u korist franjevačkog samostana u Metku u Lici. Zovu se: Antun Tuković, Ivan Herendić, Dian Mušković, Mikula Mulgašić, Lukač Milunović, Tomaš Aladinić itd.

⁴⁾ N. dj. 73.

više puta spominje kao prihvatna stanica za bjegunce iz Hercegovine i zapadne Bosne. *M. Petrić¹⁾* donosi za Svale ili Svaline u Priluci k. Livna da ni oni ne znaju odakle su starinom. Možda nam ključ pravog rješenja u pitanju podrijetla Svalina daje ona obiteljska tradicija kod istoimenog roda u Tiaricama, što ju zapisuje *Milojević²⁾:* vele da su im preci došli iz Hercegovine krajem XVII. vijeka (to bi odgovaralo Bečkom ratu 1683. – 1699.!). Jedan je brat odatle otišao u Crivac (Mućko polje), a drugi na Kupreško polje. U Klepcima K. Čapljine živjela je nekad muslimanska porodica Svalina³⁾, očito suplemenici onih kršćanskih u Dalmaciji i na Kupresu.

Šakići, 1 kuća u Osmanlijama. Dosedili iz Kukavica. U kući samo jedna udovica sa kćerima koje se udaju i prezimena im nestaje.

Šimići, 10 obitelji (4 u Malovanu, po 3 u Suhovi i Juričima). Iselilo: iz Malovana 4 obitelji i 2 samca, iz Suhove 17, i iz Juriča 5, svi u Slavoniju osim po jednog u Brčko i Australiju.

Po tradiciji, Šimići su iz Gruda u Hercegovini. Došli su u dva maha na Kupres: najprije u Juriče i dalje u Suhovu (koncem XVIII. vijeka) te, drugi put, u Malovan (sredinom XIX. stolj.) nakon izvjesnog zadržavanja u Šuici. Upada u oči da u Grudama ni 1743. ni 1768. uopće nema Šimića, ali ih ima u susjednim Ružićima (1743. tri obitelji, 38 duša i 1768. šest obitelji 92 duše). Za prve seobe Šimića na Kupres još ih nije bilo u Grudama, ali za druge sigurno jest. Hajduk Andrijica Šimić, dalji rođak kupreških Šimića, rođen je 2. 10. 1833. upravo u Grudama. Moguće je njegov glas kao hajduka bio uzrok, da i njegovo rodno selo Grude prevagne kao stara postojbina svih Šimića na Kupresu. – Šimića ima također u Tučepima k. Makarske, gdje oni borave već krajem XVII. vijeka. Jedna im se grana zvala Vojnićima (Šimić-Vojnići), možda iz sela Vojnića k. Klobuka u Hercegovini. Za Šimiće u Tučepima стоји zapisano u maticama da su »od Mostara«⁴⁾. Po svoj prilici se taj zapis nema uzeti doslovno nego u značenju »iz Hercegovine«, jer narod često veli da je rodom mjesto iz neke zemlje od njezina glavnog grada, osobito u nešto daljim krajevima od nje same.

Tokići. Nekad jedna od jačih obitelji na Kupresu, danas 6 obitelji (3 u Zloselima, po jedna u Malovanu, Stražbenici i Rastičevu). Do zadnjeg rata bilo je u Rastičevu 10 kuća Tokića i u Malavanu 5. Iselilo 17 obitelji (10 iz Rastičeva, 4 iz Malovana, 2 iz Zlosela i 1 iz Kupresa), skoro svi u Slavoniju i Baranju, jedna u Australiju.

Tokići su starinom – po tradiciji i po dokumentima – iz Rakitna. Tamo ih je 1741. god. bilo 2 obitelji 43 duše, a god. 1768. tri s 48. Na Kupres su stigli nakon 1755/6. jer ih tu stare matice nikako ne spominju, ali svakako prije 1768. Već Bogdanovićev popis iskazuje u Zloselima zadruge Tome (16 članova) i Frane Tokića (40 članova). Međutim, obiteljska predaja i zloselačkih i mrđebarskih

¹⁾ *Petrić*, n. dj. 66.

²⁾ O privredi i naseljima u dolinama Cetine i Krke, Glasnik Geografskog društva, Beograd 1925., XV 68.

³⁾ *Dedijer* J., Hercegovina 272.

⁴⁾ *Šetka o. Dr. Milan*: Tučepska spomenica, Tučepi 1968., 24, 25, 26.

Tokića stalno tvrdi, da su oni doprtljali iz Rastićevo, a ne obratno. Vrlo vjerojatno se ta suprotnost rješava tako da se tada (1768) Rastićevo kao sitno selo ne vodi samostalno nego jednostavno upiše pod Zlosela, kao što se nekad (1741) Zlosela, samo sa jednom obitelji, nisu samostalno vodila nego se u drugo selo unosila (v. Loziće naprijed).

U Rastićevo se 1755. nalaze samo Krište (Kristići) i privremeno Ninići, dok malo kasnije pridolaze i Tokići. Tradicija pripovijeda da su bila tri brata Tokića kiridžije (prenosioci robe, redovito na samaru). Kad su im konji pocrkali, krenu oni iz Rastićevo jedan u Jajce, jedan u Posavinu i jedan daidži (ujaku) u Zlosela, nekom Grgiću. Ta se tradicija teško može složiti s pisanim dokumentima. Tokiće ne nalazimo god. 1768. ni u Jajcu ni u Posavini. Prema tomu, je priča istinita, moralo se to dogoditi istom iza 1768. ali je i tada nešto Tokića moralo ostati u Rastićevo, gdje se razvila najjača njihova grana. God. 1779. spominje biskup Dobretić u Malovanu obitelj Frane Tokića, velikog siromaha¹⁾. Ne znamo da li su oni došli izravno iz Rakitna ili možda iz Rastićevo. U Malovanu su ostali do danas (do rata 4 obitelji, sada, uslijed iseljavanja, samo jedna). Po Milojeviću Tokići su došli u Stražbenicu oko 1860. iz Rastićevo, a u Zlosela oko 1850., također iz Rastićevo.

Postoje i dvije loze Tokića kod Dervente²⁾, koje navodno nisu u rodu, a došle su s Kupresa: jedna u Baščarima, 7 obitelji, druga u Bišnji (7 kuća), Kukavicama (2) i Derventi (1). Ne sjećaju se kada i iz kojeg su kupreškog sela preselili u Posavinu. U maticama župe Plehan, ranije zvane Velika, spominju se Tokići najprije u Baščarima (1843), gdje ih kasnije ima 4 obitelji, a zatim u Bišnji, MK 20. 2. 1853.³⁾ Osim toga, Bogdanovićev popis g. 1768. nalazi obitelj Adama Tokića u Koraču. Ima ih također nešto i u Omanjskoj k. Doboja, ali se za njih ne zna da li su došli direktno iz Rakitna ili iz koje njihove kasnije postajanke. – Tokića i Tokića-Trbića ima također u visočkom kraju, u selu Radovljici Subotinju. Tvrde da su starinom iz Krajine. Pravoslavne su vjere⁴⁾. Međutim Tokića Rakićaka bilo je već 1768. u Glamoču i Provu, odakle su i dalje otišli u Krajinu. – Ne zna se odakle su došli Tokići u Garevcu i Riječanima k. Modriče, inače Hrvati.

Tokići su izrazito *bunjevačka* obitelj, postoje među dalmatinским i podunavskim Bunjevcima⁵⁾, a također, kako mislimo, i u Hercegovini. U XVII. vijeku često se spominju u župskim maticama zadarskog primorja kao napr. u Diklu god. 1658., Kožinu 1667., Korlatu, Polači, Vrani i Škabrnju⁶⁾, ali bi teško bilo dokazati tko od njih možda potječe iz Hercegovine ili Bosne.

Tovile. – 2 obitelji tog imena u Bilom Potoku i desetak u selu Zvirnjači na Ravanjskom polju (ovi zadnji spadaju župi Rama – Šćit). Tamo se spominju već preko 200 godina. *Bogdanović* bilježi 1768. obitelj Mije »Tovilića«, 14 članova,

¹⁾ *Jelenić*, Spomenici 257.

²⁾ Podatke o njima zahvaljujem derventskom kapelanu vlč. Anti Buriću, list od 27. 4. 1970.

³⁾ Podatke o njima zahvaljujem mnp. O. fra Vjekoslavu Zirdumu i O. fra Juri Vučetiću s Plehana.

⁴⁾ *Filipović*, M. S., Visočka Nahija, 495 i 637.

⁵⁾ *Erdeljanović*, n. dj. 179. 180.

⁶⁾ *Cvitanović* Vl., n. dj. na više mjesta

a uz njih još Keškiće, Kosiće, Malekinoviće i Rogiće. Daljnja starina obitelji neispitana. Ne nalazimo tog prezimena ni u kojem okolnjem kraju. Ne znamo čak ni koje bi bilo eventualno staro ime tog roda. Mara Mihaljević (obitelj joj preselila u Bili Potok iz Zlosela pred okupaciju) udala se za momka iz Zvirnjače i dovela ga svojoj kući u Bili Potok. Bio je to Mato Tovilo, najmenik kod obitelji Kuna u Osmanlijama. Oženio se god. 1882., a prvo dijete mu se rodilo 1884. (Ruža, danas udova Bagarić, kod sina u Ljubljani¹⁾).

Vrgoči, 2 obitelji u Bilom Potoku, po jedna u Zloselima i u gradu. – Novi doseljenici, doselili pred okupaciju ispod Vrgorca iz Dalmacije najprije u Zlosela i dalje u Bili Potok.

Vukadini v. Romiči.

Žulji (v. Raštegorci).

b) GORNJI KUPRES

Antići. – Djed im doselio iz Hrvatskog Primorja²⁾ (Antića ima oko Crikvenice i Sušaka) kao majstor u Botun sredinom XIX. vijeka. Otale prešli u Goravce, i kasnije u Otinovce. Danas ih je u Otinovcima jedna obitelj, dvije obitelji su odselile u Veselu kod Bugojna, a jedna udovica s djecom u Zlatnu Gredu, Baranju i jedna u Osijek.

Aničići. – Jedna obitelj u gradu Kupresu, doselila iz Osmanlijaiza 1900. Starinom su iz Dalmacije. Jedna kuća Aničića u Brdima, dvije odselile u Baranju. Bunjevačka obitelj.

Babići. – Četiri obitelji žive sada u Kukavicama, po jedna u Goravcima i Kupresu otinovačke i dvije u Olovu suhopoljske župe. Iselile dvije obitelji, jedna u Vladimirovce, Slavonija, i druga u Australiju.

Babići su doselili iz Studenaca kod Imotskog. Godine 1741. nalazimo obitelj Ante Babića (»Babbich«) u »Podmalovanu«³⁾ odakle kasnije prelaze u Brda, zatim u Odžak, te konačno u Kukavice izagod. 1800. Bogdanovićev popis (1768) nalazi po jednu obitelj Babića u Odžaku i u Zloselima, dok ih u Malovanu više nema. Ne znamo kamo je nestala zloselačka grana Babića, dok se ona odžacko-kukavička razmnožila i dala, uz duge, i one dvije obitelji u Olovu.

Bagarići. – Osam obitelji u Bilom Potoku, pet u Stražbenici, jedna u Osmanlijama, četiri u Zloselima i tri u Otinovcima. Iselilo je deset obitelji Bagarića: tri iz otinovačke i sedam iz suhopoljske župe, najviše u Slavoniju.

Bagarići su starinom sa Duvanjskog polja. God. 1741. ima ih u Briškinu dvije kuće, 29 osoba i Mesihovini, tri kuće 43 člana⁴⁾. Dvadesetpet godina kasnije

¹⁾ Točne podatke o tome zahvaljujem O. fra Frani Vrdoljaku, list od 18. 5. 1970.

²⁾ Milojević, n. dj. 83.

³⁾ Mandić, n. dj. 34.

⁴⁾ Mandić, n. dj. 26.

taj rod se nalazi u Brišniku, Crljenicama i Bučićima, danas u zaseoku sela Mesihovine¹⁾. Samo u zadnjemu selu bile su tri kuće Bagarića sa 47 članova. Iza popisa god. 1768. sele Bagarići postepeno u Bukovicu, njihovo danas glavno sjedište. Na Kupres dolaze oni najprije u selo Juriče pod Plazenicom; doseljuju iz Bukovice, što znači svakako nakon 1768., a samo selo Jurići do tog doba uopće još nije postojalo. Na Kupres dolaze prije god. 1777., jer se 21. 3. t. g. rodio Stipan (fra Bono) Bagarić (v. prilog: Franjevci rodom s Kupresa). Iz Jurića prelaze najprije u Rastičeve, Grbešinu dolinu, kamo ih naseljuje beg Miralem, ali za kraće vrijeme, jer odlaze u Stražbenicu gdje su oni i danas. Tu ih je pratila posebna sreća; janjilo im se godišnje po 500 ovaca²⁾. Iz Stražbenice preselili su u gore navedena sela sve tamo do Otinovaca. Po jednoj mutnoj tradiciji, zabilježenoj u Bukovici kod Duvna, Bagarići su starinom »od Sarajeva«; odakle su došli pred više stotina godina na Duvno. Makar da ta vijest zvuči slabo vjerojatno, bilježimo ipak, možda donekle u njezinu potvrdu da je već 1741. u Sarajevu, mahali Latinluk, bila obitelj Bože Bagarića, a 1768. u istom gradu već četiri³⁾.

Batinići. – U Begovu Selu 3 kuće. Tri obitelji odselile u Slavoniju i jedna u Zagreb. Po obiteljskoj predaji, starinom su Dalmatinci iz Studenaca. Odatle su preselili u Miše u Livanjskom polju gdje ih ima više u popisima od 1741. i 1768. Neki njihov predak nosio je topuzinu-batinu i bio harambaša, pa su po njemu, navodno, prozvani Batinićima. Staro im je prezime *Pavlinović*. Na Kupres su došli oko 1810. u najam Idrizbegovićima u Vrila, zatim prešli u Odžak i zatim u Begovo Selo, gdje su »čuvali sridu«, seosko blago.

Blatančić. – Jedna obitelj u Kukavicama. Noviji su doseljenici u to selo, pa ih Milojević ne spominje 1921. i 1922. – Starinom su iz Mostarskog Blata. God. 1743. ima ih u Medugorju, odakle su se do Kupresa zaustavlјali na više mjesta. – Bilo je još Blatančića (Vukovića) u Gradu, ali nisu u rodu s onim prvim. Odselili su u Sarajevo i Dubrovnik. Blatančići koji su stanovali više Olova odselili su u Bugojno, gdje ih je sada tri familije.

Bradarići. – Dvije obitelji u Kukavicama. Dosevio je njihov predak Šimun od Sinja sredinom XIX. vijeka najprije u Kute, gdje je čuo seoska goveda, pa u Kukavice⁴⁾. Milojević ima pravo kad navodi da su tada došli današnji Bradarići u Kukavice. Bilo je, istina, Bradarića (u popisu stoji »Bradavića«) već 1741. u selu Vrila, ali su oni nekud otale odselili. U popisu iz god. 1768. nema Bradarića u Vrilima (ima ih u Vučićima k. Livna), a ni u Skoplju, valjda zato što nisu unesena u popis neka sela u Srednjem Skoplju kao Gračanica, Crniče, Bugojno i sl. Upravo tamo su Bradarići i odselili. U maticama krštenih nalazimo u selu Bugojnu obitelj Frane Živanovića iz Dicma od 8. 5. 1780., i žene mu Ivke Bradarić, također »iz Bugojna«, kojoj se rodio sin Mijo. God. 1768. ima ih u Brajkovićima k. Travnika.

¹⁾ Mandić, n. dj. 130.–131.

²⁾ Milojević, n. d. 73.

³⁾ Mandić, n. dj. 103 i 219.

⁴⁾ Milojević, n. dj. 84.

Brnos. – Jedna obitelj u Donjem Odžaku. Dosedili su iz Hercegovine »prije Austrije« (prije 1878.). Starina im je iz Raške Gore, gdje su god. 1743. upisane 2 obitelji »Brnosović (17 članova).

Buluti. – Danas ih ima samo 3 obitelji na Kupresu: dvije u Kutima i jedna u Gradu. Iselilo ih je nakon rata 11 obitelji: iz otinovačke župe pet obitelji i tri samca (31 osoba) i iz rastičevske svi Buluti, četiri od kojih je sada šest porodica; prvi u okolicu Osijeka i Baranju, drugi oko Đakova.

Buluti spadaju u stare kupreške familije. God. 1741. spominje se u biskupskom popisu obitelj Stipana Buluta, 6 članova u selu Vrilima, te 1768. isti »Bulutović« sa 10 članova u istom selu. Zanimljivo je da se u sačuvanim i ponešto nepotpunim maticama 1745. – 1756. tek jedan jedini put spominje netko iz Bulutove kuće, kao da se kroz 11 godina u njegovoj kući nitko nije ni rodio ni vjenčao ni umro. Tek na kraju tog razdoblja javlja se jedna žena iz te kuće »Anđelija Bulutova« kao krsna kuma Ivanici Čolić iz istog sela, iz Vrila, MK 1. 3. 1756. – Neistraženo je podrijetlo obitelji Bulut, iako ih ima dosta u Dalmaciji i Slavoniji. Bulut i *Bulat* bit će isto pleme. Vjerojatno su Bunjevci.

Cikojevići. – Jedna obitelj u Gornjem Odžaku, novi doseljenik iz Dalmacije, oženio se od Čičaka u G. Odžaku i ostao u selu.

Cvjetetići. – Jedna kuća u gradu. Noviji doseljenik iz okolice (Ravno, dalja starina od Šuice), oženjen iz Otinovaca 1952.

Čićci. – Ima ih u Donjem Odžaku 7 i u Gornjem 8 kuća, u Goravcima 3, Otinovcima, Olovu i Kupresu po dvije i jedna na Brdima. Iselilo ih je pet obitelji u okolicu Osijeka, Baranju i Tovarnik.

Spadaju u starije hrvatske obitelji otinovačke župe. Pojavljuju se već na početku matica otinovačke kapelaniye već 1779. i bili su tu, po predaji, »kad je prva kuga tude morila« (1742?). Pribilježio sam obiteljsku predaju, kako mi je Nine Čičak iz Goravaca pri povijedao god. 1932. Tada je bilo deset kuća Čičaka u oba Odžaka, dvije u Goravcima i tri u Otinovcima. »Ne znamo otkale su moji stari doselili. Nije to valjda znao ni moj did, koji je umro u 84. godini kad sam ja imao 11 ili 12 godina (rođen 1805.).«

Na Kupres su »pali« najprije u Otinovce. »Prid više od sto godina didi su nam prišli u Goravce na zemlju »bega« (zapravo age) Mandžukića. Jedan je pradjed odselio nekuda Travniku. I doista, popis 1768. nalazi Ivu »Čičkovića«, 6 duša, u Polju k. Travnika i Miju »Čičkovića« u Putačevu.

Stare skopaljske matice bilježe obitelj Petra »Čičkova« i Anice N., MK 21. 3. 1753., zatim Ilu »od Čičaka«, ženu Jure Raštegorca, MK 18. 5. 1754. te Antonu Čička i Šimicu »od Biskupovića«, MK 21. 12. 1754.

Ne znamo pravo odakle potječu Čičci. Biskupski popisi iz 1743. i 1768. ne spominju Čičke na Kupresu, a nema ih ni u susjednoj Hercegovini, Duvnu i Livnu. Prezime nije odviše staro. Nekad su se zvali *Lovrići* i bilo ih je 1768. dvije kuće u Podgaju kod Duvna sa 22 člana, a još ranije u Stipanićima, isto u duvanjskom kraju, dvije kuće sa 24 člana. Prema tome, ukoliko je točna predaja o promjeni prezimena, bili bi Čičci starinom s Duvanjskog polja.

Jedna Čičkuša izasla je na glas kao izvrsna pjevačica starih i već skoro zaboravljenih melodija. To je *Janja Čičak*, rođ. Frnjić iz Odžaka. Ona je nastupala

JANJA ČIČAK R. FRANJIĆ
»NARODNI PJEVAČ S KUPRESA«

1937. na priredbama hrvatske »Seljačke sloge« u Sarajevu sa kćeri Marom i Finom Turalija pok. Nike. Poslije rata imala je također više nastupa oko godine 1950. Ona je osim toga, »kazivala«, a dijelom i sama spjevala dosta lirske pjesama. Neke su od njih zabilježene, u svemu 163 pjesme i oko 90 melodija¹⁾. Janja Čičak kći je Ante Franjića i Ruže rođ. Vujica. Primjer bistrine i nadarenosti našega naroda.

Ćurkovići. – Četiri obitelji u Kukavicama i jedna u gradu. Iselilo četiri kuće u Petrovaradin. Dosedili su »prije Austrije« u najam Idrizbegovićima u Vrila, odatle su prešli u Kukavice. Starina im je u Vinici kod Duvna, gdje se 1768. spominju četiri obitelji Ćurkovića sa 63 osobe iz kojih je nekad bilo i popova (svećenika) glagoljaša.

Džale. – Jedna kuća u gradu, doselili iz Goravaca iza okupacije, i jedna iseljena u Valpovu. Isti su rod sa *Kusićima* u Goravcima od kojih su se odijelili.

Džaje. – Danas na Kupresu jedna kuća u Malovanu i jedna u Koprivnici, gdje se i jedan potok naziva Džajnim potokom. Ima ih u Lištanima, Rujanima, Držanlijama i Rapovini k. Livna²⁾, u Glamočkom polju (nekad u Čoslijama,

¹⁾ Cvjetko Rihrtman i Ljuba Šimić: Janja Čičak, narodni pjevač sa Kupresa, Bilten Instituta za proučavanje folklora u Sarajevu, 1950. Tekst pjesama donesen na str. 45–63, a melodije zabilježene na kraju na 30 stranica.

²⁾ Petrić m., n. dj. 79–80, 81, 55, 67.

Mladoševcima i gradu Glamoču), vidi k. *Milojevića*¹⁾, Banja Luci, Vitezu k. Travnika (došli 1925. s Kupresa), »Čaje«, u Bilalovcu k. Kiseljaka i Zimči k. Visokog²⁾, u Dubrovniku, gdje se pogrešno piše »Đaje«³⁾ zatim u dalmatinskoj i bačkoj bunjevačkoj skupini⁴⁾. Postoji i selo Džaići, uglavnom muslimansko, na Neretvi više Konjica te »Džajino groblje« u župi Liskovici k. Jajca (u muslimansko-katoličkom selu Vlasinje).

Po biskupskim popisima možemo lijepo razlikovati dvije grane Džaja u Livanjskom polju: stariju u selu Miši već god. 1741., upisanu pod imenom *Klišanin* (Dujam, 18 čeljadi i Petar, 10) i jednu mlađu, god. 1768. u selu Rujanima (Andrija, 4 člana i Mato, 12 članova) navedenu pod imenom »Giaich«, Đajić.

Obje su grane doselile iz Aržana na dalmatinsko-bosanskoj granici, ali kod prve je već iz imena *Klišanin* jasno, da su ranije stanovali negdje pod Klisom. Starije im je prezime bilo Džaja, a otkad doseliše u Bosnu, prevladalo je novo ime Klišanin, ali nije zaboravljeni ni ono staro, Džaja. Pod imenom Klišanin seli jedna mlada obitelj, još bez djece, u grad Glamoč, gdje ih zatječe Bogdanovićev popis od 1768. Te iste godine zapisana je u Mišima samo jedna, i to brojna, obitelj Klišana, Lukina, sa 25 članova. Nije poznato kako je nestala ili, bolje, odselila ona druga porodica Klišana. Rod Klišana živi neprekidno do danas oko 250 godina u Mišima, a zatim i u susjednom selu Golinjevu, kamo preseliše iz Miša. Jedna grana im seli u Mile k. Jajca. Bio je to Tadija, koji, po preciznoj i potvrđenoj tradiciji »pade« u Jajce točno na drugi dan Uskrsa 1846. Još ranije, bilo je Klišana kod Šuice. Ovi potječu od Mate, koji je došao u najam na Borovu Glavu i odatle u šuičko selo Galičić, gdje je ostao više od 25 godina i oženio se. Tu kod njega boravi neko vrijeme rođak mu Tadija prije seobe u Jajce. Potomci mu sele u Bogdašiće pod Stržanjem, gdje se razmnožiše kao i oni Klišani u Milama k. Jajca⁵⁾.

Da li su se oni nekad zvali Džaje? Džaje u Koprivnici kod Kupresa znaju da potječu od Klišana u Mišima. O. fra Miroslav Džaja u listu od 28. 12. 1969. piše mi »Mom pok. »ćaki« bilo je ime Toma. Sin je Martinov, a on Matin, za koga sam pisao, da je mlad umro (Klišanin), po svoj prilici ubijen od Turaka, pa mu je sin Martin odrastao kod Džaja i baštino njihov naziv. Mislim da je naziv (prezime) Džaja isto tako staro kao i Klišanin«. – Nastojat ćemo preispitati i produbiti gornje tvrdnje.

Fra Mirkov pradjed Mato Klišanin rodio se negdje oko 1800. u Mišima ili malo kasnije. Ako mu je sin Martin odrastao kod Džaja, značilo bi, da mu je majka također iz te porodice i vraća se po muževoj smrti svojim roditeljima. Međutim tada, oko 1820. nema Džaja u Mišima. Ipak ih je bilo ranije. Lokaliteti u Mišima to odaju: Džajina Glavica, njiva i bunar. Osim tog, god. 1741. nalazi biskupski popis u selu obitelj Ivana Čaje (»Čao«) uz dvije obitelji Klišana. Nje

¹⁾ N. dj. 113, 114, 132.

²⁾ Filipović M. S.: Visočka Nahija, Naselja 25, Beograd 1928., 466. Oni u Bilalovcu pišu se »Đoja«.

³⁾ »Džaja, m. prezime. U naše doba u Dubrovniku, P. Budmani. – Krivo se pišu »Đaja«. rječnik hrvatskog ili srpskog jezika, III 528.

⁴⁾ Erdeljanović J.: O poreklu Bunjevaca, Beograd 1930., 170, 179.

⁵⁾ Saopćenja fra Miroslava Džaje pisma od 4. 6. 1969. i 14. 5. 1970.

kasnije nestaje, valjda seli u Rujane gdje se i razgrana. *Petrić*¹⁾ ime »Čajo« s pravom čita Džaja. Tako je Martin, siroče iza oca, mogao odrasti u Rujanima ili Lištanima da se onda kasnije vrati na očevinu, u Miše. Međutim o tome nema spomena ni svjedoka. Preostaje i druga mogućnost: Martin je cijelo vrijeme ostao u svom rodnom selu, u majčinoj obitelji. Bili su to Klišani koji su još bili sačuvali svoje staro prezime Džaja, jer »Klišanin« nipošto nije staro obiteljsko ime. Dakako, ni ova ni ona prva teza ne daju se dokazati bez novih dokumenata, posebno starih matica Klisa i njegove okolice.

Ostavši udovicom Martinova majka Ruža r. Džaja zalaže nekim susjedima obiteljski posjed »Jankovi Brigovi«, danas u posjedu obitelji Puđa, velik 20 tovara usjeva, za zajam od 100 groša. Brzo zatim umire, po svoj prilici pokošena kugom, zajam ostane neisplaćen na ugovoren i mali Martin izgubi očevinu. Ostade puka sirota, mora u najam, »po svitu«. Martin dolazi na Kupres i ukmeti se kod Idrizbegovića na posjedu zvanom Križ, gdje i ostaje. Imao je brata Josipa i tri sina, Ivana, Tomu i Boška. Tomo se oženio s Mašom rođ. Lozančić, s kojom je imao 13 djece među kojom i pisca knjige o Kupresu, O. fra Miroslava (rod. 8. 1. 1885). U opasna vremena pred okupaciju pređu Idrizbegovići privremeno u Bugojno i povuku sa sobom i svoje kmete Džaje. Kad su vučljiva vremena prošla, bezi se vrate na Kupres, ali Josip seli k Bugojnu (potomci su mu u Berića Gaju). Tomo preuze 1883. Idrizbegović han u Koprivnici, dok beg ne predade han Ali Hrnjici (1900). Iste godine Tomo i umre. Njegov sin Mate napravi mlin na Sastavcima pod Stožerom, a potok se po njemu prozva »Džajnim potokom«. Potomci koprivničkih Džaja, nakon ratnih pustošenja, žive u Skoplju (Poričje) i drugdje. Martinov sin Ivan nastanjuje se u Malovanu (od njega je prof. fra Srećko u Sarajevu), a Boško u Kupresu i kasnije u Banja Luci (tu mu je sin prof. Matko i obitelj).

Spomenuta grana Džaja (»Đajić« odnosno »Giaich« u popisu iz 1768) raširila se iz Rujana u Lištane, gdje se nalaze za kuge 1814. pa dalje u Srđeviće i Držanlige²⁾ te u grad Livno. Znaju da su doselili iz Aržana. Ne spominju ni Klisa kao stare postojbine ni Miša kao eventualne međupostaje. *Petrić* zastupa mišljenje da su Rujani »tranzitno područje za seobe iz Dalmacije za srednji dio polja«, otprilike kako je Malovan za Kupreško polje. P tome bi onda ti Džaje izravno doselili iz Dalmacije, a ne putem Miša. Osim toga ne spominje da su Klišani zapravo starim imenom Džaje. Naprotiv, smatramo sigurnom tezu da su se oni najprije zaustavili neko vrijeme u Mišima. Govori za to nestanak dviju porodica u tom selu nakon 1741. (Ivana »Čaje« i jedne od obitelji Klišana) te zatim njihova pojava u kraju oko Rujana, 30 km dalje na sjevero-zapad. Osim toga makar da ih *Petrić* stalno piše kao Džaje i da se samo tako u Rujanima ime izgovara, ipak se već to ime čuje i u obliku Čaja. Ljubunčićke (Campus Inferior, donje Livanjsko polje) MU 9. 4. 1876. bilježe ubojstvo katoličkog malbaše (mahalbaše) ili kneza Marka Čaje u sumrak tog dana, ubijena olovnim kuršumom u 40 godini života i zakopana na groblju u Rapovinama³⁾. Ubojicu Agana Čizmića ne usude se

¹⁾ *Petrić M.*: Prilog proučavanju porijekla Bunjevaca, GZM 1960., Etnografija XX/XXI, 92. Inače u Bogdanovićevu popisu god. 1768. često izgleda slovo »a« kao »o«.

²⁾ *Petrić M.*: Porijeklo stanovništva Livanjskog polja, 79, 81, 61 i 55.

³⁾ Podatak zahvaljujem O. fra M. Džaji, list od 4. 6. 1969.

imenovati već mudro pišu: »a T(urca) circumciso«, »od obrezanog T(určina)«. Kasnije Agan će biti od austrijskog ratnog suda 1878. osuđen na smrt i likvidiran – Markov sin Jozo seli iz Livna na Kupres i kasnije (1925) u Vitez k. Travnika. Otac je dvojice franjevaca, fra Josipa i pok. fra Mladena.

Za glomočke Džaje (u gradu, Mladeškovcima i Čoslijama) treba istom istražiti da li oni potječu od obitelji Ivana Klišanina u gradu Glamoču god. 1768. ili, što je vjerojatnije, od kasnije doseljenih Džaja od Rujana – Lištana. Otac fra Tome Džaje, trgovac u Glamoču, doselio je iz Livna oko 1880, a pradjed onih u Mladeškovcima došao je »kao privodak« uz majku koja se kao udovica preudala u Mladeškovce iz Čoslja¹⁾.

Valja nam zabilježiti da radi nezgodnog pravopisa, koji se ktmou još i više puta mijenjao, slovo »dž«, sve tamo do Lj. Gaja, piše se u livanjskim maticama na ravno sedam načina: Chaja, Giaja, Cxaja, Cxajja, Čaja, Xaja i Czaja. Također se čitalo narazne načine: Džaja, Čaja, Đaja i Žaja (v. pismo fra M. Džaje od 4. 6. 1969).

Obiteljska tradicija i značenje samog imena Džaja govore nam još o daljoj starini tog roda. U spomenutom pismu od 28. 12. 1969. piše O. fra *Miroslav Džaja* dalje: »Pokojni beogradski sveučilišni profesor biolog Dr Ivan Đaja pričao je mom rodi fra Tomi (bio preko 20 godina župnikom u Zlokucanima u Metohiji i umro ovdje na Gorici 1955.) da je našao (zapravo potvrdio obiteljsku predaju, opaska K.D.) u Dubrovačkom arhivu da su Džaje starinom od Konjica, gdje i sada ima selo Džajići. Muslimansko je. U selu je nastupilo »turčenje« – islamizacija pa su morali seliti svi koji se nisu bili voljni turčiti. Od onih koji su ostali potječu današnji stanovnici sela Džajići. Trojica braće ne htjedoše, pa na 8 konja natovariše svoju sirotinju, a na devetog vosak i zvjerinje kože (bili su lovci). Na putu stigoše do ušća Rame. Tu se rastadoše. Jedan ode put Dubrovnika, a ostala dvojica u Ramu. Tu su bili velike seobe kad ramski franjevci s narodom odoše u Dalmaciju (1687). Odatle se razidoše na sve strane. Livanjski su od Aržana, odakle su došli i u Miše, gdje miši izglođaše moj rod Klišanina« završava šaljivo O. fra Miroslav.

Sama riječ »džaja« svakako je stranog podrijetla. U albanskom jeziku »gja« (neodređeni oblik imenice) i »gjaja« (određeni) znači stvar, blago, stoku²⁾. Ona će posebno odgovarati stočarskom, pastirskom plemenu. Ne znači pastira, jer za taj pojam Albanci imaju riječ »bariu« ili rjeđe »çoban« (čoban)³⁾. Tako bi možda obitelj, koja se među drugima isticala brojnom stokom, mogla biti nazvana Đaja ili Džaja (vidi odsjek Albanska komponenta).

Na Kupresu je možda bilo i drugih Džaja prije dolaska onih iz Livna. U Gornjem Malovanu *Đajići*, po *Milojeviću*, starinom su iz Hercegovine. »Oni su ovdje došli početkom 17. veka. Slave Mratin-dan«⁴⁾. Predaja i ovdje upućuje na

¹⁾ *Milojević*, n. dj. 67.

²⁾ Vidi Fjalore i Gjuhës Shqipe (Rječnik albanskog jezika), izdanje Instituta znanosti, Odjel za jezik i književnost, Tirana 1954., pretiskano u Prištini 1965. – Ovaj i druge slične podatke zahvaljujem g. preč. Dr. Gasparu Gjiini-u iz Skoplja.

³⁾ Isto kao u noti 19.

⁴⁾ N. dj. 92.

Hercegovinu. Nerealno je da su Đajići u 17. vijeku u Malovanu. Tog sela u starijim turskim dokumentima uopće nema. Spominje ga istom Božić 1785. (v. str. 40) i to sa tek 4 katoličke kuće koje, uostalom, spominju i biskupska izvješća iz god. 1743. i 1768. Đajići su morali doseliti tek kasnije, pošavši možda iz Hercegovine još u 17. vijeku, ali ne izravno na Kupres. – Značajno je, slave izrazito zapadnjačkog sveca sv. Martina (Mratin-dan), kao i mnogobrojne hrvatske obitelji u Dalmaciji južno od Cetine. U Tučepima u Makarskom Primorju¹⁾, ima jedna petina svih stanovnika sv. Martina za kućnog i plemenskog patrona (zaštitnika). Šteta da su Milojevićevi podatci o Đajićima tako oskudni i ne označuju, gdje su sve oni privremeno boravili između Hercegovine i Kupresa, jer bi se onda mogla pobliže ustanoviti eventualno njihova krvna povezanost sa katoličkim Džajama u Dalmaciji te onim oko Livna, Glamoča i Kupresa.

U Mrđenovcima ima Zjajića, koji također slave Mratin-dan, a doselili su tamo iz Malovana oko 1890.²⁾ Dovela ih mati, koja se povratila svom bratu (valjda ostala udovica). Kako u Malovanu nema *Zjajića* i kako su tamo Đajići jedina porodica s krsnom slavom sv. Martinom, to je jasno, da su Zjajići zapravo Đajići, koji su u drugom, podaljem selu nešto modificirali svoje prezime.

Franjići. – Dvije kuće u Otinovcima, jedna iselila u Bugojno. Vrlo je živa tradicija da su »od Livna«. Pripovijedao mi je 1932. Marko Franjić iz Otinovaca, gdje ih je bilo tri kuće, da mu je šukundjed »doprtljao« u Malovan sa osmero braće, u zaselak Ćemaliće. I sada ima »Franjića poljana« iznad sela Gornjeg Malovana. Taj pradjed njegova oca načinio je »najprvi mlin na ponoru Milača, jer onda nije bilo mlinu bliže od Prusca« (taj mlin spominje zastavnik Božić 1785.³⁾ na putu iz Livna u Kupres). Od kuge pomriješe sedmorica braće u Malovanu, a dvojicu ih »kuga rastirala«, pa se oni preseliše u Gredine, zaselak Osmanlija: Markov pradjed Ante, sakat u nogu i brat mu, bivši turski pandur. Doskora Franjići presele u Otinovce, gdje borave već onda oko 150 godina. Dosedli su, dakle, još zadnjih desetljeća 18. vijeka. Spomenuta kuga bila je ona iz 1782., a Franjića mlin bio je već netko drugi preuzeo.

Među sedmero braće žrtava kuge bio je i jedan, koji se oženio s pravoslavkom iz Rilića; po običaju ona je bila prešla na muževu vjeru. Nakon muževe smrti vratila se ona ne samo roditeljima u Rilić nego i natrag na pravoslavlje, na koje je prevela i svoju djecu, Franu i druge. Odatle potječu pravoslavni Franjići u Riliću (3–4 kuće), u Botunu (»Kečići«, 1 kuća) i u Banatu. Od botunskih potječe i glasoviti borac u NO ratu – Momir Franić, u svoje vrijeme jedini seljak član KP iz kupreških sela⁴⁾. – Stric spomenutoga Marka, onda već starac od 76 godina, Anto pripovijedao mi je kako se on s Dušanom Franićem čitav dan na vašaru u Kupresu »rodao« (nazivao rođakom), zajedno su pili i na kraju se rođački posvadili i potukli.

¹⁾ Šetka: Tučepska spomenica, 24, 33. – Slično tako i Hrvati oko Neuma u Hercegovini.

²⁾ Milojević, n. dj. 67.

³⁾ Kreševljaković – Kapidžić: Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat od 1785. god., Sarajevo 1957., 77.

⁴⁾ Andelić Lj.: Livanjska legenda, Titograd 1963., 39.

Milojević¹⁾ donosi drugu tradiciju o pravoslavnim Franićima: »Pavlice i Franići poreklom su iz Vukovskog. Njihov predak u početku XIX. veka ubio je u svađi Turčina. Zatim pobegne u Dalmaciju (gdje je bila Austrija) i ustavi se kod Dubca između Imotskog i Makarske. Otuda se vratio sa sinovima Pavom i Franom, Slave svetoga Stevana«. Ova verzija sadrži izvjesne zajedničke elemente sa našom, prije navedenom. Franići su, još dok su boravili u livanjskom kraju, bili preselice na više mjesta, pa i u Dalmaciji, dosta prije Austrije (1813). Frano i Pavao upravo su djeca onoga Franića, koji se bio oženio s djevojkom iz Rilića i rano umro. Oba dječaka katolički su krštena i primila imena u onom obliku, kako je to kod katolika običaj. Povrativši se s majkom u Rilić bili su odgojeni u vjeri majke i cijelog sela. Tko se prirodno rješava poteškoća kako je u jednoj navodno pravoslavnoj obitelji Franića moglo doći do imena Frano i Pavo. Na drugom mjestu²⁾ *Milojević* donosi, da su Franići (Lulići) u Gornjem Vukovskom doselili iz Rilića sredinom XIX. vijeka a ne obratno. Radi nevelike starosti stvar se da lako ustanoviti, čim bi onda, mislimo, bila samo potvrđena naša verzija.

Po tradiciji i po pisanim dokumentima Franići su starinom iz Livanjskog polja. Tamo ih ima i danas u Smričanima i Zabrišću, odakle su i došli na Kupres, zatim u Prologu i Grabovici. Ona grana proloških Franića jesu doseljenici ili bolje povratnici iz Dalmacije. Iz popisa 1743. i 1768. lijepo se vidi kako Franići postepeno »pužu« prema Kupresu, oba puta po dvije brojne obitelji. U to vrijeme još ih nema na Kupresu. Tamo dolaze, i to u Malovan, prije kuge god. 1782. Još ranije, god. 1768., nalazimo novodoseljene Franiće od Livna u jajačkom selu Volujku (Mato, 4 člana obitelji) i u Kovačevu Polju u Rami (Frano, 20 članova), koje popis iz 1743. još tamo ne nalazi.

Hrnjaci. – Jedna obitelj u Gornjem Odžaku, dvije iselile u Osijek i okolinu. Spada u najstarije hrvatske obitelji na Kupresu. Spominju s već 1741. kao Hrnjići (Argnichi) u Gornjem Kupresu, po svoj prilici u Otinovcima koji se pišu zajedno sa Botunom i Odžakom, pa ih nije moguće razlikovati. Dvadesetpet godina kasnije popis govori o Hrnjakovićima (Argnakovich) u Vrilima. Zanimljivo je da i 1741. i 1768. obitelj broji uvijek po deset članova. Iako se održala na Kupresu kroz 230 godina razmjerno je sporo rasla, osim ako nije davala dosta iseljenika, za što nemamo potvrde u dokumentima. – *Milojević³⁾* tvrdi da im je neka dalja baba došla iz Rapovina k. Livna sa dva sina i udala se za Rnjaka u Brda odatle su prešli u Begovo Selo gdje je baba preboljela kugu koncem XVIII. vijeka; zatim su otišli u Odžak gdje se obitelj nalazi i danas. Po svoj prilici su i ona dva sina, kako mi mislimo, primila očuhovo prezime. Nažalost ne možemo utvrditi točnost gornje tradicije iz dokumenata (kupreške matice su pogorjele). U popisu iz 1741. spominje se obitelj Ante »Hrnjakovića« u Lugu kod Duvna. Najstariji spomen Hrnjaka (»Arnak«) god. 1603. u župi Filipjakov k. Zadra kao doseljenika iz Ravnih Kotara, ranije vjerojatno iz Bosne (*Cvitanović*, n. dj.).

¹⁾ *Milojević*, n. dj. 89

²⁾ Isto, 94. Livanjska kao i pravoslavna grana pišu se Franići.

³⁾ Isto, 80.

Hrnjkaši. – Osam obitelji u Goravcima, jedna u D. Odžaku i jedna u Gradu. Iselile dvije obitelji (Sarajevo i Zagreb) i šest pojedinaca (Ildža, Travnik, Dalj i Valpovo i Francuska).

Prema obiteljskoj tradiciji, Hrnjkaši su došli »od Duvna«, i ranije »iz Primorja«, od Omiša. Dotle seže tradicija i ne zna ništa reći da li su i kada stigli iz Bosne u Primorje, što se skoro sigurno dogodilo u XVII. vijeku. *Milojević¹⁾* veli da su doselili »iz Kavura« (tj. Dalmacije, za Turke kaurska ili nevjernička zemlja), i to sredinom XIX. vijeka. Tu je ponešto zakasnio dolazak, jer ih ima u Gornjem Kupresu već iza god. 1800. Došli su iz Duvna, gdje ih 1741. nalazimo u Prisoju i Stipanićima, zapisane kao Rnjkaše (Argncas), te zatim 1768. u Buškom Blatu (Rnjkašići) i Prisoju. – Prema zapisima u spomenutim popisima pravilno bi bilo njihovo prezime pisati »Rnjkaš«.

Hercezi (Ercezi). – Dvije obitelji u Otinovcima sada, a god. 1920. bile su još dvije obitelji Ercega u Osmanlijama. Dvije porodice iselile u Banja Luku.

Starinom su svakako Hercegovci, a na Kupres su doselili od Livna. *Milojević²⁾* bilježi o njima: »Ercezi, priča se, vode poreklo od »ercega Stipana«. Dosedli su od Trebinja u Podhum kod Livna ... i krajem XVIII veka došli u Osmanlige«. Poznato nam je mišljenje Cvijića, već prije citirano (v. str. 384) o takvoj tradiciji, koja izvodi obiteljsko podrijetlo od starih junaka i glasovitih osoba. U popisu od 1768. nalazimo u Osmanlijama Grgu Ercega, a još prije toga u livanjskom selu Ljubunciću 1741. Danas Ercega ima u više livanjskih sel³⁾. Bilo ih je također već 1771. u Skoplju, u selu Krupi, zavedenih u matice umrlih. U ž. Bijela u Posavini, MK 22. 8. 1796. spominju Ružu Herceg »iz Kupresa«.

Ištuci. – Jedna obitelj u Vrilima. Dosedli su sredinom prošlog vijeka »ispod Prologa« s dalmatinske strane. Familija je uvijek ostala samo na jednoj obitelji.

Ivkovići. – Dvije kuće u Donjem i četiri u Gornjem Odžaku. Poslije rata selilo je pet obitelji u Osijek i okolicu, a udovica Ivka pok. Pave god. 1943. bila prebačena s četvero djece u Osijek.

Ivkovići su doselili na Kupres u prvoj polovini XIX. vijeka iz Podgrede (Zagoričani) k. Livna. Došli su najprije Idrizbegovićima u kmete u Vrila pa odatle kasnije prešli u Odžak. – Fra Miroslav Džaja zabilježio je god. 1969. od Nine Ivkovića iz Zagoričana zanimljivu i preciznu obiteljsku predaju. Njegov šukundjed Ivan bio je brat poznatog svećenika-glagoljaša Don Joze Ivkovića (umro 1839. u Vidošima, v. str. 210). Don Jozo je imao petero braće. Spomenuti Ivan i četvrti brat Niko ostali su u Zagoričanima. Drugi brat Anto preselio je u Šuicu. Treći, Pavo, odlazi na Kupres i od njega potječu kupreški Ivkovići. Zadnji, peti brat imenom Luka se poturčio, a potomci su mu izvjesni muslimani kod Jablanice. Taj se događaj toliko dojmio Don Joze i braće da su zakleli svu rodbinu da nikom od svoje djece ne nadijevaju imena Luka. I tako nema u Ivkovićima do danas ni jednog Luke, ni u Livnu ni na Kupresu.

¹⁾ Isto, 80.

²⁾ Isto 76.

³⁾ Petrić M., n. dj. 56. 60, 61, 65, 70, 79, 80.

Jelići. – Pet obitelji u Otinovcima, jedna preselila u Šuicu. Spadaju u novije doseljenike, valjda iz Dalmacije. Jelića ima mnogo prije u Skoplju, god. 1741. u kasabi Gornje Skoplje ili »Vakup«¹⁾. Između tog gradića i izvora Vrbasa leži selo Jelići, danas uglavnom muslimansko.

Ježidžići. – Ima ih sedam obitelji u Mlakvi (Podgaj) i jedna u Kukavica-ma. Iselilo je šest obitelji od 1943. pa dalje: dvije udovice sa jedanaestero djece u Slankamen i četiri obitelji u Valpovo, okolicu Osijeka (Nemetina), Nove Gradiške i u Zagreb.

Ježidžići su starinom Duvnjaci. God. 1741. bila je obitelj Lovre »Jazigicha« u selu Lipi, a 1768. Andrije i Petra Jazidžića u Kongori. Te iste godine ima već preseljenih Jazidžića u Skoplje, u Vilić-polje, a također i na Kupres, u Botun; kamo dolazi zadruga Petra Jazidžića sa dvadesetdvaka člana. Kao i manje-više i sve druge obitelji, moraju Jazidžići seljakati po Kupresu u Brda, odatle u Kukavice, pa u Kute i konačno 1865. u Mlakvu. To je samo znak teškog života pod vrlo nezgodnim socijalnim prilikama u vrijeme feudalizma. U međuvremenu obitelj je neznatno promijenila svoje ime u »Ježidžić«. Staro ime izvodi se od riječi »jazidžija«, pisar u tursko vrijeme, kakve Bašeskija spominje u Sarajevu²⁾. Ne vidimo kako bi nepismeni duvanjski seljaci mogli doći do takvog imena. Kod Milojevića n. dj. 86, valjda tiskarskom pogreškom zovu se oni »Jozidžići«.

Jovići. – Tri kuće u Goravcima, dvije kuće iselile u okolicu Osijeka i tri pojedinca (u Vareš i Njemačku).

Ne znamo kada Jovići dolaze na Kupres. Već 1741. ima ih u Eminovu Selu i 1768. u Rakitnu. Bunjevci često puta Ivu ili Ivku nazivaju Jôva, odatle ime Jović. Joviće nalazimo god. 1741. i 1768. u Prispu i Priluci, dakle u onom dijelu Livanjskog polja od Čelebića do Priluke, koji se ističe razmjerno velikim brojem Bunjevaca.

Jurčevići. – Jedna obitelj u Donjem Odžaku. Jurčevića je bilo više obitelji u selu Vinici k. Duvna god. 1741. i 1768.

Kamenski. – Starinom iz Poljske, otac došao kao oružnik za vrijeme Austrije i oženio se s Hrvaticom iz Duvna. Sin Marijan došao na Kupres god. 1921., kasnije nadstražar.

*Keškići ili Keške*³⁾. – Iako ne spadaju na Gornji Kupres nego na Ravno, priključujemo ih ovamo iz praktičnih razloga. U selu Zvirnjači na Ravanjskom polju bilo je Keškića 8 familija. U tom zabačenom seoci ramske župe Keškići (Cheschich) su iskazani već god. 1741. te tamo neprekidno postoje do današnjeg dana. Ne nalazimo toga imena u drugim krajevima Bosne i Hercegovine u tom razdoblju. Odatle su dosta brzo jednim dijelom iselili u Gornje Skoplje, pa ih

¹⁾ Mandić D., n. dj. 41.

²⁾ Mujezinović M., Mula Šefki Mustafa Bašeskija, Ljetopis (1746–1804). Sarajevo 1968., 477.

³⁾ Keške, jelo od varene i zgnječene pšenice s vlakancima kokošjeg mesa, posebna poslastica uz Božićne blagdane. – Muslimanska, aginska porodica Keškića (Keška) na Kupresu istog su roda kao i katolički Keške.

nalazimo 1778. (MK 184 i 219 za god. 1778.) u selu Vrsima i Zanesovićima. Milojević (sp. dj. 98) ih naziva Kješkićima, valjda kako ih zovu njihovi susjedi, ravanjski i jekavci. Veli da im je staro prezime Jukić i da su došli iz Ploče u Rami (došao im je »djed« u prvoj poli XIX. vijeka). Dok navod o starom imenu i o mjestu doseljenja može biti ispravan, ako iza njega стоји sigurno zajamčena stara predaja, dotle je vrijeme doseljenja za dobrih 100 godina »pomladeno«. Ipak ni ono prvo ne smatramo sigurnim, jer popisi iz 1743. i 1768. ne nalaze Jukića u selu Ploči ni u Rami uopće.

Kovačušići. – Dvije obitelji u Kukavicama i dvije iseljene (Livno), Rijeka). Starinom su iz Mandina sela k. Duvna, gdje su se zvali Kovači. Na Kupres su došli najprije u Vrila, zatim u Brda i konačno 1868. u Kukavice. Prezime je nešto promijenjeno prema udovici jednog Kovača »Kvačuš«. Slično tako, iselivši u druge krajeve, možda su se prozvali Kovačević¹⁾. Zovu se još i Hajdukovići, jer su po tradiciji iz plemena glasovitog hajduka XVII. vijeka Tomić Mihovila. Tako bi im staro prezime imalo biti zapravo Tomić. Prezime Hajduković kao »neprilično« zamijenjeno današnjim na inzistiranje župnika Veseličića.

Križanovići. – Jedna obitelj u Goravcima. Pradjed im je doselio iz Dalmacije. Ima ih i u Skoplju.

Kusići. – Jedna obitelj u Botunu, tri obitelji iselile u Srijem (Golubinci, Slankamen). Starinom su iz Dalmacije, stigli najprije u prvoj polovini XIX. vijeka u Begovo selo, zatim u Goravce i konačno u Botun. Staro im je ime *Raničić*.

Kuštare. – Jedna obitelj u Vrilima i tri u Brdima. Iselilo nekoliko pojedinaca u Slavoniju i Baranju.

Obitelj doselila navodno iz Dalmacijeiza 1800. godine. Međutim, nalazimo ih u popisu od 1768. u Prologu, selu Livanjskog polja (»Kuštrovići«).

Ledići. – Dvije kuće u Kupresu. Doselile iz livanjskog kraja za Austrije.

Letice. – 1 obitelj u Gradu, doselila nakon rata iz Kovača k. Duvna. Stara su duvanjska obitelj iz sela Brišnika. Tu ih je bilo god. 1741. 2 obitelji i 1768. četiri (sa 60 ukućana) te još jedna u Cebari (18 članova). Ima ih inače i u Dalmaciji izonešto u Bosni.

¹⁾ Jeremić Dr. Risto: O poreklu stanovništva tuzlanske oblasti, Glasnik srpskog geografskog društva, Beograd 1922., 121 spominje u Ljubačama k. Tuzle doseljenike Kovačeviće s Kupresa prije sto godina. Bili su pravoslavne vjere pa su kod Tuzle postali katolici. — Valja nam odmah primijetiti da na Kupresu nije bilo Kovačevića ni pravoslavne ni katoličke vjere. Među katolicima bilo je prezimena Kovač i Kovačušić, ali ne Kovačević. Jednak kod pravoslavnih ima i danas nekoliko obitelji Kovačić (u Mrdenovcima i Blagaju), ali nema Kovačevića. Po pripovijedanju jednog člana tog roda, inače intelektualca i zabilježio M. Kopić – Kovačić su starinom od Duvna i bili su nekad katolici, »ali ne riznici« i već *glagoljaški*. Predaja je zanimljiva – ukoliko nije puko domišljanje jednog naobraženog čovjeka – i veže se za stare popove glagoljaše, kojim je upravo duvanjski (i livanjski) Kovačević obilovao do pred 150 godina. Možda su od tih Kovačića potekli oni Kovačevići u Ljubačama k. Tuzle.

NA PUTU IZ KUPRESA U OTINOVCE, ZIMI

Lozančići. – Nekad najbrojniji rod u otinovačkoj župi. God. 1920. bilo je osam kuća Lozančića u Otinovcima, šest u Botunu, deset u Mlakvi, tri u Kukavicama i četiri na Brdima, svega 43 kuće. God. 1970. ima ih u Otinovcima 8, u Botunu 6, u Mlakvi 10, u Kupresu 4 i jedna u Begovu selu, svega 29 obitelji. Iselilo je 29 obitelji, od toga najviše iz Botuna, njih 16, te 10 pojedinaca. Otišli su najviše u Baranju i okolicu Osijeka, nešto u Srijem (Slankamen i Petrovaradin), a najmanje u Bosnu (4 obitelji u Bugojno).

Svi kupreški Lozančići nisu u rodu. Oni predstavljaju tri dosta samostalne grane, koje su možda prije više vjekova ipak bile jedan te isti rod. Na Kupresu se Lozančići pojavljuju već u popisu 1768. i to u Vrilima, dok je vrlo vjerojatno da su doselili koju godinu ranije.

Prva grana potječe od Pere iz sela Dobroga kod Livna. Dosevio je oko 1810. godine. Na seobu se odlučio kad su im iz kuće poginula dva momka od mećave u planini Krugu, a s njima šest volova i tristotine ovaca. Perin sin Anton rodio se 1828. u Otinovcima. Obitelj se nije mnogo razmnožila.

Daleko bolje razvila se druga grana Lozančića, potomci braće Rade (Tome) i Bože (+ 1914). Doselili su »ispod Grede«, negdje oko 1854. Oba brata dovedoše četiri sina. Jedan od njih, Pero, rođen 1842., bio je oženjen sa »Salapušom« (Anica rođena Salapić) iz Žabljaka kod Livna. Unuk je Anton Češić Lozančića koga je glagoljaš Don Jozo Ivković vjenčao s Ivanicom Puhalo (»Kalinić«) iz Glamoča, livjanske MV 20. 10. 1805. Po njemu se njegovi potomci nazvali *Antonići* za razliku od treće i najstarije grane Lozančića u Vrilima god. 1768. (Grga, 10 članova). Radina kći Marija (Maša) udata za Tomu Džaju, majka je pisca knjige o Kupresu, O. fra Mirka Džaje, rođena 8. I. 1885.

Treća grana Lozančića – njih 12 kuća u Mlakvi – satarinom su iz Dalmacije. Prababa mog informatora Vinka Lozančića, Ruža, rodom je iz Vrlike. Još dalji njihov predak, imenom Jozo, već u Dalmaciji imao je 5 sinova. Dva od njih došla su na Kupres, u Mlakvu i Botun, jedan otišao Travniku, jedan u Srijem i odatle u Vareš, dok je peti valjda ostao na starini. Ovo je već šesto koljeno Lozančića u Mlakvi. Šukundjed im je bio u najmu kod Idrizbegovića u Vrilima, a otale došao u kmetstvo u Mlakvu prije polovine 19. vijeka. Godine 1870. bila je samo jedna kuća Lozančića u selu.

Lozančići su po M. Petriću¹⁾ starosjedioci Livanjskog polja; neki su davno odselili u Dalmaciju, pa su se ponovno vratili. Danas ih ima u Zagoričanima, Potočanima i Zabrišću kod Livna.

Maleši. – Četiri obitelji u Gradu i jedna iseljena u Osijek. Najstarija katolička obitelj u gradu Kupresu. U tom samom utvrđenom mjestu nije bilo slobodno kršćanima stanovati, osim turskim izmećarima. Takvih je bilo 4 (početkom XIX. vijeka), među njima na prvom mjestu neki Maleš, sluga kod aga Mandžuka²⁾.

Po obiteljskoj predaji kupreških Maleša oni su starinom iz Cetine, od Sinja. Bila su tri brata, koja su preselila u Šuicu. Tu ih je sreća pratila, »tri puta im se hiljadile ovce«. Otale preseli jedan brat imenom Ivan u Kupres, drugi u Rilić i treći ode nekud u Posavinu. *Milojević*³⁾ bilježi, govoreći o Malešima u Riliću, da su došli početkom XIX vijeka. Imali su mlade žene, »na koje su se Turci bili navadili«. Kako su Maleši bili »ljute krvi«, oni ubiju jednog Turčina. Turci im zapališe zgrade i oni se razbjegnu. Jedan je otišao »na domak Travniku«, drugi obješen na »skopaljskom« putu, a treći došao u Rilić paši Miralemu. Slave sv. Nikolu.

Kako vidimo, dijelom se slažu tradicije kupreških i riličkih Maleša, ali one kupreške idu dublje i dalje. Izgleda da je jedna te ista osoba onaj Maleš, koji je odselio u travnički kraj i onaj u Posavinu. Još više, taj Maleš se najprije nastanio u Guvnima k. Bugojna, jer MK župe skopaljske 13. 3. 1785. bilježe krštenje istom rođenog Antuna sina Šime »Maleševića« iz Guvana i Ane rođ. Jelenić iz Imotskog. Kum je bio Jakov Kekez iz Radobolje. Tim je ujedno potvrđena tradicija, da su Maleši iz Dalmacije: Šimina žena i kum djeteta su izričito navedeni kao rođeni u Dalmaciji. Kod samog Šime ne vodi se gdje je rođen nego u kojem skopaljskom selu stanuje, što je za dušobrižnika uvijek najvažnija stvar (radi »status animarum«, knjige »stanja duša«, koja onda služi kao podloga za izvještaje crkvenim vlastima i biskupskim popisima katoličkog življa). A domaćin Šimo bit će najvjerojatnije »odakle mu i žena« odnosno osobe s kojima je on usko povezan, pa i kumstvom, do kojeg narod toliko drži. Maleša ubrzo nestaje u Skoplju. Tako i taj Šimo Maleš seli onda k Travniku i, bilo on bilo netko od njegovih, dalje u Posavinu. Seoba Maleša iz Cetine u Šuicu pada svakako u drugu polovicu XVIII., a ne u početak XIX. vijeka. I kupreški i bugojanski Maleši bili su katolici, a tako

¹⁾ Petrić, n. dj. 55.

²⁾ Milojević, n. dj. 78.

³⁾ N. dj. 89.

MIVO MALEŠ I NEVJESTA MU ANA
R. VILA (KUPRES)

isto i onaj brat, koji je preselio u Rilić. Tamo se oženio s pravoslavnom djevojkom i obitelji mu s vremenom postala pravoslavna.

Ime Maleša i Maleš poznato je i inače među katolicima u Bosni. Tako se među svjedocima fratarskih posjeda u Fojnici god. 1564. na prvom mjestu spominje Martin sin Malešin¹⁾.

Misure, jedna obitelj u Gradu, doselila god. 1951. iz Kandije k. Bugojno.

Mrše – Mršići. – Danas ih ima tri obitelji u Vrilima te po dvije u Goravcima i Donjem Odžaku, a iseljenika četiri obitelji (Bugojno, Osijek, Bjelovar i Petrijevci k. Osijeka). Mrša muslimana ima u Vel. Kablićima, gdje su oni »od starina«²⁾, što ujedno znači u rodu s istoimenim katoličkim Livnjacima.

Biskupski popisi iz 1743. i 1768. još ne nalaze Mrša (Mršića) na Kupresu. Nalaze ih, međutim, 1743. u livanjskim selima Prologu (Anto Mršić – 10 članova u obitelji) i u Tribiću (Anto Mršić – 9 članova) te u Donjoj Gorici (Ante Mršo, 6 članova) i Viru k. Posušja u Hercegovini (Božo M., 15 članova). Četvrta stoljeća kasnije (1768) ima ih u Viru (1 obitelj), u Gracu u Brotnju (2 ob.), u Šargovcu k. Banja Luke, u Kongori k Duvna (2 ob., 19 čeljadi), u Dobrom k. Livna (1 ob.) te u Šuici (4 obitelji)³⁾, kao da se nadigli seliti na Kupres. Među njima je i Mato

¹⁾ Matasović, Regesta fojnicensia, 140.

²⁾ Petrić, n. dj. 78.

³⁾ Mandić, n. dj.: za popis god. 1743. str. 17, 23, 81 i 82; za god. 1768. str. 110, 120, 129, 139, 180, 132.

»Mršić«, koga će god. 1800. spomenuti izvješće s kanonske vizitacije biskupa fra Grge »iz Vareša« (Ilića). Biskup polazi 2. lipnja t. god. iz Vidoša na Kupres, na »mučan i opasan put, dug 8 sati i više«, kako sam piše¹⁾. Zaustavio se, večerao i prenoćio u kući pobožnog katolika Mate Mrše u selu Šuici župe duvanjske, po svoj prilici najuglednijoj među katolicima u selu. Po običaju starih bosanskih ujaka, i on pretvara Mrše u »Mršić«. Slično tako postaju »Kutlešići« od Kutleša, »Svalinići« od Svalina, »Orečevići« od Oreča, »Vučkovići« od Vučaka i »Miloradovići« od Milorada. Da neprilika bude veća, služe se stari misnici stranim i nepodesnim pravopisom, umeću »a« pred vokalno »r«, kao napr. u riječi »karst« i »karstih« (krst, krstih), »parst« (prst) i sl. i ispisuju slovo »š« kao »ss«, »x« ili »sh«. Tako obiteljsko ime Mršo dolazi u maticama kao »Marxich«, »Marsich« i slično, pa nam nije uvijek jasno, da li se porodica tada zvala Mršo, Mršić ili, gdjekada i Maršić što se iznimno u okolici Imotskog i čuje (tamo ima i Mršića i Maršića). Inače je to tipičan rod našeg Krša na širokom prostoru od gornjeg Vrbasa i Neretve do Jadrana i Karlovca, s kojim se često susrećemo već četiri i po vijeka. U izvjesnim epohama i krajevima pred vokalno »r« stavljeno je muklo »e« i »ë« namjesto onoga »a« iz bosančicom pisanih starih matica, pa se ime Mršić pisalo i kao »Mersich«.

Mrše doseljuju na Kupres u prvoj polovini XIX. vijeka, najprije u Rilić, u dnu polja, gdje i danas ima »Mršina dolina«. Tu oni ostaju sve do II. svjetskog rata. Ipak veći dio njihova roda seli još prije okupacije u Goravce i odatle u Otinovce, a drugi opet u Donji Odžak, Vrla i u Rastićevo, djelomično direktno iz Šuice. Upozorio me je pok. biskup Dr. Josip Srebrnić, i sâm historičar po struci, da je u maticama svog rodnog mjesta na Soči – Solkan k. Gorice – u XVI. vijeku našao Mršiće (»Mersich«) upisane kao bjegunce iz Bosne, jasan dokaz njihova podrijetla. Mršiće (»Maršići«) nalazimo u starim ozaljskim urbarima od god. 1642. naprijed u selu Brlogu (*Lopašić R.*, Hrvatski urbari I, 283). Ima ih u Sv. Jurju i Jablancu pod Velebitom, odakle sele u Slavoniju napr. u Požešku kotlinu (*Butorac J.*, Stanovništvo Požege i okolice, Zbornik za nar. život i običaje JAZU, knj. 43, Zagreb 1967., 385–386).

Vjerojatno i *Meršići*, Hrvati u austrijskom Gradišću (Burgenlandu), stoje u rodbinskim vezama s rodom Mršića iz Bosne. Od njih potječe i najbolji pjesnik gradišćanskih Hrvata Mate Meršić (pjesničko ime Miloradić), komu je u njegovu rodnom mjestu Frakanavi podignut spomenik, djelo velikog hrvatskog kipara Ivana Meštrovića. Oba umjetnika sudbinski su vezani za isti onaj ljuti krš iz kojega oni starinom i potječu. – Neki M(e)ršići sudjelovali su u legendarnoj obrani grada Kiseka od Turaka (1532) pod kapetanom Nikolom Jurišićem koji ih je i doveo pred više od 400 godina negdje od Bihaća u današnje austrijsko Gradišće (Burgenland). Tom prilikom, izvjesni Meršići dobili su na sablji plemički naslov.

Intuitivno povezujući činjenice uvjeren sam da su svi ti Meršići, Mršići i Mrše jedno pleme tamo od Dunava do Mora i do bosansko-hercegovačkog Krša. Dakako, to istom treba dokazati. Valja uložiti još dosta rada i proučiti, uz stare tradicije, urbare, matice i dokumente osobito u Dalmaciji i Primorju tamo do

¹⁾ Jelenić, Spomenici kultur. rada Franjevaca, Mostar 1927., 204.

Gorice i dalje. Bilo bi to od znatne koristi ne samo za osvjetljenje povijesti ovog plemena nego i migracija i podrijetla stanovništva ovih krajeva uopće.

Valja spomenuti još jednu staru vijest o Mršićima, ovaj put u gradu Jajcu, tada još neosvojenom od Turaka. Kroz turske straže oko grada probio se Jure Mršić koga *Klaić* zove »hrvatski junak i condottiere«¹⁾ i stigao na kraljevski dvor Ljudevita II. u Budimu da zatraži pomoć skrajinje ugroženom Jajcu. Grad je već bio posve odsječen od svog zaleđa i 18 mjeseci nije primio »hrane i džebane« (municije), koja mu je inače svaka 3 mjeseca stizavalā. Četiri puta su mu je pokušali unijeti banovi i plemeniti vitezovi, uz veliku vojničku eskortu, ali sve uzalud. U gradu je vladala strašna glad, a bio ga je iz topova sa svih strana bosanski namjesnik Husrev-beg zajedno s hercegovačkim sandžak-begom. Sva je nuda već izgledala izgubljena. Srećom se na dvoru našao stari ratnik i junak knez Krsto Frankopan. Duboko dirnut pri povijedanjem časnika Mršića ponudi se kralju da će na čelu vojske prodrijeti do Jajca i opskrbiti grad svim potrebnim. O tome sam piše svom prijatelju mletačkom patriciju Antoniju Dandolu 24. lipnja 1525. među ostalim:

»... O svemu tomu donio je glase kralju Ljudevitu Jure Mršić, koji je nekako između turskih straža od Jajca srećno izmakao. I ja sam bio u državnom vijeću, kad je taj čovjek plačnim glasom pri povijedao o nevolji Jajčana. Dušu mi je obuzela bol slušajući vaje tih ubogih kršćana; kada je pak Jure spomenuo strahovitu zgodu, kakva se nije dogodila od raspada grada Jeruzalema, kako je naime neka majka noseći u naručju dijete svoje i motreći kako će još taj čas od gladi poginuti, u zdvojnosi svojoj dijete svoje u Vrbas bacila, samo da ga ne vidi sa strašnom boli izdahnuti, – kada je to Jure spomenuo, malo da mi nije srce od prekomjerne boli puklo, i namah rekao sam kralju, da će ja pokušati, kako bi se dalo Jajčanima pomoći, te sam i označio, koliko bi mi za to trebalo vojske i topova. Moja ponuda bi drage volje prihvaćena, i sve mi se je obećalo, što sam zahtijevao ...«²⁾

Sa 2000 konjanika i 4000 pješaka prešao je »na savskom brodu na Gradiščih« (Gradiška), razorio turske utvrde te se probio kroz vrbaške gudure i Husrev-begovu vojsku i za 5 dana na 11. lipnja 1525., ušao u Jajce, noseći iznemogloj posadi i stanovništvu očekivanu pomoć. Tim junačkim djelom proslavio se Krsto Frankopan u kršćanskom svijetu i Jajcu produljio život još za tri godine sve do pada 1528. Međutim je mlitavi kralj Ljudevit II. poginuo već godinu dana nakon opisanog događaja u Budimu, poražen od Sulejmana II. Velikog na Mohačkom polju 29. kolovoza 1526. Tim su bila Turcima širom otvorena vrata u Mađarsku i u Budim, a Jajce ostalo bez neophodno nužne pomoći.

Papići. – Dvije obitelji sada u Goravcima, dvije u Osmanlijama, dok su dvije iselile u Slavoniju.

Papiće nalazimo u popisu od 1741. u Vedešiću k. Duvna (2 obitelji 44 člana). Selili su u Dalmaciju i vraćali se iz Aržana. Pričaju da su se nekada zvali *Pavlinović*, starinom od Makarske. Kad su u Vedašiću pogorili, gdje su bili kmeti bega Kapetanovića, odlili su jednim dijelom u Šuicu pa u Baljke i na Kupres

¹⁾ *Klaić Vj.*: Povjest Hrvata, II, 3. dio, 340.

²⁾ Isti, na istom mjestu. Krsto Frankopan u talijanskom pismu piše ga »Zorzi Mersich« (v. Thálloczy, Povijest Jajca, Zgb. 1916., 302).

1852., najprije u Botun pa u Kukavice i konačno oko 1855. u Goravce. Dosegla su braća Ivan i Pero Papić, prvi sa tri, a drugi sa dva sina, dok su im bratići otišli u Rastovce k. Travnika. Na Kupresu su bezima davali petinu priroda a »caru« desetinu. Osim toga morali su kmeti obrađivati i begluk, »rabotom«, besplatnim radom, a sve što na njemu rodi bilo je begovo. Begu su davali također svako deseto janje. Svinje nisu smjeli držati. Narod se hranio najviše zbožjem kruhom i mlijekom, a meso su jeli samo o Božiću i još dva-tri puta na godinu. Teško stanje kmetova pokazuje i slučaj Papića: u deset godina promijenili su sedam puta zemlju. »Opotribili bi, ostali bez mala i radne snage, pa bi ih bezi digli, jer nisu mogli zemlju obradivati«.

Papići u Osmanlijama također su iz Vedašića. Potječu od dva brata koja su bila u najmu u Zvirnjači, pa se jedan oženio u Osmanlijama, tu ostao i doveo tamo i svog brata.

Pelivanovići. – Četiri kuće u Otinovcima. Oni su zapravo *Brkani*, jedna od najstarijih kupreških obitelji. Po djedu Jakovu (umro 1914.) koji se volio lijepo nositi i bio nazvan »pelivanom« nazivaju se oni danas Pelivanovićima.

Penave. – Jedna obitelj u Koprivnici. Došli iz Gaja k. Bugojna, starinom Hercegovci.

Periči, najnoviji doseljenici u Kupresu (1968) iz Eminova Sela k Duvna.

Perije – Jedna obitelj u Kutima. Pradjet im je doselio sa Grahova negdje oko 1860. god. Starinom su Dalmatinci.

Perkovići. – Jedna kuća u Botunu i dvije u Brdima. Dva mladića na radu u Švedskoj. Perkovići su novi doseljenici iz Livanjskog polja.

Radići. – Šest obitelji u Goravcima, jedna u Kupresu. Jedna obitelj iselila 1939. u Mahovljane k. Banja Luke. U popisu od 1741. spominje se Ilija Radić u Osmanlijama, ali ih već 1768. nema više na Kupresu. Po svoj prilici preselili su u Gornje Skoplje, gdje se u maticama spominju. Goravački Radići nazvani Kebe nisu u rodu sa prije spomenutim Radićima u Osmanlijama. Dosegla su iz Dalmacije nešto poslije 1800., naselili se najprije u Vrila i otale prešli u Goravce. Od njih potječe fra Ivo Radić-Kebo (1841–1905).

Radoši. – Sedam obitelji u Goravcima i jedna u Kupresu. Dosegla najprije u Odžak sredinom XIX. stoljeća, pa otale u Goravce. Rodom su iz duvanjskog kraja (Letka), a ima ih mnogo i u Dalmaciji.

Ravančići u Odžaku starinom su od Širokog Briga. Nekad su se zvali *Marijanovići* (kod Milojevića »Brijanovići«¹⁾). I oni su pogorjeli, pa su sredinom 19. vijeka došli na Kupres. Prezime su promijenili, jer su najprije stanovali u Ravnom. Po drugom kazivanju, koje je neuvjerljivo, prozvali su se Ravančićima jer im se stari oženio iz Ravnog.

Dvije obitelji Ravančića odselile su i to jedna u Slavonsku Požegu i druga u Istru.

¹⁾ Milojević, n. dj. 80.

Rebrine. – Jedna obitelj na Brdima i pet u Gradu. Dvije obitelji Rebrina i tri pojedinca preselili su u Slavoniju i Baranju, a većina istoga roda iz Brda prešla u Grad nakon 1945. Rebrine se spominju prvi put 1768. u Vrilima, zapisani kao Rebrinovići. Dosedli su iz duvanjskog kraja, iz Eminova Sela, tamo već prije 1768. *Milojević* netočno bilježi, da su oni došli na Kupres, u Brda, »u prvoj polovini 19. veka¹⁾. Od njih potječu bogati kupreški trgovci Rebrine, dvije kuće, koji su prešli u Grad još prije okupacije.

Rolete. – Dvije obitelji u Goravcima, jedna odselila u Slavoniju. Dosedli su iz imotskog kraja sredinom prošlog vijeka, najprije u Odžak i odatle u Goravce. Isti su rod sa Lerotićima i Lerotama, samo su dublje seleći u Bosnu (Kupres, kiseljačko-busovački kraj i sl.) srođni suglasnici »l« i »r« izmjenili svoja mjesta. *Lerotića* ima već u popisima od 1743. (Grabovica k. Duvna) i 1768. (Grabovica i Priluka u livanjskoj župi, Brišnik u duvanjskoj itd.).

Santre. – Dvije obitelji u Kutima, po jedna u Mlakvi i Kukavicama, gdje ih je nekad bilo više kuća. Dosedli su iz Šuice oko god. 1850. i toč najprije u Brda, odatle u Mlakvu, Kute i druga sela. U starijim popisima imena Santro ne nalazimo. Rodom su od Duvna (Mokronoge). S Kupresa su odselile četiri obitelji iz Kuta u Slankamen i jedna u Baranju te jedna iz Kukavica, isto u Slankamen.

Slipčevići. – Potječu od *Zrna*, dosenjenika od Duvna. Po jednom slijepom pretku, koji je išao po Slavoniji pjevajući uz gusle, a usput pomalo proseći i trgujući, zazvali su se Slipčevićima. Taj je bio rodom iz Vrila, a zaradivši nešto imetka u Slavoniji preselio je u Otinovce. Udao je kćer za nekog Čička i zeta primio u svoju kuću, pa potomci ovog Čička dobile ime Slipčević. Jedna im je grana još za Austrije bila preselila u Livno. Od otinovačkih Slipčevića četiri su obitelji odselile god. 1943. (u Travnik, Zagreb, Osijek i Sarvaš). u Otinovcima ima danas dvije kuće Slipčevića.

Šarići. – Danas ih ima šest obitelji u Begovu Selu, a iseljenih, bez samaca, sedam (3 u Vinkovcima, po jedna u Ilijašu, Osijeku, Zlatnoj Gredi i Golubincima). U župi Bugojno ima ih 13 familija.

Šarići su se nakada zvali *Šimunovići* (vidi na str. 291, fra Ambrozije Šimunović-Šarić 1845.–1867.). Po obiteljskoj predaji – saopćenje Jandre Šarića iz Goravaca – oni su starinom iz Makarskog Primorja (možda Šarići u Tučepima, tamo već od XVII. vijeka dosad²⁾ nisu u rodu kupreškim Šarićima, jer ne znamo da su starinom Šimunovići). Odatle su preselili u Imotsku Krajinu, selo Zmijavce. Tu su se tri brata podijelila i zaputila svaki na svoju stranu. Jedan je ostao u selu, drugi pošao u Livno i treći na Kupres. Bio je to upravo onaj, po komu su dobili novo prezime Šarić. Zvao se Perica, bio borac na glasu i »šarena«, kozičava lica. Došao je kao prvi od današnjih Hrvata u Begovo Selo. Postali su kmeti Alajbegovića, koji su »mnogo voljeli kršćanskom narodu« i s njima ljudski postupali. Kmeti su im davali tek petinu priroda. Kasnije su pripali Smailkadićima iz Travnika, po udaji.

¹⁾ Isto, 87.

²⁾ Šetka, n. dj. 23, 24.

Šimunoviće nalazimo u Otinovcima i u Zloselima, po dvije obitelji god. 1768. Još ranije, spominje se u skopaljskim MV 11. 11. 1753., neki Ivan Šimunović kao kum na vjenčanju Vrhovac (»Varovac«) – Lozić. Međutim Dragičevićev popis krizmenika iz 1741. (vidi naprijed str. 196) i njegov popis katolika na Kupresu god. 1741. (v. str. 194) spominje neke Šimundiće, ne Šimunoviće. Nakon 1741. više nema spomena Šimundićima, iako je to bila brojna obitelj sa 16 članova i ugledna tako da kod njihove kuće čini biskup krizmu. Netragom ih nestaje na Kupresu, a također oni i ne iseljuju odatle, kako se čini, jer ih nigdje ne nalazimo u susjednim krajevima. Zadnji njihov trag čini bilješka u MK 25. 5. 1745.: Kata »Šimundinica« iz Botuna, što može značiti ženu nekog Šimundije (Šimuna) ili možda uopće neku članicu obitelji Šimundija ili Šimundića. Nakon toga nema više spomenica Šimundićima, a javljaju se samo Šimunovići u Otinovcima (selo Botun-Otinovci vodilo se zajedno!). To ime ostaje stalno i dalje do prelijevanja prezimena Šimunović u Šarić i djelomičnog odseljenja Šimunovića u okolicu Sarajeva, u selo Osijek i u Goru župe čemerske, gdje ih danas više nema. Blizu je pameti da su Šimundići i Šimunovići jedna te ista obitelj, koja se spočetka zvala Šimundije ili Šimundići. Ne možemo to sigurno dokazati, jer postoje praznine u maticama (od 20. 9. 1745. do 30. 4. 1749.), a nakon 1756. one uopće nestaju.

Livanjska grana Šarića vrlo je snažna, ali nije dokazano da su i oni starinom Šimunovići. Oni danas žive u selima Orguz, Vržerala, Prisap, Rapovine i Ljubuncić te oko Buškog Blata u Bukovoј Gori, Koritima, Gornjoj Grabovici i Prisoju¹⁾. Od te grane potječe i pok. sarajevski nadbiskup Dr. Ivan Šarić, sin Ante i Ivke rođ. Križić iz Duvna.

Turalije. – Ima ih sada 18 obitelji u Begovu Selu i jedna u Gradu (Kupresu). Iselilo je 5 obitelji (po dvije u Osijek i Baranju, jedna u Srijem) te 8 pojedinaca.

Prezime Turalija kod katolika nepoznato je u starini izvan Kupresa. Ono je moralo tu i postati. Po Milojeviću²⁾ oni su doselili sredinom XIX. vijeka iz Dalmacije. On bilježi također da su oni došli u Begovo Selo »kasnije od Šarića«; a Šarići su se nekad zvali Šimunović i nalaze se u popisu od 1768., a po maticama i ranije (v. naprijed: Šarići). Turalije su najprije došli u Gornji Odžak. Kako su dobro stajali s radnom snagom, beg ih preseli u Begovo Selo na zemljište, gdje su nekad bili Spreme (ovi su starinom Šušljice od Bileće pa su prešli u ljubuški kraj, odakle su 4 brata »pobjegla od Turaka«, zatim radi siromaštva »hodali su svuda« i konačno »pali« u Begovo Selo krajem XVIII. vijeka. Slave sv. Stevana³⁾. To se međutim odigralo skoro pola vijeka ranije. Skopaljske MV 11. 11. 1753. bilježe kao kumove na vjenčanju Jure Vr'ovca iz Begova Sela s Mandom Lozić iz Zlosela Ivu Šimunovića iz Otinovaca i »Ružicu Spreminu iz Begova Sela«. U tom su selu Turalije vrlo obogatile. Nema mnogo vjerojatnosti da su stigli na Kupres prije svršetka XVIII. vijeka.

Po složnoj predaji staro im je ime bilo Pašalić. U Gornji Odžak došla su dva brata, dok je treći otišao u Bilu k. Travnika. Prozvali su se Turalijama, jer su

¹⁾ Petrić, n. dj. 44, 47, 54, 61, 67, 68, 50 i 52.

²⁾ N. dj. 81.

³⁾ Isto 81.

motali šal oko glave »u turu«. Po drugoj tradiciji, koja možda popunjava i tumači onu prvu, oni su bili u turskoj službi, pa ih je gospodar nagradio za vjernost tim što im je dozvolio da šal »motaju u turu«; stvar toliko neobična i upadna, da im je mogla dati novo ime. I staro i novo njihovo prezime upućuje na to da su nekad služili u paše ili barem u nekoga, koga je narod tim imenom zvao. Po biskupskim popisima 1743. i 1768. nema još Turalija nigdje, što znači da novo prezime dotada još nije bilo nastalo; a kako na Kupresu u to doba nema Pašalića, vidi se da su Pašalići-Turalije »pali« na Kupres istom kasnije, po svoj prilici tek iza god. 1800.

Pašalića je god. 1741. bilo u livanjskom kraju: u Grgurićima (1 obitelj, 14 članova) i Zagoričanima, »pod Gredom«, također jedna porodica 7 čeljadi. Istotako i kod Duvna, u selu Vedašiću, 1 kuća, 14 osoba¹⁾. Popis god. 1768. bilježi livanjske Pašaliće u selu Radinčiću, prvom susjedu Grgurića (obitelj Mate Pašalića, 7 članova), te dalje, na sjevero-zapadu, u Priluci (2 kuće, 32 ukućana).

Oni prvi će, kao i mnogi njihovi komšije »ispod Grede«, seliti dalje u Bosnu. Uskoro ih nalazimo u pitomom Skopaljskom polju. U skopaljskim MK 9. 3. 1780. br. 111 nalazimo Božu sina Mate Pašalića i Jele rođ. Matić (valjda isti onaj Mato iz Radinčića, ili možda njegov istoimeni sin), oboje upisano u crkvene matice kao došljaci »od Livna«. Slično tako su »od Livna« Mato Pašalić i Jela Dizdarević, MK 15. 5. 1782. te Marko Pašalić i Kata Mišić, MK 12. 3. 1785. Njihovih potomaka imamo i danas u bugojanskoj župi²⁾.

I duvanjski Pašalići, kao i njihovi livanjski prezimenjaci, rastu i sele najprije iz Vedašića u Kolo³⁾ (4 obitelji, 32 člana god. 1768). I oni, i kupreški Pašalići-Turalije znaju da su došli iz Dalmacije, »od Imotskog«. Nažalost nemamo uvida u migracije Imotske Krajine, ali znamo za taj rod dalje u Primorju. U Tučepima se javlja jaki i stari rod Pašalića, koji po broju svojih pripadnika тамо iza 1900. stoji među 32 roda u selu na trećem mjestu sa 148 glava⁴⁾ (oko 9% svih stanovnika). Pred njim su samo Čovići i Šimići, oboji starinom Hercegovci, »iz mostarske okolice⁵⁾, koji zajedno s Pašalićima čine trećinu svih Tučepljana. I Pašalići su, po bilješkama u tučepskim maticama, iz hercegovačkog krša, nekad zvani *Skoknići* od Mostara⁶⁾. Pisac »Tučepske spomenice« nabraja ih među rodovima u mjestu između 1667. i 1730.⁷⁾, ali, nažalost, ne donosi točnu godinu, kad se oni tamо prvi put javljaju.

Da li su ipak livanjsko-skopaljski i tučepsko-kupreški Pašalići jedno te isto pleme u starini? Nisu, a ime, koje nose, označuje im zapravo zanimanje, kao što ni svi Kovačevići ili svi Lončari nisu iste krvi.

Livanjski Pašalići nisu starosjedioci u tom kraju. *M. Petrić* bilježi njihovu obiteljsku predaju, da su se nekad zvali *Radilovićima* i da su se podrijetlom od Jajca⁸⁾. Bosanski povjesničar prošlog vijeka *Anto Knežević – Škobalj*, koga Jelenić

¹⁾ *Mandić*, Chroati catholici, 29; o livanjskoj grani 22, 21.

²⁾ Za popis svih katoličkih obitelji dugujem zahvalnost O. fra Marku Štekiću.

³⁾ *Mandić*, n. dj. 132.

⁴⁾ *Šetka*, n. dj. 24.

⁵⁾ Isto, 24 – 25. Za Čoviće vidi bilješku 1 na str. 463.

⁶⁾ Isto.

⁷⁾ Isto 23.

⁸⁾ *Petrić*, n. dj. 70 i 79.

naziva Jukićevim epigonom, ostavio je bilješku u arhivu župe Jajce, sv. IV¹⁾, plod ozbiljnog istraživanja, da Pašalići potječu iz sela Zapeća dobretićke župe (Pougarje) i da je neki njihov predak služio kod jajačkog bega kao vrtlar te otišao s njim u Budim gdje je i ostao dulje vremena. Budim je tada bio turski, sve do god. 1686. Kad se povratio u Bosnu, nije se više nastanio u Jajcu nego otišao u Livno, pa tako od njega i potječu livanjski Pašalići. Mi i inače znamo za brojne povratnike iz turskog Budima u Bosnu, posebno među muslimanima. Ali ima ih i katolika. Ni sto godina kasnije nalazimo u skopaljskoj župi Petronilu Budimlić iz jedne takve povratničke familije, ženu Nikole Jurića u neimenovanom skopaljskom selu, MK 8. 9. 1778. br. 210.

Pašalići su se zvali također i *Pašići*. Ponajprije oni livanjski. U livanjskim MU I, 1808. br. 71 upisan je neki »Pašić«, čija se sva rodbina na drugim mjestima vodi kao Pašalići. Slično tako i jajački Pašalići, upravo oni u Pougarju, pišu se »Pašići«, tri obitelji u Dobretićima god. 1741.²⁾ te kasnije (1768.) u Miloševcima i Pavlovićima iste dobretićke župe³⁾. U jajačkom Prigradu god. 1741. živi neki Juro Pašalić kao i Filip »Pašalia«⁴⁾, očito istoga roda. Nije rijedak slučaj, da se u istom mjestu i u isto vrijeme u maticama i popisima jednō te isto pleme upisuje na dva načina. Radilovića u Jajcu ne bilježe biskupski popisi. Međutim upravo u tom Prigradu žive dvije obitelji Radulovića. Možda su to zapravo Radilovići, koji su s vremenom malo preinačili prezime ili možda bilo krivo upisani.

Radilović je samo ikavski oblik imena *Radijelović*.

To je stara plemićka obitelj iz Fojnice još u predturska vremena. Fojnica je ijkavski kraj i takvim je postao ranije nego drugi susjedni krajevi. Radijelovići su kod Fojnice uglavnom muslimani (selo Radijelovići ili kasnije Rađelovići u Milodražu), a iseljenih katolika istog roda ima kod Bugojna, Jajca i drugdje. U Korjenić-Neorić-Rupčićevu kodeksu nalazi se grb Radijelovića »de Fojnica«. Car Leopold I. podjeljuje Lovri Radijeloviću god. 1689., ubrzo nakon oslobođenja Budima, naslov »comes« (grof ili knez) u plemstvu sv. Rimskog carstva⁵⁾. Zanimljivo je da su se upravo oko Jajca dugo očuvale izvjesne kršćanske plemićke i velikaške obitelji, kako smo to naprijed rekli. – Međutim, Radilovići dolaze još mnogo ranije, god. 1462., na području današnjeg grada Sarajeva koje je onda još bilo ikavsko. Između Koševa, Bardakčija i Budakovića nalazilo se selo *Radilovići* sa 5 kršćanskih i 5 muslimanskih kuća⁶⁾.

Fra. M. Džaja u spomenutom listu napominje da se livanjski Pašalići nisu nikada nazivali Svilkovićima, kako to ispravno navodi i *Jelenić*⁷⁾. Njima je car

¹⁾ Pismo fra M. Džaje od 4. 6. 1969.

²⁾ Mandić, n. dj. 50.

³⁾ Isto, 66.

⁴⁾ Isto, 35.

⁵⁾ E. Laszowski: Radijelovići, bosanska velikaška porodica, časopis »Napredak«, Sarajevo 1933., 66 – 68.

⁶⁾ Šabanović H.: Bosansko Krajište 1448–1463, Godišnjak I. D. BiH. IX, Sarajevo 1958., 206.

⁷⁾ J. Jelenić: Plemićka diploma porodice Svilkovića z Lijevna, izdana godine 1596., GZM 1930., 173 – 174.

Rudolf II. 1596. podijelio plemićku povelju i priznao njihovo od starine plemstvo. Fra Filip Pašalić st., koji je umro u bosanskoj franjevačkoj agenciji (samostan sv. Jurja u Galati) u Carigradu 17. 9. 1867., ostavio je svom b. učeniku fra Jerku Vladiću plemićku diplomu Svilkovića, svojih tobožnjih predaka. *Jelenić* drži da je sam fra Filip takvo mišljenje držao više šalom nego zbiljom. Ipak to ne mora tako biti. Pašalići po nekoj predaji, koju spominje *Petrić*¹⁾ zvali su nekada i Svilkovići. Predaja je malo vjerojatna i nije potvrđena dokumentima pa je istom treba provjeriti.

Pašalića ima danas i u Osmanlijama na Kupresu. Znaju da su došli iz Šuice, iz Doca ili Solina. Dalja starina im je svakako od Livna. Tvrde da nisu ni u kakvom rodu s Turalijama u Begovu Selu.

Vile. – 10 obitelji što u gradu Kupresu, što u »Vilinu selu« na cesti od Kupresa prema Velikim Vratima. Iselile su dvije obitelji u Vladislavce u Podravinu kao i dva pojedinca u isti kraj. Vile spominje već popis iz 1741.: Martin Vila, 18 članova obitelji. Selo se ne da pobliže odrediti, jer Dragičević stavlja Botun, Otinovce i Odžak zajedno. Po staroj obiteljskoj predaji – pričao je djed Bariša – Vile su »izašle iz Vrlike od Svekar-vrela« i bili su kmeti Bećirbegovića. Prije su stanovali u Olovu. Po starom kraju i po imenu Vile su pravi Bunjevci. Nakon 1700., u obnovljenom hrvatskom elementu na Kupresu do danas spadaju Vile među najstarije obitelji, koje neprekidno tu žive. S Kupresa sele oni rano u travnički kraj, gdje ih nalazimo 1741. u predgrađu »Ilovači«, današnjem Docu, i 1768. u Travniku²⁾ uključivši, dakako, amo i Dolac. god. 1768. nalazimo također tri obitelji »Vilića« u Osovi k. Žepča³⁾.

Viskovići. – Jedna obitelj u Botunu, noviji doseljenici. Očito su starinom iz Dalmacije. U selu Zanesovićima spominje se Magdalena Visković iz »Tučepa«, žena Mate Šepića, MK 101 od 29. 2. 1780. Dakle, već u to doba davno prije nego na Kupresu bili su Viskovići u Skoplju. Rod Viskovića sačuvao se do danas u Tučepima⁴⁾.

Vučci. – Četiri obitelji u Botunu i jedna iseljena u Slankamen. »Nema никакве priče, odakle su Vučci došli«, pričao mi je godine 1932. Ivo Vučak (63 god.) i njegov otac Ivan (100 god.). Vučci se spominju u Podmalovanu god. 1741. (Petar Vučković sa 11 članova) i god. 1768., ovaj puta već u Botunu (Tomo Vučković 13 članova, ali on i obitelj su u Botunu već 14 godina ranije, MK 11. 10. 1754.). Nema sumnje da se oni, kao i njihovi potomci danas, nisu nazivali Vučkovićima već Vućcima. Za teški život tadašnjih kmetova svjedoči činjenica da su napr. Vučci između Malovana i Botuna prošli više međupostaja, uz druge i Otinovce, gdje su bilo kmeti aga Keškića, i da su nakon god. 1754. barem jednom ako ne i više puta morali napuštati kuću i zemlju u Botunu kao kmeti Idrizbegovića, dok se nisu konačno zadržali do današnjeg dana.

¹⁾ N. dj. 79.

²⁾ Mandić, n. dj. 53 i 164.

³⁾ Isto, 191.

⁴⁾ Šetka, n. dj. 24.

Starica Doma Bagarić, rođena Vučković, tvrdi da se je obitelj u starini zvala Zečković. Međutim, to inače značajno ime nismo pronašli nigdje u blizini u starim popisima. Oko 1840. podijelili su se Vučci i jedan je njihov dio otišao u Skoplje (Bugojno, Vesela, Ždralovići). Otada se obitelj sve do 1932., kad sam ovo zapisivao, nije više dijelila. Imala je 31 zadruge i u to vrijeme u župi Otinovci bile su samo zadruge Mate Vile u Kupresu, Ante Babića i Jozе Ćurkovića u Kukavicama »jače« od Vučaka (imale su po 32 čeljadi u kući).

Vukadini, jedna obitelj u Gradu, doselila 1962. iz Kongore k. Duvna. Kupreški Vukadini 18. vijeka, u Bilom Potoku, prozvali se Romićima (v. Romići). Spadaju u stare duvanjske obitelji (1741. u Brišniku i »Omuljini«, današnjem Omolju).

Zelići. – Četiri obitelji u Brdimu, jedna u Bugojnu, jedna u gradu Kupresu. Doselili su iz Šuice, a dalja starina im je iz Dalmacije, po svoj prilici iz makarskog kraja. Zelića ima i u Lištanima, ali su oni od Drniša i nekada se zvali Rogulj.

Zrne. – Pet obitelji u Vrilima, dvije u Botunu jedna u Osmanlijama i četiri u Gradu. Po obiteljskoj tradiciji, Zrne su iz Grabovice u Buškom Blatu. U popisu iz 1741. nalazimo ih u Bukovici na Duvanjskom polju, a 1768. u Šuici, na vratima Kupresa, kojim prolaze svi duvanjski iseljenici na Kupres. To je obitelj Mije Zrne (»Zarnich«), 17 članova. Oni su najprije otišli u najam Idrizbegovićima u Vrila, i kad su bezi odselili iz tog starog svoga sjedišta, prekupili su njihove kuće. U našim popisima 18. vijeka još ne nalazimo Zrna na Kupresu, a isto ih nema ni u Skoplju. Tamo se u drugoj polovici XVIII. vijeka spominju neki Zrinići (Kata »Zrinich« de Duvno MK 1777. br. 161 te Grgo Zrinich« iz Gmića, MK br. 109, 7. 3. 1780. ali oni neće biti isto koljeno sa Zrnićima ili Zrnama koji su isto tako Duvnjaci).

c) OBITELJI NEKAD PRISUTNE NA KUPRESU

Ančići. – Jedna obitelj god. 1741. u Osmanlijama, dvije 1768. u istom selu. Dosedli su iz Lipe k. Duvna gdje ih je bilo 4 obitelji 1741. Preselili dalje u Skoplje. Mijo Ančić na Kupresu vjenčao se sa Mandom Ljutica iz Skoplja, MV 20. I. 1755. – Oni su istog plemena sa fra Ivanom Ančićem iz Lipe, bosanskim književnikom XVII. vijeka, koji tiska u Ankoni na hrvatskom jeziku »Vrata nebeska i život vični« (1678) i druga djela.

Banožići. – Jedna obitelj – 13 članova, 1768. u Zloselima. Starinom iz Dalmacije, od Makarske prešli odatle »pred 300 godina« u Privoj k. Duvna (dakle oko 1600.¹⁾), pa i dalje u Hercegovinu i u okolicu Jajca i Banja Luke. Kupeški Banožići preselili u Skoplje.

Bartulovići. – Jedna obitelj u Zloselima, 1768. Rodom iz Studenaca u Dalmaciji (vidi skopaljske MK 1778: Mara kći Ivana Bartulovića iz Studenaca).

¹⁾ *Dedijer J.*: Hercegovina 396.

Na Kupres su stigli više od 15 godina ranije. Tada se udaje Ila Bartulović za Iliju Kunu iz Osmanlija MK 2. 3. 1753. Također bunjevačka obitelj. Danas brojni Bartulovići (»Kusture«) u Poričju k. Bugojna.

Barunovići ili Baruni. – Jedna obitelj u Vrilima 1741. Dosedili iz Livanjskog polja, a ovi došli iz Poljica. Staro prezime im je *Milunović*, bunjevačka obitelj, prisutna u Dalmaciji i Bačkoj¹⁾. Kasnije sele u Skoplje. Napr. MK 24. I. 1768. br. 93: Ružica od Milunovića».

Beškeri. Prema Dragičevićevu popisu živi u Otinovcima na Kupresu god. 1741. obitelj Lovre Beškera, 5 članova. Popis iz god. 1768. nalazi možda tog istog Lovru, onda već s 15 čeljadi, u Malovanu, a u Zloselima Tomu »Beškerovića«, 7 ukućana, te u Rumbocima u Rami Iliju »Beškerovića« (19 čeljadi). Dio kupreških Beškera, oni iz Mrđebara, seli u Livno. Od njih potječu livanjski *Kaići*. Iza 1800. doselio u Livno Marko Bešker-Patrun iz sela Mrđebara (krstio ga je poznati glagoljaš Don Jako Čota) i oženio god. 1821. Katu Marijanović. Unuk im je pok. Don Nikola Kajić. Najvjerojatnije po toj Kati (Kaji) nazvali su se potomci Kaićima. – Od Beškera potječu također *Brkani*, *Pelivanovići i Patruni*.

Bilobrci. – Jedna obitelj u Vrilima, 1768. »Bilobrkovići« te iste godine u livanjskim selima Dobrom i Smričanima. Odselili su u okolicu Travnika.

Bralići (Brale). – Jedna obitelj 1768. u Osmanlijama. Starinom su od Livna, prebjegli 1683. iz Čuklića u Sukošane k. Zadra²⁾ djelomično se vratili u stari kraj oko Livna (1768. u Čelebiću i Vučićima) i odatle neki doselili na Kupres i dalje.

Cicvarići. – Bartol Cicvarić, 8 članova, u Vrilima 1768. Cicvariće nalazimo već 1761. u Brdima. 17. 1. 1754. MV Skoplja pišu: »Ja fra Stipan (Kovačević) iz Livna po naredbi s/vete/M/atere/C/rkve/ vinča Petra sina Stipana Bulutovića iz Vrla s Ivanicom kćerju Ivana Cicvarića iz Brda prid svидoci Markom Kvasinićem i Petrom Arnjakovom.« Iz ove zabilješke se vidi da se selo Brda vodi zajedno sa selom Vrilima kao »Vrla« (1768.) 6. 2. 1767. udade se Anica kći Luke Cicvarića iz Brda za Petra Račića iz Bistrice k. Gornjeg Vakufa, a kumovi su Nikola Bulaić i Lovro Vračarušić. Brzo nakon 1768. nestaje Cicvarića na Kupresu jer sele u Skoplje.

Čote. – Starinom Dalmatinci, došli iza 1800. po svoj prilici posredovanjem njihova rođaka Don Jake Čote. »Ugovorili se« u Jarčeviće u Blagaju. Iselili u prošlom ratu u okolicu Đakova i Brčkog.

Čovići. – 1768. obitelj Petra Čovića, 18 duša u »Odžaku Pašinu«, Čovići su iz Ljutog Doca u Mostarskom Blatu, plemička obitelj. Jedna njihova grana seli

¹⁾ Erdeljanović: O poreklu Bunjevaca, Beograd 1930., 179. i Petrić, n. dj. 68.

²⁾ Petrić, n. dj. 45.

u Tučepi k. Makarske¹⁾, a druga opet na Kupres i u Gornje Skoplje. Perunika Čović kći Ivanova iz Ljutog Doca udaje se za Stipana Kvesića u Skoplju, bez naznake sela MV 12. 8. 1778. Br. 2. Čovića kasnije nestaje na Kupresu. Sele u Skoplje i u Travničko polje.

Dipale (Dipalovići). – Jedna obitelj u Botunu 1768. Đipale su Duvnjaci iz Mrkodola, gdje ih nalazimo 1741. Vjerojatno je to ista obitelj kao i Đipe (»Gippa«) u Brišniku 1741. i 1768. Kasnije sele u Skoplje. –

Frankovići. – Kuća Ivana Frankovića sa 16 čeljadi u Osmanlijama god. 1741. Starina im nepoznata. Nema ih u bližim krajevima BiH. Vjerojatno su iz Fojnice. S Kupresa nestaju već prije Bogdanovićeva popisa 1768. u nepoznatom pravcu, ali ne sele u Skoplje. Samo im se jedna djevojka udaje u taj kraj (v. MV 26. 1. 1760.: Mara kći pok. Petra Frankovića vjenčala se s Jozipom Raičevićem iz Draževa dola. Svjedoci su bili Jakov Tomić iz Crničja i Križan Matković iz Draževa dola). Naprotiv, za skopaljske Frankoviće matice izričito kažu da su doseljenici iz Rame.

Gelići. – 1768. u Osmanlijama. Livanjska obitelj iz Ljubunčića i Strupnića, doseljena u XVII. vijeku iz Vrlike u Dalmaciju²⁾. Kasnije odselili u Skoplje i okolicu Travnika.

Golemi ili Golemčići. – Isti su rod sa Golemcima. Jedna obitelj u Otinovcima 1741. Starinom su Hercegovci, dalja starina nepoznata. Poslije Bogdanovićeva popisa iz 1768. nalaze se u Skoplju (Lucija Golemčić u Dobrošinu MK 14. 5. 1778. br. 218).

Govorušići. – Pavo Govorušić, 12 članova, u Otinovcima 1741. Obitelj doselila od Livna, starinom iz Bitelića na Cetini³⁾. Kasnije preselili u Skoplje, već prije 1768., možda dijelom i u Jardo k. Travnika, gdje ih nalazimo 1768. (Jakov Govorušić, 5 članova).

Grčići. – Obitelj Nikole Grčića (»Garcich«) od 11 duša u Zloselima 1768. Nepoznato, odakle su došli i kamo su odselili.

Hrnjići. – Mato »Argnich« u Botunu – Otinovcima 1741. Po svoj prilici je to ista obitelj sa Hrnjacima, koji se nalaze 1768. u Vrilima, pa je ista obitelj zapisana na dva različita načina.

Ivančići. – Trgovačka obitelj, doselila iz Crniča u Skoplju u Kupres prije 1910., a nakon rata iselila u Zagreb. Ivančići su inače duvanjska obitelj iz Buškog Blata (Marko Ivančić, 11 duša u Grabovici, 1768.) Danas ih ima u toj istoj okolici

¹⁾ Miličević Ivan, A.: U pritaneju za starce hercegovačke redodržave, časopis »Napredak«, 1935., 19. On bilježi staru predaju da su u Ljutom Docu, nekad zvanom »Zlatodo«, bili plemići Čovići. Neki Čović primio je islam, uzeo ime Šahin-aga, te vojevao kao vitez u Bečkom ratu. Čovići su kasnije otančali i jednim dijelom odselili u Dalmaciju (»kod Sinja«, veli Miličević). U Tučepima čine najjače pleme (*Šetka*, n. dj. 23).

²⁾ Petrić, n. dj. 65.

³⁾ Isto, 67.

u selima Dobrićima, Kurtovini, dvije Grabovice i Prisoju¹⁾. Vjerojatno su i oni Bunjevci.

Ivankovići. – Nekad u Ravnom. To je staro hercegovačko katoličko pleme koje iz Rakitna (Tomo Ivanković, 19 članova god. 1741., a također i u drugim hercegovačkim i livanjskim selima: Buhovo, Bukovo Gora i sl.) seli na Kupres. Zadržavali su se neko vrijeme i u Zagoričanima, pa na Gredi imali svoje košare. 1768. bile 2 obitelji, 28 čeljadi. Ivankovića u Radinčićima, selu vidoške župe, zatim po jedna obitelj u Priluci k. Livna i u gornjem Glamočkom polju. Ivankovići su obitelj puna životne snage, pa sele na sve strane. Tako ih 1768. nalazimo u Foči k. Dervente odjednom četiri kuće sa 79 čeljadi, i u Brajkovićima k. Travnika, a idu i u druge krajeve, po svoj prilici iz Hercegovine direktno, a manje iz Livna ili Kupresa. – Starinom su Bunjevci.

Ivankovića ima u svim krajevima oko Kupresa, ali ih na samom Kupresu nema, osim kao srpske obitelji u Riliću. Ona je u selu najstarija, jer je tamo »kad je morila kuga« (1782. ili kasnije?), a doselila je iz Ravnog²⁾, još ranije iz Rakitna. Sve ostale pravoslavne obitelji došle su u Rilić poslije Ivankovića.

Jakopljevići. – Jedna obitelj u Odžaku 1741. Doselili iz Rakitna, gdje se njihov rod nalazi u popisu od 1743. Još su 1755. na Kupresu. MK 28. 8. 1755. bilježe Andeliju kćer Jakova Jakopljevića iz Odžaka i Luce »od Škora«.

Jandrići, danas zvani Čoralići u Bilom Potoku. – Jandrića pod starim imenom ima u Velikom Guberu k. Livna, a muslimanske su vjere. Potezli su od katolika, jer biblijsko ime Andrija dolazi samo kod katolika, osobito Bunjevaca, u obliku »Jandre«.

Jozipovići. – God. 1741. Mato Jozipović, 7 članova, u Podmalovanu. Došli su iz Podgrede, gdje je u isto vrijeme obitelj Mije Jozipovića sa 17 čeljadi. Obitelj se zadržaje samo par godina u Malovanu pa seli u župnije krajeve, po svoj prilici u Posavinu, gdje ih 1768. nalazimo u selu Turiću kod Gradačca kao i u Brajkovićima kod Travnika. Jozipovići u okolini Banja Luke, u Mamenicama župe Ivačka i Motikama župe banjalučke po svoj prilici potječu od Jozipovića u Podbrđu kod Kotor Varoša, gdje ih je god. 1768. 4 kuće sa 96 duša.

Jurišići. – Obitelj Filipa Jurišića, 22 glave, u Botunu 1768. U skopaljskim MV od 29. 1. 1754. već su zabilježeni Jurišići u Botunu. Tada vjenčaje fra Petar Lozić, rođeni Kuprešak iz Zlosela, Miju sina Jure Jurišića sa Lucijom kćerju Marka Kvasinića pred svjedocima Grgom i Mandom Vračurušić. Jurišići sele u Sarajevsko polje 1782. u selo Doglode³⁾, a poneki, još prije ovih, u Skoplje. Zanimljivo je da su svi koji se spominju pri tom vjenčanju preselili u Skopaljsko polje u selo Okolište. Tamo nalazimo Grgu Vračarušića i njegovo dvanaestero čeljadi, zatim dvije obitelji Kvasinića, te i samoga mladoženju Miju Jurišića sa ženom i 4 djece. Spominje ih Bogdanovićev popis iz 1768. Očito se vidi da su seobe

¹⁾ Petrić, n. dj. 48. 50 i 51.

²⁾ Milojević, n. dj. 89.

³⁾ Draganović: Iz prošlosti župe Stup, spomenica 50-godišnice rkt. župe Stup, Sarajevo 1941., 58.

često puta išle po rodbinskoj i prijateljskoj vezi. Kada su Jurišići nestali na Kupresu ne možemo točno ustanoviti jer su kupreške matice uništene.

Jurišići su starinom Duvnjaci iz Zagorja, tada župe posuške. 1768. nalazi se u Zagorju zadruga Marka Jurišića sa 40 članova. – U Skoplju je još ranije bila i druga grana Jurišića, doseljenika iz Poljica. U MK 27. 3. 1755. ubilježen je u nenavedenom selu skopaljske župe Josip sin Frane Jurišića iz Poljica i žene mu Andrijane »od Pavića«.

Jurkići. – Trgovačka obitelj u gradu Kupresu, doseljena iz Livna, koja odlazi bez povratka u II. svjetskom ratu.

Kaptanići. – Vjerljivo Kapetanovići. Jedna obitelj 1768. u Pašinu Odžaku. Vjerljivo su starinom iz Dalmacije.

Krajnovići. – 1768. u Odžaku. Dosedli sa Duvanjskog polja, gdje se spominju 1768. u Mrkodolu i Stipanićima. Sele dalje k Bugojnu, Travniku i Kiseljaku.

Kvasine. – Obitelj, obično upisana u matice kao Kvasinić ili čak Quasinovich i Guasina, ne nalazi se na Kupresu ni u popisu od 1741. ni u onomu od 1768. Ipak ih skopaljske matice više puta spominju kao kuprešku obitelj. Napr. MV 17. 1. 1754. ili MV 29. 1. 1754. Izgleda da su se na Kupreškoj visoravni zadržali samo par godina i zatim preselili u Skoplje, gdje ih nalazimo 1768., 1782. itd. Starinom su iz Hercegovine, vjerljivo iz Brotinja.

Lilevići. – Mijo Lilević, 6 članova u Osmanlijama 1768. Prezime je neobično i treba ga valjda čitati *Lijović*. Ta je obitelj rodom iz Livanjskog polja gdje ih nalazimo 1741. u Strupniću, a neko vrijeme proveli su u Zasioku k. Sinja kao prolazne preselice¹⁾. Danas se obitelj zove Šandrk, kojih ima mnogo u Skoplju već u XVIII. stoljeću.

Lučići. – Grgo Lučić, 8 članova 1741. u Botunu ili Otinovcima. Obitelj već seli prije 1768. u Skopaljsko polje. Kasnije se jedna grana Lučića prozove Jablanovićima, jer su bili visoka stasa. Starinom od Livna, gdje su vrlo rašireni napr. god. 1768. u Lipi 4 obitelji sa 64 čeljadi, u Biloj, Livnu-Avliji i sl.

Mamići. – Grgo Mamić, 11 članova, u Otinovcima god. 1768. Starinom su iz Gruda u Hercegovini, otale prešli u Vinicu (dvije obitelji 1741.) i sela oko Buškog Blata, odakle potječu i livanjski Mamići. Kasnije sele s Kupresa u nepoznatom pravcu.

Ninići, vrlo stara obitelj u Rastičevu god. 1755. (v. Krište). God. 1743. bilo ih je u Bijelom Polju k. Mostara i Kreševu, selo Bare.

Ninkovići. – Ivan Ninković iz Odžaka pojavljuje se god. 1741. kao krizmeni kum (v. str. 196) te u popisu od 1743. s obitelji od 9 članova, ali odlazi s Kupresa već u sljedećih dvadesetak godina. Sva je prilika da je odselio u odžački kraj, tada zvani Podvučjak, u bosanskoj Posavini Dragičevićev popis iz 1743., što

¹⁾ Petrić, n. dj. 67.

je vrlo zanimljivo, nalazi u Svilaju tri kupreške familije koje su zajedno doselile na Savu: Ninkoviće, Šimunoviće i Vrhovce. U to isto vrijeme spominje se i Ninkovo selo u župi Velika, današnji cijeli derventski kraj¹⁾. To selo sudeći po obiteljima, istovjetno je s današnjim Šušnjarima, nekad zaseokom Modrana. Danas po svoj prilici, uopće u Bosni nema hrvatske obitelji toga imena, Ninkovića. Naprotiv, pravoslavnih Ninkovića ima danas dosta oko Glamoča (u selima Karlovac, Hasanbegovci, Glavice, Zaglavica, Brenešci). Dosedli su iz Hercegovine u Popoviće k. Glamoča, tu se razmnožili i raselili. Vjerojatno su od njih potekli i katolički Ninkovići na Kupresu.

Oreči. – Godine 1741. obitelj Bariše Orečevića, 11 članova u Botunu. Oreči su rodom iz okolice Posušja, po svoj prilici iz Posuškog Graca, gdje se spominju 1768. Već prije 1768. odselili sa Kupresa, pa ih u popisu 1768. nalazimo u Sarajevskom polju, selo Doglodi i u Podbrdu k. Kotor Varoši, dvije obitelji. One po svoj prilici doseljuju izravno iz Posušja. Ipak ta tvrdnja nije sigurna pošto u oba ta kraja ima izvjestan broj doseljenika s Kupresa.

Padre (Padrići). – Prije posljednjeg rata bili nastanjeni u Otinovcima. Dosedli su tamo iza okupacije iz Podhuma k. Livna. Iza rata tri udovice tog imena sa siročadi preselile su u Baranju.

Plazibati. – Slučaj je vrlo zanimljiv. 9. 10. 1754. fra Petar Lozić »vinča Ivana sina Antonè Blazibata iz Blagaja sa Mandom kćerju Antonè Bekavca«, nastavlja odmah: »isti dan ja Petar Lozić (vinča) p. n. S. M. C. (Svete Matere Crkve) Nikolu sina pok. Antonè Bekavca s Marom kćerju Antonè Blazibata«. Ponajprije, vjenčaju se isti dan sin i kći obitelji Plazibat i obitelji Bekavac, tako da se međusobno uzmu. Zanimljiv je i naglasak na zadnjemu slovu, koji dolazi samo kod imena Antun ili Anto u obliku Antonà. Konačno, to bi bio prvi spomen sela Blagaja nakon 1700. godine.

Poljičaci (Vidakovići). – U Gornjem Malovanu bile su pred II. svjetski rat tri kuće Poljičaka (kod Milojević, n. dj. 92, pogrešno »Pazičaka«). Odselili u ratu (1942), vratili se rado (1946) da opet odsele u Piškorevcе k. Đakova (1955) uslijed vrlo teških prilika. Nije ustanovljeno da li su im Vidakovići-Jurčevići u Rastičevu (iselile 2 obitelji) bili u nekom rodu.

Po prezimenu Poljičak jasno je da su oni doselili iz Poljica. Međutim ime Vidaković odaje staru bunjevačku porodicu (ima ih dosta u Subotici i Lici), koja je, dijelom, najprije doselila u Poljice negdje od Dinare ili Vrlike i onda dalje u Bosnu. Po obiteljskoj predaji²⁾ stari su im bili »na Kuku kod Duvna«, gdje su se tri brata podijelila: jedan je pošao na Kupres, u Malovan, drugi u livanjski kraj i treći ostao u Duvnu. Tradicija nalazi djelomičnu potvrdu u našim popisima: god. 1741. postoji u Vedašiću obitelj Grge Vidakovića, 10 članova, a sam Kuk leži između sela Vedašića i Luga te je vjerojatno pripadao Vedašiću, jer se tada ni Lug ni Sarajlije u dokumentima još ne spominju. Jedan od braće, Grgo, po svojoj prilici sin onog Grge iz Vedašića, spominje se 1768. »pod Gredom«, današnjim

¹⁾ Mandić, n. dj. 62.

²⁾ Pismo vlč. Don Vladimira Poljičaka, župnika u Vodincima od 12. 2. 1970.

selom Zagoričani na cesti Livno – Šuica – Kupres. Obitelj mu je nešto umanjena, 7 članova, ali se i razdionik, drugi Poljičak javlja, i to s tri člana u selu Vučićima, današnje Golinjevo u Livanjskom polju. Treći brat je po svoj prilici ostao »na Kuku«, gdje su kupreški Poljičaci imali svoje rođake Poljičake i Križane (oni su teško stradali god. 1944. od Nijemaca i četnika zajedno, 120 spaljenih, najviše žena i djece, kada su stradala i sela u Cetini). Zanimljivo je da postoji još jedan Kuk, gorska kosa između Borkove i Nikolića Grede iznad Zagoričana, pa je to donekle izazivalo zabunu glede mjesta i vremena seobe Poljičaka. Radi uništenja matica na Kupresu ne možemo točno odrediti vremena dolaska Poljičaka na Kupres, što će biti istom sredinom XIX. vijeka.

Najraniji upis Vidakovića u skopaljsko-kupreške matice potječe iz 20. 3. 1755.: »Josip sin Ivana Vidakovića i njegove zakonite ž(ene) Anice od Zuića. Bi kum Ivan Topić«. – Nažalost nije upisano ono kupreško selo odakle su. Kum je sigurno s Kupresa, a prezimena Vidaković i Zuić dotada na Kupresu ne dolaze. Po svoj prilici bio je to pokušaj jedne obitelji Vidakovića, da se naseli na Kupresu, što nije uspjelo, pa ga je onda obitelj malo zatim napustila. Istom par desetljeća kasnije dolaze opet Vidakovići na Kupres u Malovan, gdje ostaju 150 godina.

Posavci. – Anto Posavac u Pašinu Odžaku, sedmeročlana obitelj god. 1768. Pravo ime obitelji nije zabilježeno nego tek kraj iz kojeg potječu. Posve neobičan slučaj da netko iz ravne i bogate Posavine seli na Kupres, prava migraciona inverzija. Čovjek pomišlja na bježanje ispred krvne osvete ili na begovskog izmećara, koji mora pratiti svog gospodara, pa makar i u ovaj manje pogodni kraj. Ipak je to bilo samo na kratak čas, jer obitelji nigdje ne nalazimo zapisane u maticama.

Ne ćemo se prevariti ako ovu obitelj povežemo s obitelji Stipe Posavca u Krivodolu, župe broćanske u Hercegovini god. 1743. Ona je do popisa god. 1768. odatle iselila, očito na Kupres, samo što je domaćinstvo preuzeo mlađi član, valjda sin Anto. Poslije te godine nema više Posavaca na Kupresu. Nalazimo ih kasnije već u Skoplju, u selu Paloču. MK 26. 3. 1785. spominju Mariju kćer Pavla Antunovića i Lucije r. Posavac iz Paloča, a 18. 2. 1794. br. 844 Anu kćer Mate Posavca i Božice Čalić, opet iz Paloča. Daljnju, zanimljivu povijest ovog roda Posavaca nismo slijedili, što bi sigurno bilo moguće, a ni uspjeli naći uzročnu vezu njezina začudnog kretanja.

Pripunići. – God. 1920. bile su tri kuće Pripunića u Rastičevu. Došao im je otac u najam Bušićima i oženio se u selu. Neispitano podrijetlo, ali vjerojatno potječe od Pipunića u Rakitnu (tamo ih je bilo god. 1743. tri kuće i god. 1768. istotoliko), ali su prezime neznatno promijenili. Nakon II. svjetskog rata nešta ih je u selu, dvije obitelji iselile u Valpovštinu.

Rimci. – Njihov spomen u selu Brdima nije ostao zabilježen u dokumentima nego u topografiji. Niže Brda, kraj rimske ceste koja je prolazila iz doline Vrbasa u Ramsku kotlinu nalazi se vrelo Rimac. Slično tako postoji u čisto pravoslavnom selu Šemanovcima »Rimino kućište«, to ne znači Rimčeve nego uopće od nekog »Rime«, znači katolika. – Rimaca ima u više sela Livanjskog polja npr. god. 1768. u Kovačiću, Srdevićima, Grgurićima, Radinčićima i Rujanima, a tek kasnije će posebno ojačati u Čelebiću, gdje je bilo i god. 1741. (»Rimčevići»):

odatle odlaze prije 1768., da se ojačani natrag povrate. Pod planinom Kurljajem postoji »Rimčeve groblje« (v. austrijske katastralne snimke 1883., Z. 30, XVI, sek. 3, b/3).

Soldići (Solde). – Na Kupresu, u selu Odžaku, nalaze se sigurno god. 1753. i 1754. i to dvije obitelji: Ivana Soldića i žene mu Ivanice, (MK 21. 3. 1753.) i drugog Ivana i žene mu Andelije od Vr'ovaca, MK 18. 5. 1754. – S Kupresa kasnije sele u Skoplje. Nalazimo ih u Bistrici – Marka i Tadijanu r. Jelinić, MK 21. 3. 1778. – i u Sultanovićima, dijelu današnjeg Bugojna – Marka Soldića i Matiju r. Šipić od Imotskog MK 12. 3. 1785. br. 235.

Prezime je očito novijeg vremenà i stoji u vezi sa službom u kršćanskoj vojsci, po svoj prilici mletačkoj. Na muslimanskoj strani odgovaralo bi ovom prezimenu neko drugo npr. sejmen, nefer, asker, azap i sl. Značajno je da su sve obitelji Soldo u popisu god. 1743. malene i međusobno krvno nepovezane: Stipan Soldić u Ograđeniku u Hercegovini i 7 članova obitelji, Mato Soldo u »Parhovu«, tj. Provu k. Livna 3 člana i Andrija Soldat u Prisoju u Buškom Blatu, 5 članova. Istom kasnije »Soldići« jačaju. God. 1768. zabilježene su dvije obitelji Solda u Dobrkovićima u Hercegovini, Andrije i Šime, svega 33 čeljadi i Ivana Soldata u Priluci, 9 članova. – Kupreški i skopaljski Solde bit će svakako rodom iz Hercegovine.

Stipići, nekad u Blagaju. Dosečili oko 1850. iz Letke k. Duvna. Spominje se god. 1743. kuća Petra Stipića u Omolju (»Omuljina«) sa 16 čeljadi. Nakon zadnjeg rata odselile im dvije obitelji u Osijek.

Šimunovići ili Šimundići vidi Šariće u Goravcima.

Tadići. – Javljuju se najprije u Odžaku god. 1741. (obitelj Ive Tadića, 5 članova), da ih ubrzo kasnije na Kupresu nestane. Po svoj prilici su starinom iz Duvna, gdje su dosta brojni (3 obitelji Tadića god. 1768. u Omolju, 41 član). S Kupresa Tadići sele u Travnik (familije Ante i Ilike, 10 članova), slično kao i kupreške obitelji Vilića¹⁾. Travnik kao upravno središte Bosne onoga vremena, bogati vezirski grad, privlači doseljenike sa svih strana.

Koji put se čuje da *livanjski Tadići* potječu od Tadića s Kupresa. To nikako ne stoji. Oni su se nekad zvali *Marianovići*²⁾ i spominju se u gradu Livno god. 1768.: obitelji Grge (7 čeljadi) i Frane (10 čeljadi), a jo šprije toga u Zastinju god. 1741.: Tadija s 19 čeljadi. Grgo umire prije svoga brata Frane, koji preminu 1802. ili još ranije (godina smrti zaboravnošću nije unesena u livanjske matice) i upisan je u njih na starinski, svečani način: »U Ime Boga. Priminu s ovoga svita Frano Marianovich, iliti Tadich na 25 Luglia iliti Sarpgna na dan sv. Jakova Apostola i bi pokopan u Carquistu Svetoga Petra (Rapovine) umri od godina 70. Ovo je bio sin Ivana Marianovicha koji je poginuo na Klissu«. – Stari ujaci s ponosom ističu da je Frano bio sin borca i junaka Ivana, koji je pao na Klisu u borbi s Turcima, a opet ne kažu koje je to godine bilo. Istotako će kasnije pisati

¹⁾ Mandić, n. dj. 164, a navodi o Tadićima u Odžaku, n. dj. 33 i u Omolju, 129.

²⁾ isto 141, 20.

i kod Franine sestre Lucije, koja umire u Livnu 19. 2. 1808. u 90. godini. Ako je ona bila zadnje dijete Ivanovo, on je mogao pasti 1717. ili 1718., svakako u ratu s Turcima 1714.–1718.

Iz livanjskih matica se vidi da su se Tadići upisivali kao »Tadić oliti Marijanović«, rjeđe samo kao Marijanovići. Od 1849. upisuju se kao Tadići (MU 26. 2. 1849., Jozo sin pok. Mate Tadića). Oni opet nemaju veze s kupreškim Marijanovićima, danas zvanim Ravančićima, jer su ovi stigli na Kupres tek sredinom XIX. vijeka.

Ispise iz livanjskih matica o svoj obitelji učinio je kod 1854. Anto Marijanović Tadić zvani Čola¹⁾ uz par drugih vrlo zanimljivih povijesnih podataka npr. o kugama u tom kraju. Iz tih ispisa se vidi, da u prvoj polovini XIX. vijeka u livanjskom kraju djeluju, uz oce franjevce, i tri svećenika glagoljaša: Don Jako Mihaljević, Don Luka Marijan i Don Jozo Ivković.

Tomasi. – U Kupresu bila je jedna uglednija obitelj, doseljena iz Poričja k. Bugojna, odselila u prošlom ratu. Po Dedijeru²⁾ Tomasi su starosjedoci u Eminovu selu k. Duvna. Iako to nije isključeno, ipak nam ne izgleda odviše vjerojatno. Istina, livanjski Tomasi u Kablićima, odakle je jedna grana preselila u Zastinje³⁾ potječu iz Eminova sela, ali jedva prije god. 1800., jer ih tamo ne nalaze naši biskupski popisi XVIII. vijeka. U Eminovu Selu bilježi popis god. 1741. tek jednu obitelj Tomasa (7 članova), koja do 1768. naraste na 2 familije i 17 osoba⁴⁾. U Drinovcima u Hercegovini oni su u isto vrijeme dosta brojniji: god. 1743. pet obitelji sa 34 člana, a 25 godina kasnije šest obitelji i 51 dušu⁵⁾. Makar da ta činjenica još ne dokazuje, da im je starina u Drinovcima, ipak je čini vjerojatnjom nego da su od Duvna. Dakako, trebalo bi točno ispitati dokumente i obiteljske tradicije da se stvar može utvrditi. U bugojanskoj župi⁶⁾ žive danas 23 obitelji Tomasa. One su mogle doći bilo iz Duvna preko Kupresa, za što nema nigdje ni zapisa ni spomena ili preko Rame iz Hercegovine, za što govori domaća predaja u Skoplju.

Topići. – Vid Topo, 11 članova u Odžaku 1741. Zanimljivo je da su u maticama odmah upisani kao Topići. Tako npr. MV 26. 1. 1755. kada su Ivan Topić i Kata Topić svjedoci na vjenčanju Ilije Orečevića iz Odžaka i Lucije Vrhovac pred fra Petrom Lozićem. Ne znamo razloga zašto stari misnici koji sve obitelji pohrvaćaju dodajući im -ić i -vić, u slučaju Topića čine upravo protivno, otkidaju im -ić i pretvaraju ih u obične Tope.

Topići su doseljenici iz Rakitna gdje ih nalazimo i 1741. i 1768. Odselili su s Kupresa između 1755. i 1768. u Skoplje. Danas ih je u samoj bugojanskoj župi 14 obitelji.

¹⁾ Zapis Ante Marijanovića Tadića, sveštić 16,5 cm puta 12 cm u mekim zelenim koricama, čuva se u arhivu franjevačkog samostana Livno-Gorica.

²⁾ Hercegovina, 347.

³⁾ Petrić, n. dj. 63.

⁴⁾ Mandić, n. dj. 28 i 132.

⁵⁾ Isto, 83 i 113.

⁶⁾ Podaci O. fra Marka Štekića za god. 1970., pismo od 20. 5. 1970. Njegovim podacima služio sam se i kod nekih drugih obitelji.

Valentići. – Javljuju se u MK 25. 8. 1755. »kod Grada« (Andelija kćи Ivana Valentića i Lucije r. Vučak) i u popisu od 1768. (Ivan Valentić, 5 članova, u Pašinu Odžaku). Ne znamo odakle su došli, da li iz župe Ivanjske, gdje ih popisi od 1743. i 1768. nalaze kao brojan rod ili, vjerojatnije, iz Miša k. Livna, gdje živi obitelj Ivana Valentića 1768. Nepoznato je kuda i kada odlaze.

Vračarušići. – Nema ih u našim popisima iz 1741. i 1768. na Kupresu, ali se nalaze u maticama kao vjenčani kumovi Jure Jurišića i Marije Kvasinić, MV 29. 1. 1754. i to Grgo i Doma Vračarušić bez oznake sela. Vračarušići su starinom Duvnjaci. S Kupresa sele u Skoplje, selo Okolišta, Grog Vračarušić sa 13 članova (popis 1768. god.). Istotako Lovro Vračarušić bio je vjenčani kum na vjenčanju Račić – Cicvarić, MV 6. 2. 1767. Kasnije se zovu i Vračarima, v. Luciju Vračar u Golom Brdu, MK 9. 10. 1794 br. 824.

Vrhovci ili Vr'ovci. – U popisu od 1768.: Juro Vr'ovac (»Varovac), obitelj od 17 članova u Odžaku i Marko Vr'ovčić (»Varocich«), 10 članova, u Zloselima. Spominju se već 1753. u Begovu Selu (Jure sin Ilije »Var'ovca«, MV od 11. 11. 1753.). To znači da je Jurin otac Ilija umro nakon toga, kad se njegov sin 1768. vodi kao glavar obitelji. Begovo Selo vodi se pod jednim imenom s Odžakom, pa se gdjekad upisuje kao Odžak, a gdjekada kao Begovo Selo. Po pričanju Janje Čičak, narodnog pjevača i čuvara tradicija, Vrhovci su stanovali u »Vilinim kućama«, gdje su danas Ledići i oselili su u Skoplje, u selo Guvna. I obitelj Vrhovci seli kasnije u Skopaljsko polje. Kako je ime nesvakidašnje, to će možda biti moguće naći mu trag prije i poslije gore navedenih godina. Tog imena ne nadosmo u hercegovačko-dalmatinskom kršu kao tolika druga. Nadosmo ga istom u travničkom kraju, u selu Pećinama god. 1743., dakle prije spomena Vrhovaca na Kupresu. To je obitelj Luke Vrhovca (»Varhovaz«) od 7 članova, koje će već tu u slijedećem popisu nestati, a Vrhovci se 10 godina kasnije pojaviti na Kupresu. Zanimljivo je što Pećina u tom razdoblju od četvrt vijeka, makar da Vrhovci odlaze, rastu sa 6 kuća na 22, kada se u selu pojavljuju (1768) prvi put u Turalići, za koje ne znamo, imaju li kakve veze s kupreškim Turalijama.

Vučenović ili Vučen. – Ivo Vučenović 1741. u Odžaku. U Bogdanovićevom popisu nisu oni više na Kupresu nego u Skoplju, u selu Zlavast (krštenje Marka sina Mije Vučenovića i Klare Uzdoljaković, kum Mijo Kvasinić, svi iz Zlavasti, MK 9. 6. 1778. broj 221). Kojiput ih zovu naprosto Vučeni, naprimjer: Ivanica Vučenova, MK 24. 1. 1768. Vučenovići su doselili s Duvna: obitelj Vučen u Stipanićima 1741. Starinom su Bunjevcii.

Vučići. – Dvije obitelji Vučića u Odžaku 1768. Postoji selo Vučići, danas Golinjevo kod Livna. Nije nam poznato, što se dalje dogodilo s kupreškim Vučićima.

Vučkovići – Petar Vučković 1741. u Malovanu – su sigurno današnji Vučci u Botunu.